

VEDA

vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

Vedeckí recenzenti: PhDr. Peter Macho, PhD., doc. Dr. Róbert Kiss Szemán

© Magdalena Bystrzak, Andrea Draganová, Roman Holec, Karol Hollý, Dana Hučková,
Marcela Mikulová, Miloslav Szabó, Ivana Taranenková, 2018
© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2018

ISBN 978-80-224-1697-9

Svetozár Hurban Vajanský

**Na rozhraní
umenia a ideológie**

VEDA

vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2018

OBSAH

Úvod	9
I. LITERATÚRA: MEDZI ESTETIKOU A IDEOLÓGIU	
Hľadanie modelov národnej reprezentácie /Marcela Mikulová/	17
Vajanského román: romanca, melodráma, tragédia /Ivana Taranenková/	33
Svetozár Hurban Vajanský a nová literatúra /Dana Hučková/	49
II. NÁRODNÉ A IDEOLOGICKÉ MODELY	
Vajanského koncepcia národných dejín /Karol Hollý/	71
Vajanský antisemita /Miloslav Szabó/	93
Svetozár Hurban Vajanský vo svetle generačnej metódy /Roman Holec/	115
III. POLEMIKY	
Vajanský a hlasisti: prípadová štúdia medzigeneračného sporu /Andrea Draganová/	133
Alexander Matuška v sporoch o Svetozára Hurbana Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia. Ideové východiská kritiky /Magdalena Bystrzak/	151
Resumé	171
Literatúra	175
O autoroch	192
Menný register	194

ÚVOD

Kolektívna monografia *Svetozár Hurban Vajanský. Na rozhraní umenia a ideológie* prináša analytický pohľad historikov a literárnych vedcov na rozsiahle dielo a činnosť spisovateľa, kultúrneho a národného činiteľa Svetozára Hurbana Vajanského (1847 – 1916). Táto historická osobnosť zohrávala v slovenských dejinách kľúčovú úlohu od osemdesiatych rokov 19. storočia po prvé desaťročia 20. storočia, pričom neustále vyvolávala rozporuplné reakcie.

Príznačnú kapitolu slovenských literárnych (či skôr kultúrnych) dejín spojenú s Vajanským predstavuje obrazoborecká esej-pamflet mladého Alexandra Matušku *Vajanský prozaik* z roku 1937. A. Matuška s vervou – nie nepodobnou tej, ktorú nájdeme i vo Vajanského publicistike – rozhorčene protestuje proti všetkému, čo táto osobnosť v slovenskej kultúre predstavovala. Nemilosrdne rozoberá jeho literárne dielo, poukazuje na pompéznú banálnosť a následne prudko, s neprehliadnuteľným romantickým gestom odmieta nielen celý koncept Vajanského kultúry, ale i Vajanského v kultúre. Hoci Matuškov esej nachádza vďačných čitateľov i dnes, ide len o jednu z viacerých a v rôznych obdobiach slovenskej kultúry opakujúcich sa epizód vyrovnávania sa s osobnosťou Vajanského. Literárny vedec Oskár Čepan neskôr túto Vajanského problematiku pomenúva psychoanalyticky ako „otcovsko-synovský komplex“¹, striedavý zápas a rehabilitáciu s otcovskou figúrou, ktorá zväzuje i provokuje.

O mladom Hurbanovi sa od začiatku hovorilo ako o nádejnom talente básnickom i prozaikom, ktorý je na životnú dráhu „syna národa“ predurčený pôvodom, a tiež bol na ňu od malička pripravovaný v rodine. Predtým, ako sa z Vajanského stal „baťko“, bol z neho oddaný syn svojho otca, Jozefa Miloslava Hurbana, ktorý na sklonku života so satisfakciou pozoroval, ako sa zo syna Svetozára Hurbana stáva jeho nástupca Vajanský. I napriek tomu ho však neváhal mentorovať, už ako dospelého muža a autora veršov úspešnej zbierky *Tatry a more* (1880), keď sa mu zdalo, že sa odklonil z cesty „čistej“ slovenskej poézie. Práve z pozície „korunného princa“ S. H. Vajanský obnovuje časopis *Slovenské pohľady*, ktoré pôvodne založil J. M. Hurban. A práve

1 „Otcovsko-synovský komplex jeho postojov k minulému a prítomnému sa dnes preniesol na vzťah literárnej vedy k jeho dielu. Zápasí s ním, odmieta ho, rehabilituje alebo mentoruje ho, opätovne sa však k nemu vracia“ (Čepan, 1984, s. 59).

v tomto periodiku Hurban na pokračovanie vydával aj svoju biografiu Ludovíta Štúra, vytvárajúcu kanonický kultúrny obraz „štúrovcov“. S. H. Vajanský viedol časopis hekticky celé desaťročie, kým ho neodovzdal do rúk dôslednejšiemu, v mnohom aj myšlienково otvorenejšiemu kolegovi a priateľovi Jozefovi Škultétymu. Postupne sa čoraz viac stotožňoval s pozíciou „vedúcej osobnosti“ slovenskej kultúry, stával sa z neho národný patriarcha, viedol delegácie po cestách, z ktorých podával svedectvo aj vo vlastných cestopisoch.

S Vajanského literárnym dielom sa spája i poslanie, ktoré sčasti sformuloval sám a sčasti ho od neho očakávalo jeho okolie. Mal zámer povzniesť ešte stále sa ustáľujúcu a kompletizujúcu literatúru na úroveň literatúry svetovej. K tejto „kultúrnej misii“ sa pripojila i rovina politická – slovenský román mal nielen reprezentovať slovenský národný život, ale mal ho aj anticipovať.

Spod kultúrnych nánosov poldruha storočia sa okrem Vajanského-spisovateľa odhaľuje niekoľko ďalších jeho podôb: obraz ideológa slovenského národa v poslednej tretine 19. storočia, urputného bojovníka za – do veľkej miery abstraktne a idealizovane pôsobiaci – slovenský národ. Ďalej vidíme vášnivého publicistu a pamfletistu i ambiciózneho a horúčkovo tvoriaceho spisovateľa, ktorý sa často ocital v tvorivej kríze. Ale môžeme odhaliť aj autoritatívneho literárneho kritika, nepriznávajúceho si svoje omyly (akým bolo napríklad nedocenenie spisovateľov ako Martin Kukučín, Jozef Gregor Tajovský či Božena Slančíková Timrava), strážcu čistoty slovenskej literatúry pred „skazenosťou“ západnej literatúry, povzneseného estéta a „kulturtrágra“, presvedčeného, že on sám výrazne prerástol pomery „provinčného“ kultúrneho prostredia, kde prežil väčšiu časť svojho života. A nepochybne vidíme i konzervatívca v oblasti umenia a v politike, kultúrneho xenofóba a vlastne aj antisemitu, čo sú všetko vlastnosti, ktoré sa v prípade Vajanského neprejavovali len v dôsledku dobovej atmosféry či okolností, ale aj vo výraznom osobnom nasadení.

Reflexia všetkých týchto stránok Vajanského pôsobenia sa pohybuje medzi dvomi pólmi: na jednej strane potvrdzovanie „monumentu“ slovenského národného a kultúrneho života, ktoré však so sebou prináša aj prehliadanie a ospravedlňovanie jeho problematických polôh. Pri takomto pohľade však z autora ostáva len neživý pomník, vyvolávajúci pocit nevládnosti, ako to nakoniec presvedčivo dokumentuje novela *Skúsenosť* B. S. Timravy, kde autorka spracováva pocity zo stretnutia s Vajanským, ktorý tu vystupuje prekrstený na Vilinského.

Druhú skupinu konfrontácií s ním predstavovala radikálna kritika, spochybňujúca Vajanského výkony ako umelca i politika a snažiaca sa zosadiť ho z národného piedestálu. Jej cieľom – v prípade generácie hlasistov z konca 19. storočia, ako aj predstaviteľov generácie združenej okolo časopisu *Prúdy* na začiatku 20. storočia (František Votruba, Pavel Bujnák), či napokon Matušku v tridsiatych rokoch – bola snaha v mene moderných myšlienok pohnúť sa ďalej od národnoobrodeneckej tradície. Tento „hyperkriticizmus“ bol pre slovenskú kultúru životne nevyhnutný, hocako zatrpknuto a zlostne ho S. H. Vajanský vnímal.

S. H. Vajanský predstavuje človeka epochy, ktorá bola už za jeho života na ústupe. Jeho ideálom bola klasická doba, kde dobro, pravda a krása tvorili neustále sa obnovujúcu jednotu, kde individuálne a jedinečné boli podriadené celku a monumentálne umenie nebolo mysliteľné bez previazanosti s obcou či komunitou.

Nájsť rovnováhu medzi týmito (až extrémnymi postojmi) k Vajanskému nie je jednoduché. Patrí totiž k postavám, voči ktorým človek zaujme osobný postoj. Už A. Matuška tri desaťročia po napísaní svojho pamfletu poznával, že špecifická hodnota Vajanského pre slovenskú kultúru spočíva v jeho rozporuplnosti: „Z veľkých ľudí našej literárnej a kultúrnej minulosti je totiž Vajanský nie iba zjav z najrozpornejších, ale i najspornejších. [...] Vajanský je prvá význačná naša osobnosť, za ktorou nejdú všetci, diferencujúca sa spoločnosť sa skrze neho diferencuje ešte hlbšie. To je objektívny dôkaz, že ako jeho hrdinovia, aj on bol problematická figúra“ (Matuška, 1967, s. 115).

Možno skonštatovať, že špecifická hodnota Vajanského pre slovenskú kultúru je založená práve na tejto rozporuplnosti. Hovoriť o ňom neznamená hovoriť len o minulosti slovenskej kultúry, ale znamená to aj reflektovať rezíduá mentálnych schém, ktoré on sám reprezentoval. K tomu smerujú aj jednotlivé texty obsiahnuté v tejto monografii, približujúce rôzne aspekty Vajanského literárnych, kultúrnych i politických výkonov.

Publikácia je rozdelená na tri časti – „Literatúra: medzi estetikou a ideológiou“, „Národné a ideologické modely“ a „Polemiky“.

Prvá časť sleduje prepojenie poetiky Vajanského literárneho diela a estetických názorov s ideológiou nacionalizmu, ktorá poznačila všetky aspekty jeho aktivít.

Marcela Mikulová v kapitole „Hľadanie modelov národnej reprezentá-

cie“ skúma Vajanského situáciu ako typickú pre autorov poslednej tretiny 19. storočia, ktorí boli postavení pred národno-záchovnú úlohu vynútenú politickými okolnosťami. Týmito „ušľachtilými“ úmyslami sa však deformoval prirodzený literárny proces. S. H. Vajanský, zastávajúci funkciu ideológa, novinára i ambiciózneho spisovateľa, chápal svoju literárnu tvorbu ako model ideálny pre slovenskú mentalitu. Predstavy o tom, kto by mal viesť slovenský národ, realizoval vo fikčnom svete svojich próz. Spočiatku hľadal riešenie otázky vodcovstva národa v prepojení inteligencie so zemianskou vrstvou. Nereálnosť takejto vízie onedlho pochopil aj sám, pretože národne uvedomelí zemanovia na Slovensku takmer neexistovali. Neskôr kládol akcent na patriarchálne založené spoločenstvo, no toto riešenie predstavovalo kapituláciu jeho vlastnej koncepcie. Posledným národným konceptom Vajanského je rodina ako útočisko pred vonkajším nebezpečenstvom – koncept, ktorý chápeme ako rezignáciu na vlastné riešenia. V intenciách kolektívnej pamäti hľadal S. H. Vajanský možnosti záchrany národného celku, ale nedokázal sa zmieriť s nežičlivou prítomnosťou, ktorú nevedel umelecky transformovať do univerzálnejšieho tvaru.

Ivana Taranenková v kapitole „Vajanského román: romanca, melodráma, tragédia“ upozorňuje na základné mody Vajanského románového diela. Modusom chápe žánrový príznak, ktorý vstupuje do konfigurácií s inými žánrami a modifikuje ich. V prípade Vajanského románového modelu identifikuje mody romanca, tragédie a melodrámy, prinášajúce do literárnych textov i charakteristické toposy. Manifestácia uvedených modov komplikuje Vajanského hlásenie sa k realizmu a vedie k špecifickej podobe románového modelu, ktorý sa autor v kontexte slovenskej literatúry pokúšal etablovať od začiatku osemdesiatych rokov 19. storočia.

V kapitole „Svetozár Hurban Vajanský a nová literatúra“ sleduje Dana Hučková, ako sa autor konfrontuje s modernistickými umeleckými smermi konca 19. storočia, ktoré chápal ako ohrozenie integrity slovenskej kultúry a polemizoval s ich prejavmi. Pre Vajanského bola kľúčová axiologická perspektíva, z ktorej dekadentné gestá a maniere vnímal ako prázdne a neživotné, pretože negatívna revolta bola v rozpore s jeho nasmerovaním na tradičné kultúrne hodnoty. Nedokázal pochopiť a akceptovať dekadentnú inakosť ako reakciu na dobové problémy a nedostatok vôle k činu zas narúšal jeho aktivistickú buditelskú rétoriku.

Druhá časť publikácie sleduje národnú koncepciu S. H. Vajanského v dobovom historickom a ideologickom kontexte.

Kapitola „Vajanského koncepcia národných dejín“ od Karola Hollého sa zameriava na texty, z ktorých vyplýva explicitná negácia významu dejín pre národnú ideológiu. Východiskom je koncept dejín ako národného povedomia, ktoré sa začínali až na konci 18. storočia. K. Hollý tu analyzuje dôraz na národných buditeľov v dejinách, akcent na moderné dejiny a jazyk ako atribút národa. Ukazuje, že S. H. Vajanský občas vnímal sloven-ský národ prostredníctvom metafory „národa-mladíka“, ktorý ešte „nestihol mat“ dejiny. Upozorňuje na neštandardnosť týchto názorov, ako aj na to, že vo všeobecnosti boli prítomné aj v rámci tzv. martinského centra Slovenskej národnej strany. Vysvetľuje to ako špecifickú podobu vyrovnávania sa s oficiálnymi maďarskými interpretáciami dejín a poukazuje na existenciu paralelných motívov vo Vajanského myslení, ktoré nemuseli byť sémanticky koherentné s konceptom „bezdejinnosti“.

Miloslav Szabó upozorňuje na kontroverzné momenty Vajanského kultúrnej a národnej koncepcie, najmä na neprehliadnuteľný antisemitizmus jeho názorov, ktorý prejavoval vo vzťahu k politickému životu aj v literárnom diele. V kapitole „Vajanský antisemita“ zasadzuje problém do kontextu teórií antisemitizmu a dobových domácich (uhorských) i medzinárodných prejavov. Antisemitizmus analyzuje ako pojem, ktorý má viacero významových rovín a je situovaný do zodpovedajúceho historického kontextu.

V kapitole „Svetozár Hurban Vajanský vo svetle generačnej metódy“ sa Roman Holec zaoberá striedaním jednotlivých generácií v rámci slovenských intelektuálnych elít. Pozornosť venuje konfliktu s hlasistami, ktorý sa stal katalyzátorom názorového sveta Vajanského spolupútnikov. Programový záujem Vajanského generácie o generáciu mladých mal viacero charakteristických znakov. Napríklad apolitický odpor voči konzumnému spôsobu života, ktorému mládež v „skazených mestách“ údajne prepadávala stále častejšie. Oveľa viac politicky motivované boli obavy z prílišnej samostatnosti mládeže a podliehania cudzím ideovo-politickým vplyvom. Jeden z nich predstavoval Charles Darwin a jeho učenie o boji ako prirodzenom výbere. Hoci tento aspekt nebol v slovenskom prostredí natoľko silný ako inde, konfliktný potenciál darvinovského učenia tu bol prítomný a bol aj tematizovaný.

Dobovým polemikám, ktorých sa S. H. Vajanský zúčastnil, ako aj neskoršej recepcii jeho odkazu je venovaná tretia časť monografie.

Stret Vajanského s hlasistami mapuje Andrea Draganová. V kapitole „Vajanský a hlasisti: prípadová štúdia medzigeneračného sporu“ ho interpretuje ako jeden z modernizačných fenoménov v slovenskej spoločnosti na prelome 19. a 20. storočia. Zámerom autorky je analýza vybraných dobových textov a vzájomnej korešpondencie aktérov, doplnená o sekundárnu literatúru, ktorá poukazuje na to, že generačné vzťahy zúčastnených a ich vrstovníkov boli oveľa vrstevnatejšie a komplikovanejšie.

V kapitole „Alexander Matuška v sporoch o Svetozára Hurbana Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia. Ideové východiská kritiky“ sa Magdalena Bystrzak pokúsila o rekonštrukciu vonkajších okolností a ideových východísk Matuškovkej kritiky Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia. Tento postoj popisuje autorka nielen ako progresívny a antiradicalistický, ale aj ako antiromantický. Najskôr sa zameriava na antiromantický charakter Matuškovho odmietavého postoja voči Vajanskému, pričom Matuškov gesto porovnáva s postojmi ľavicovej kritiky tých čias. Následne približuje Matuškov postoj v sporoch o rehabilitáciu Vajanského v sledovanom období.

Zámerom monografie je poukázať na nevyhnutnosť pripomínať si výrazné a často aj rozporuplné postavy slovenskej kultúry, k akým nepochybne patrí aj S. H. Vajanský. K objektívnemu zhodnoteniu ich odkazu totiž môžeme dospieť práve vtedy, keď sa s nimi budeme otvorene konfrontovať s prihliadnutím na všetky aspekty ich pôsobenia a keď identifikujeme a pomenujeme ich problémové črty.

I. Literatúra: medzi estetikou a ideológiou

Hľadanie modelov národnej reprezentácie¹

Na Slovensku prebiehala národná emancipácia za obzvlášť komplikovaných okolností, a to najmä ohrozovaním jazyka prostredníctvom uhorskej politiky. Z dôvodov zvyšovania národného sebedomia preto neprekvapuje sklon k mýtizácii národných reprezentatívnych znakov. K tomu patrí i kladenie zvýšeného dôrazu na jazyk a tiež zapĺňanie neúplných alebo prázdnych miest v oblasti kultúry a literatúry. Posledná tretina 19. storočia je doba, keď boli spisovatelia postavení pred národno-záchovnú úlohu, vynútenú politickými okolnosťami, a spolu s „ušľachtilými“ úmyslami sa deformoval prirodzený literárny proces. Najvýraznejším reprezentantom takéhoto prístupu je S. H. Vajanský, ktorý bol zároveň ideológom, novinárom i ambicióznym spisovateľom. Jeho odhodlanie ujať sa „vedenia“ národa na duchovnom poli v ňom prebudilo pocit tvoriteľa národnej kultúry, a preto niekedy aj sám uveril chiméram, ktoré s úprimným zanietením projektoval. Uveril dokonca aj tomu, že to, čo píše, je realistické – tento smer ovládal v období jeho vstupu do literatúry umenie v európskych krajinách a S. H. Vajanský ho mal v úmysle adaptovať na Slovensko v modifikovanej podobe.

Pretože literatúra mala napĺňať rôzne funkcie, a to najmä reprezentatívne, autori, píšuci v poslednej tretine 19. storočia, vo vysokej miere neutralizovali svoj autorský subjekt, držali sa v diskkrétnej vzdialenosti od skutočnosti a funkciu subjektu preberali postavy ako nositeľky ideí. Toto „vysoké“ chápanie literatúry bolo reliktom pretrvávajúceho názoru na umenie ako na exkluzívneho reprezentanta národných a politických funkcií. Takýto spôsob utvárania vzťahu k realite je v podstate idealizujúci a nemožno ho vnímať ako realizmus – ten sa v dielach dobových autorov prezentoval spravidla na úrovni veristického detailu. Tento typ kultúrnych útvarov, vytvorených pod vplyvom pozitívnej idey obrodzovania a vytvá-

¹ Text vznikol ako súčasť kolektívneho projektu VEGA 2/0025/16 *Textové figúracie slovenskej literatúry 19. storočia* (vedúci riešiteľ Mgr. Ivana Taranenková, PhD., Ústav slovenskej literatúry SAV).

rania národnej idey, možno zaradiť do množiny diel národného obrodenia. Umenie v takomto reprezentatívnom ponímaní spĺňalo víziu vysokej kultúry ako harmonizujúcej sféry, kde sa kolízie sceľujú prostredníctvom apriórnej estetickej inštrukcie. Na príklade Vajanského dokonca možno pripustiť podozrenie, že napriek znalosti európskej literatúry sa mu darilo pomerne dlhý čas „retardovať“ literárny vývin, pretože zobrazovať život ako taký v celej jeho komplexnosti nepovažoval na Slovensku za únosné. Uprednostňoval ohľady na slovenské „špecifiká“, pracoval s persváziou – svoju tvorbu predkladal ako typ, model literatúry, ktorý je ideálny pre slovenskú mentalitu. Písal texty, ktorých cieľom bolo generovať a normovať čitateľov, rétoricky ich ovplyvňovať, v podstate im poskytoval imanentné pravidlá správneho používania svojich textov. S trochou zveličenia možno zároveň tvrdiť, že prostredníctvom *Národných novín* a *Slovenských pohľadov* mal ako redaktor možnosť „zabrániť“ rozvinutiu realistického písania.

Práve pri prózach S. H. Vajanského nemožno nespomenúť prácu s realistickým efektom, ako ho v známej štúdii „L’effet du réel“ rozpracoval Roland Barthes. Keďže Vajanskému veľmi záležalo na pravdepodobnosti vykresľovanej reality, efekt reality sa dosahuje rafinovaným jazykovým procesom, ktorý fikciu umelecky realizuje ako model reality. Vajanský pri písaní aktivizuje označujúce skutočnosti, podopreté istými detailmi, pričom to, čo má reprezentovať skutočnosť (označované), je prázdna množina, vyplňaná jeho ideológiami. Realistický efekt bol v dejinách literatúry často zneužívaný, teda používaný proti zmyslu realistických princípov. Generácia protorealistov sa snažila napodobniť Vajanského textové stratégie, ktoré by simulovali realitu a poskytovali „návod“ národného vodcovstva (napríklad Elena Maróthy-Šoltésová), ale napokon sa programu „ideálneho realizmu“ vzdali v prospech žánrov vecnej literatúry. Ako uvádza René Wellek, „vo svojich nižších sférach realizmus neustále upadal do žurnalizmu, odbornej state, vedeckého opisu, stručne povedané do neumeleckej oblasti; vo svojich vrcholných prejavoch [...] neustále prekračoval hranice svojej teórie a vytváral imaginárne svety“ (Wellek, 2005, s. 128).

S. H. Vajanský však odhodlane pokračoval v „budovaní“ slovenskej spoločnosti – povedané romantickým diskurzom – aspoň v rovine ducha, keď už sa to nedalo v rovine predmetnosti, čo v konečnom dôsledku veľmi pripomínalo realizáciu romantického činu, cez ktorý sa subjekt snaží preformovať objektívnu realitu. Aj s Vajanským istým spôsobom súvisí konštatovanie O. Čepana, ktoré vyslovil na adresu romantikov: „Ideálom čin-

ného romantického ducha v slovenskom prestrojení neboli odľahité svety subjektívnej poézie, ani jej titanský spor so svetom. Jeho cieľom bola spoločensky účinná tvorba“ (Čepan, 1993, s. 72). Vajanského rétorika vzbudzuje na prvý pohľad dojem, že sa uňho stretávajú oba romantikmi nastolené prúdy – pragmatický a idealisticko-mesianistický –, no nie je to celkom tak. Hoci sám seba presviedčal o tom, že je pracovníkom „na národa roli dedičnej“, a tento dojem by mohla vzbudzovať aj jeho každodenná novinárska činnosť, za každú cenu sa snažil presiahnuť podozrenie z prakticismu. Jeho ambície boli neskrývane vyššie a aj každodenná publicistika nesie znaky ideologického povýšenia všednej každodennosti. Vajanského slovník a celkovo patetický diskurz kontrastujú s ostatnými snahami „drobných“ národných pracovníkov, ktorí si jeho osobité postavenie náležite uvedomovali. Nič nie je Vajanskému vzdialenejšie než pragmatizmus a utilitárnosť. Preto nerád obcuje s pojmom „ľud“, ktorý asociuje konkrétnejšie predstavy. Preferuje vznešenejšie a abstraktnejšie slovo „národ“ (k tomu podrobnejšie Taranenková, 2010, s. 78n.). Paradoxne, svojrázny prakticismus (dôraz na praktické aplikovanie) badáme u Vajanského v transformovaní jeho ideológie do vlastnej umeleckej praxe.

Dedičný romantizmus poskytoval Vajanskému návod na riešenie rozporuplných protikladov reality. Už v článku „Slovensko a jeho život literárny“ z roku 1881, uverejnenom v 1. čísle obnovených *Slovenských pohľadov*, sa hlási k odkazu svojho otca a jeho úvodníku zo *Slovenských pohľadov* z roku 1848. Svoje nástupníctvo považuje za symbolické, a to predurčuje i jeho ďalšie fungovanie na kultúrnom poli Slovákov. Od tejto „posvätnéj“ nástupnickej úlohy už S. H. Vajanský neustúpi. Stáva sa pionierom idey národného svojstva a jej celoživotným ochrancom. Podľa takto poňatej misie je národ schopná reprezentovať len šľachta, teda v našich podmienkach zemianstvo. Konštatovaním, že ľud je nevedomý a zanedbaný a zemianstvo je odnárodnené, začal riešiť túto dilemu proklamatívne, teoreticky, ideologicky, takpovediac modelovo – ako umelec. S. H. Vajanský pokračoval v duchu filozofie svojho otca, ba aj starého otca Pavla Hurbana a ich chápania úlohy intelektuálov medzi ľuďom. Tiež si osvojil myšlienky o nezastupiteľnej úlohe vzdelancov pri formovaní národa, ktoré jeho otca inšpirovali pri čítaní diela Fichteho na fare brezovského farára Marečku. Fichteho vyzdvihovanie povinnosti, lásky, mravnej zodpovednosti, ideálneho života, ktoré v tridsiatych rokoch 19. storočia poznačilo ruských romantikov (Ginzburgová, 1982, s. 70 – 79), korešpondovalo s idealistickým

buditeľským zámerom Vajanského. Ivan Kusý v knihe *Mladý Vajanský* situáciu tohto slovenského reprezentanta charakterizuje takto: „Všetkým svojím konaním potvrdzoval vernosť koreňom: sobotištsko-habánskym osvieteneckým starého otca Pavla Hurbana, obrodeneckým jurkovičovským – starého otca i matky, a, pravdaže otcovským, veď vždy chcel byť hodným synom otca, jeho fichteovskému chápaniu úlohy vzdelanca v boji za slobodu. Obetovanie – život a každodenná práca neboli iba eufemistickou seba projekciou, sebaľutovaním. Uvedomovali si to aj jeho súčasníci, ako o tom svedčí napríklad korešpondencia Gustáva Augustinyho“ (Kusý, 1987, s. 108).

Vysoká národná kultúra u Slovákov z historických dôvodov absentovala, ale keďže je nevyhnutným reprezentatívnym znakom národa, S. H. Vajanský sa rozhodol ju stvoriť a tento romantický „čin“ vykonať sám, hoci v inej dobe a inej politickej konštelácii. Táto výlučnosť je opäť súčasťou jeho vlastnej idealistickej seba projekcie. O Čepan píše o protoromantickom postoji ku skutočnosti: „Jeho poznávacím príznakom sine qua non bola požiadavka prevahy subjektu nad svetom objektívnej reality“ (Čepan, 1993, s. 63).

Tento príznak nachádzame aj v jeho prózach, v ktorých Vajanský zavrhne romantický koncept svojho otca. Navyše po roku 1867 pristúpili k tejto synovskej povinnosti zostrené symptómy maďarizácie ako nová prekážka rozvinutia sa slovenskej národnosti. Ludovosť a demokratizmus slovenského romantizmu sa adaptovali do podoby *národného vodcovstva*, teda na problém *národnej reprezentácie*. K tomu, že S. H. Vajanský siahol do arzenálu národného typu romantizmu, ktorý podriaďoval umenie záujmom ducha národa, ho privádzali tiež vonkajšie okolnosti. Snaha zopakovať historickú tvoriteľskú situáciu, akokoľvek pre národ dôležitú a rétoricky sugestívne reprodukovanú, mohla naraziť na historicko-politické prekážky. Preto sa S. H. Vajanský sústreďoval na izolovanie Slovákov od cudzích vplyvov, dúfajúc, že sa mu podarí zabrániť prenikaniu nových prúdení. Bolo to však čoraz ťažšie, lebo to znamenalo izoláciu aj od našich slovanských spojencov. Hoci Vajanského programové tézy budia dojem nadväzovania na líniu pragmatického romantizmu, jeho umelecká aplikácia odkazuje k idealistickej línii.

Vajanského umelecký projekt, ktorý vnímame v jeho prvých väčších textoch (napríklad *Letiacich tieňoch*), teda spojiť zemana a inteligenta v perspektíve vodcov národa – nie je to opakovanie schellingovského mo-

delu spájania, respektíve preklenovania protikladov? Už z podstaty veci sa takýto akt mohol odohrať len na pôde umenia. Iba prostredníctvom umeleckého ducha sa mohlo udiat' spojenie kvalitatívne odlišných veličín (zemanov a inteligentov), lebo len v literárnej fikcii bolo ľahké nájsť neodnárodných jedincov schopných vykonať takúto úlohu. Ak aj v skutočnosti takí boli, boli osamelí, prenasledovaní, frustrovaní. U Vajanského nachádzame diskontinuítne spájanie rozdielnych javov, pričom abstraktné univerzálne (duch, idea) majú prevahu nad konkrétnou realitou. Túto rozpadavosť zjednocoval S. H. Vajanský silou slova a veril tomu, že keď sa spájanie bude diať na dvoch rozličných úrovniach, teda na poli publicistiky a umenia, tieto rozpory sa budú môcť dialekticky prekenuť. Týmto dvojvektorovým pôsobením si posilňoval a umocňoval svoj vplyv. Prevaha publicistickej časti jeho osobnosti však v tomto smere spôsobovala nedôveru v koncíznosť jeho osobnosti častými protikladnými tvrdeniami.

Od počiatku Vajanského tvorby badáme, že si nedokázal predstaviť jej existenciu bez ideologického stanoviska, ba zdá sa, akoby práve to, a nie estetickú funkciu považoval za jej dominantnú vlastnosť. Táto publicistická „deformácia“ však spôsobovala, že jeho prózy rýchlo strácali hodnotu a aktuálnosť, pretože boli závislé od konkrétnej historickej situácie. Prílišná časovosť a ideologická naliehavosť spôsobovali stratu ich možnej univerzálnosti a dobového presahu. Najmä na jeho ťažiskových románoch (*Letiace tiene*, *Koreň a výhonky*, *Kotlín*) sa ukazuje, ako sa to, na čom autorovi najviac záleží – teda „posolstvo“ –, od textu k textu mení, ba až spochybňuje. Autor túto skutočnosť nechcel brať na vedomie, bol nastavený len na pozitívnu recepciu svojho diela, najmä keď sa usiloval svoje ideologické konštrukcie zahal'ovať do estetického hávu najmódnejšieho strihu a umne ich vyšperkovať. Eklektická znôška umeleckých prívlastkov, hyperbol, metafor, neologizmov či neuveriteľných charakterov postáv však nezaujala čitateľov natoľko, aby presiahli svoju dobu. Neustále v'ahovanie textu do vytýčených referenčných rámcov, ktoré mali zaručovať jeho „realizmus“, spochybňuje umelecký účinok, neutralizuje očakávanie, ktoré umožňuje čitateľovi text dotvoriť, zapojiť svoju predstavivosť. Práve pre trvanie na „pravdivosti“ strácali Vajanského novely iritujúci recepčný účinok, ktorý Susan Sontagová nazýva erotikou umenia. S. H. Vajanský toporným chápaním realizmu pripravil čitateľa o predstavivosť a trvaním na jednoznačnom vyznení textu uprednostnil ideologizáciu textu.

Pochopiteľne, Vajanského próza v kontexte slovenskej literatúry šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 19. storočia znamenala kvalitatívny zlom a bola dôležitá pre budovanie sebavedomia národnej kultúry. Dodnes je Vajanský uvádzaný ako významný autor v každých dejinách slovenskej literatúry. S odstupom času však pozorujeme, že zvýšené sebavedomie, zvlášť po pobytoch vo väzení, keď stúpila jeho autorita martýra, si svojou tvorbou budoval hlavne sám autor. Keďže doba nutne potrebovala riešiť existenciálne problémy národa, S. H. Vajanský začal ponúkať riešenia, ktorým spočiatku zrejme aj veril. To, čo v jeho textoch vyznievalo nepravdepodobne, nemohlo fungovať ani v realite, najmä ak sa história „nesprávala“ tak, ako si to autor prijal.

Hľadanie spôsobov, ako by mali Slováci fungovať ako národ bez pevných hraníc v koexistencii s inými národnosťami v rámcoch Uhorska, paradoxne akceleroval Šoltésovej román *Proti prúdu* (1894). Práve v tomto románe sa autorka snažila nadviazať na inšpiráciu Vajanským a prostredníctvom hlavných postáv chcela pomôcť projektovať národnú situáciu. Pravdaže, „vodcovskú“ schému prispôbila skôr ženským čitateľkám, a tak iniciátorkou národného „prebudenia“ svojho manžela sa stala hlavná ženská postava Oľga Laskárová. S. H. Vajanský je v recenzii tohto románu v *Národných novinách* (1894, č. 133, 134) k autorke pomerne zhovievavý, vyčíta jej však prílišné idealizovanie hlavných postáv a jej postoj k národnej problematike považuje za podľahnutie móde. E. Maróthy-Šoltésová, pre ktorú S. H. Vajanský zrejme dovedy predstavoval kritickú autoritu, od ktorej prevzala „ideologický kód“, bola rozčarovaná. Hoci sa v románe usilovala neutralizovať ideologickú rovinu, jej viacnásobné vyjadrenia k tomuto dielu nechtiac odhaľovali, že kritický diskurz, ktorý sa okolo neho rozvinul,² bol produkovaný vzťahom románu k ideológii a práve projekt národného vodcovstva, úlohy jednotlivca v národe a podobne predstavovali ideologický problém. Jej sebakritika (napríklad nad druhým vydaním románu) revidovala vlastnú prácu s ideologickou schémou, čo ju napokon privedlo k názoru, že tadiaľ cesta k svojbytnému umeniu nevedie. Kritické diskusie o románe *Proti prúdu* však vyprovokovali Vajanského i Kukučína k tomu, aby reálnejšie uvažovali nad závažnosťou nastolenej problematiky. Dovtedy historicky podmienený ideálny realizmus sa tým začal dostávať

2 Akceptuje len názory M. Kukučina v *Slovenských pohľadoch* (1894), ktorý na rozdiel od Tichomíra Milkina zvolil primeraný, neurážlivý tón.

stále viac na perifériu umenia. Samotní autori nezávisle od seba hľadali podoby modernejšieho usporiadania spoločenských vzťahov, pričom každý sa v tomto období vo svojom diele pokúsil predložiť jeho možnú umeleckú víziu.

Umiestniť Vajanského do dobového a štýlového kontextu pre literárnu históriu je stále výzvou. Najväčšou prekážkou uspokojivého zvládnutia tejto úlohy je samotné vnímanie podstaty realizmu v kontexte tesného susedstva fikcie a referenciality. Na rovine homologickej ekvivalencie sa tu stretávajú dve paralelné štruktúry, ktoré majú k sebe blízko. Ako príklad uvediem podobnosť Vajanským opisovaného rodného Záhoria, kaštieľov a postáv, ktoré v tomto prostredí naozaj existovali, čo je dodnes hlavným tromfom niektorých literárnych historikov obhajujúcich Vajanského realizmus. Autor totiž volil takú techniku reprezentácie, že sa v jeho textoch dá nájsť to, čo v nich čitateľ hľadá. Táto homológia ho však ešte nepotvrďuje ako realistického umelca. V románe ako fikčnom žánri nemôžeme jednotlivé zložky od seba oddeľovať, preto referencialita časti nezaručuje realistickosť celku. Ako umelec korešpondujúci so svojou dobou obstojí S. H. Vajanský v niektorých básňach či kratších textoch, písaných pre samotný zážitok z literatúry. Nás však zaujíma autorov celkový koncept, a práve tu S. H. Vajanský zlyháva. Ako realistického spisovateľa ho spochybňujú konštrukcie veľkých celkov a neustále obmieňanie konfigurácií modelov národnej reprezentácie. „Svetozár Hurban nebol človekom mieru a rovnováhy“, píše o ňom Andrej Mráz, „lákali a vzrušovali ho prudké udalosti a dramatické konflikty. Neprerzíte túžil po otrasoch a katastrofách“ (Mráz, 1950, s. 26). Aj tieto slová potvrdzujú, že S. H. Vajanský nebol mentálne spriaznený s realizmom, ktorý nemal rád excesy, ale preferoval „obyčajnosť“, bežnú životnú prevádzku.

S. H. Vajanský bol rozporuplne vnímaný od svojho vstupu do literatúry. Jeho priateľ Jaroslav Vlček považoval jeho dielo za „príkladne realistické“, no F. Votruba ho hodnotil ako „vnútorne samo v sebe zvrátené a nelogické“ (Kusý, 1965, s. 596). Už v prvej väčšej novele *Lalia* (1880) uvažuje S. H. Vajanský nad zastúpením spoločenských vrstiev v národnom živote. Ideálom sú tu príslušníci strednej triedy, majetkovo nezávislí, so vzťahom k pôde a ľudu, čo na nej pracuje. Ľud je tu nediferencovaný, bezmocný, biedny, závislý od pomoci iných. V tomto období sa autor zaoberal formulovaním svojho spoločenského ideálu aj v publicistike, napríklad

v obsiahlej recenzii *Spevov Jána Bottu* (Vajanský, 1880b) či v *Kritických listoch* (Vajanský, 1880a), ktoré si vymieňal s J. Škultéty. Umeleckým potvrdením téz o príklone na stranu národného umenia je cyklus siedmich próz *Obrázky z ľudu* (1880). Voči reprezentácii ľudu vo veciach národných je však skeptický a spolieha sa na „vysokých duchov“. Tento názor ho definitívne odklonil od ľudovej témy do „vyššej society“, ktorá bola pre rozvíjanie jeho konštrukcií produktívnejšia. Podľa neho si ľud má ponechať svoje zvyklosti, folklór a má rešpektovať inteligenciu, ktorá ho ochráni proti deštruktívnym vplyvom. Má tendenciu obviňovať z rozkladu spoločnosti maďarské kruhy, najmä byrokraciu ako nástroj tuposti, nekultúrnosti a protekcionárstva, ktoré sú príčinou všetkého zla, no národná inteligencia v jeho interpretácii ich len pasívne kritizuje. Jeho postavy inteligentov odmietajú kapitalizmus prenikajúci aj na naše územie a radšej unikajú do minulosti. Dá sa povedať, že názorovo výrazne zaostávali za ostatnou Európou, ba dokonca i za slovenskou realitou.

Nasledujúce prózy situuje S. H. Vajanský na Záhorie, kde prežil detstvo a časť mladosti. Prenáša sem však spoločenské napätie, ktoré si jasnejšie uvedomoval až v Martine. Nezhoda prostredia jeho mladosti s novšími udalosťami prehĺbila nevierohodnosť nastolovaných riešení. O to viac však z celku vyčnievali schematizmus, apriorizmus a zjednodušovania vyplývajúce z konzervatívneho ustrojenia autora. Napríklad v novele *Podrost* sa snažil o pozitívny príklad práce pre národ, ale v podstate len epigónsky prebral štúrovský model drobnej práce.

Letiace tiene z roku 1882 znamenajú Vajanského prvý pokus o románovú koncepciu. Zaoberá sa tu okrem iného témou prenikania kapitalizmu na slovenské územie. Jej spracovanie potvrdzuje konzervativizmus autora, ktorý odmieta akúkoľvek industrializáciu, a nereálna je aj schéma riešenia národného problému v spojení vzdelanca Milka Holana so zemianskou dcérou Ellou Jablonskou, v ktorom videl „novú šľachtu“.³ Keďže koncept riešenia otázky „vodcovstva“ národa nevychádza z reality, realitu sa snaží S. H. Vajanský sugerovať a „evokovať“ aspoň umením (zvýšeným využívaním básnických výrazov, hudobných frázovaní, poetickými opismi), a takto vzbudiť dojem zažívania skutočnosti. Takýto postup utvárania textu vyvolal u recenzentov rozpaky, a hoci J. Škultéty sa primäl k priaznivej recenzii, v ktorej vyslovil chápané výhrady („pracoval príliš pečlivo, menil,

3 I. Kusý v tejto súvislosti píše o novom mesianizme (Kusý, 1965, s. 622).

zahadzoval a tým roztratil, omrazil svoju kypiacu silu, vyžadujúcu voľnejší beh“, Škultéty, 1883), S. H. Vajanský ho v listoch svojmu otcovi a J. Vlčkovi ohovoril: „Kritizuje, akoby mal v ústach skalku, nepovie rovno, a i keď chváli, vtedy najviac dohnevá autora“ (14. 4. 1883; cit. podľa Kusý, 1987, s. 212). Ako podstatná sa však voči Vajanského koncepcii „vodcovstva“ v *Letiacich tieňoch* ukázala byť pripomienka Antona Nádašiho (otca Jégého), literárne vzdelaného advokáta: „Zemani, priateľu, nepridajú sa k ľudu, ani keď zcela upadnú; to je trieda, ohľadom národa slovenského, o ktorej sa môže s Dantom vykriknúť: ‚maledetti, ogni speranza‘. Týchto ľudí patriotizmus záleží v chlebe. Česť výnimkám zriedkavým“ (tamže, s. 213). Napriek tomu, ako tvrdí I. Kusý, „Letiace tieňe sú prózou, v ktorej ekonomicko-spoločenská problematika nie je natoľko zatienená národno-politickými otázkami, ako v podstatnej časti neskoršieho Vajanského. [...] Každá postava v Letiacich tieňoch niekoho a niečo reprezentuje“ (tamže, s. 219). I toto konštatovanie je dôkazom toho, že S. H. Vajanský rátal s emblematickou národnou reprezentáciou od počiatku svojej tvorby.

V úvahách o pravej slovenskosti zemanov a slovanskom umení cítiť v tomto texte výrazné slavianofilské vplyvy. Podľa autora základom národného pohybu by mali byť zemianski statkári, ale nechce vidieť ich nezáujem o ľud a národnú otázku. Upína sa na výnimočných jedincov – aristokratov ducha v koncepte spojenia aristokracie rodu a ducha. O dva roky neskôr vychádza román *Suchá ratolesť* (1884), v ktorom sa autor opäť sústredil na predstavu silnej individuality, je kritický k boháčom a opakuje vodcovský model spojenia inteligencie a majetných nezávislých ľudí. Hrdinom, s ktorým sympatizuje, je Karol Vanovský, statkár zastupujúci akúsi ontogénu správnych vlastníkov pôdy z aspektu patriarchálneho prístupu. História opäť vyvrátila Vajanského konzervatívne odmietanie priemyslu, lebo bol v cudzích rukách. Stanislav Rudopoľský je postavou, ktorá sa pred našimi očami mení zo svetáka na vlastenca, no zámer urobiť z neho nový typ zemana s umeleckými sklonmi nie je presvedčivý. Tieto mylné a s nedôverou prijímané koncepty spôsobili, že S. H. Vajanský sa uprel na pomoc zvonku. Signály očakávania akejsi neurčitej záchrany cítiť v tomto období skôr v poézii, napríklad v zbierke *Spod jarma* sú ústrednými pocit zúfalstva a viera v „*príchod Popelvára*“, pričom z väčšiny básní emanuje skôr romantická atmosféra.

Vyvrcholením bezradnosti tohto obdobia bol román *Na rozhraní* (1889), ktorý S. H. Vajanský nedokončil.⁴ Po šiestich rokoch odmlčania vydal tri väčšie novely a v rokoch 1895 až 1896 objemný dvojzväzkový román *Koreň a výhonky*. V tomto románe sa už väčšmi snažil akceptovať historickú realitu i všednú sociálnu komunikáciu – teda už nie epochálne udalosti, ale kultúrne tradície, v tomto prípade z oblasti rodného Záhoria. Ideovým východiskom je akcent na patriarchálne založené spoločenstvo, na vedomie spolupatričnosti vrátane jazyka, potvrdzujúceho národnú identitu. Vajanského koncept sa dostáva do zvláštneho rozporu: v detailoch i vo vnímaní rozporuplnej skutočnosti je otvorenejší a prístupnejší realite, ale v samotnom projektovaní je ešte konzervatívnejší než na začiatku svojej tvorby. Politická pasivita a nevyhranenosť, ktorými sa vyznačuje tento román, spôsobili, že už súčasníci prestali dôverovať jeho „receptom“ na budúcnosť, a pre hlasistov, ktorí prišli na prelome storočí s vlastným národnoobrodzovacím programom, sa román spolu s autorom stali terčom výsmechu.

Tento ambiciózny pokus o psychologický román, inšpirovaný dobrou európskou literatúrou, má istý antropologický rozmer, je však nivelizovaný neustálym moralizovaním, kritizovaním a pátosom, takže stráca akýkoľvek potenciál osloviť mladú generáciu. Po všetkých sklamaníach z historického vývoja udalostí a zo samotných Slovákov sa autor spočiatku s nádejou zameriava na meštiansku vrstvu, vzápätí však takúto ideu zavrhne ako nepravdepodobnú. Tak sa dostáva k prekvapujúcemu nápadu, že prehnité a filisterské meštianstvo má v jeho národnom modeli vystriedať *ľud, sedliactvo*. „Koreňom“ je veľká sedliacka rodina Jána Drevanského, deväťdesiatročného patriarchu, „výhonky“ sú jeho potomkovia. Budúcnosť – dovtedy u autora reprezentovanú spojením šľachty a inteligencie – prezentuje dvojica Aničky Drevanskej a inžiniera Mirka Kladného, teda spojenie sedliacky s inteligentom. S. H. Vajanský sa v románe pokúša modelovať posledný národný koncept. Ako útočisko ponúka *rodinu* ako záchranu pred vonkajším nebezpečenstvom. Cítíme v tom Vajanského rezignáciu na vlastné riešenia, konfrontované s vývinom spoločenskej situácie, je to únik a pretrvávajúce symptómy biedermeieru, ktoré sa v tomto období objavovali v slovenskej literatúre aj u iných autorov. Okrem toho

4 Z jeho prvej časti sa zachovalo niekoľko výtlačkov ako III. zväzok cyklu „Besedy a dumy“ (Martin, 1889).

z textu cítiť zjavné rozpaky z problému, ako vyriešiť „nezasahovanie“ do dedinského poriadku, ako nenarušiť dedinskú autochtónnosť na jednej strane a nutnosťou i pre dedinu zaobstarať dôkladnú školskú výchovu. Preto Vajanského románový svet nezodpovedal súvekej sociálnej realite. Autor si ho vyfabuloval a archaizovaním predstavy sedliackej rodiny rozmnožoval romantické predsudky o sociálnej a psychickej povahe sedliactva. Po tom, ako sa pokúšal na vlastnú päsť vytvárať akúsi umelú minulosť a budúcnosť Slovákov, sa v zrelom veku vrátil k archetypálnym vzorcom myslenia. Spočiatku sa zapájal do línie autorov budujúcich národné literárne stereotypy a podporujúcich ideologický zápas o národné sebaurčenie. Idealistická predstava historickej kontinuity, ktorá prevládala v začiatkoch jeho tvorby, však postupne ustúpila tlaku reality – S. H. Vajanský postupne upúšťal od apriórnych téz a čiastočne podliehal melanchólíi a pesimizmu.

Po viacerých variantoch na tému národnej reprezentácie zobrazil autor dva typy rodového zoskupenia: okrem patriarchálnej rodiny Drevanských je to sektárske zoskupenie, ktorého implantovanie do koncepcie románu môže byť motivované podielom odnárodnenej cirkvi na pomaďarčovaní dedinského ľudu. Sekta, ktorú zobrazil vo svojom románe, je alúziou na habánske rodiny so špecifickým rodovým zriadením, ktoré boli usadené na Záhorí, ba dokonca v Sobotišti, rodisku jeho matky, mali od roku 1620 aj sídlo biskupa. Táto anabaptistická sekta novokrstencov s reformovaným náboženstvom, pochádzajúca zo Švajčiarska, ktorá sa od 16. storočia usádzala na južnej Morave a západnom Slovensku, bola pre S. H. Vajanského inšpiráciou svojimi morálnymi zásadami, abstinenciou, disciplínou, remeselnými zručnosťami, pacifizmom a predovšetkým podobným osudom, ako mali Slováci – ohrozením, deštrukciou zvonka. Niet sa čo čudovať, že sympatie autora a čitateľov mohli byť na strane týchto skromných a pracovitých ľudí, ktorí ale dráždili ostatné spoločenstvo istým tajomstvom spolužitia, sobášmi výlučne medzi sebou a odlišným jazykom. Práve preto sa nemohli stať nasledovaniahodným vzorom a tento koncept zostal len v rovine nostalgie.

Problém reprezentácie sa však v románe *Koreň a výhonky* vymykal aj z predstavy, ktorú si autor pri písaní a priori nastolil. Jeho situácia „na rozhraní“ presahuje aj do tohto románu: v celom obsiahlom texte cítiť váhanie a rozpaky, či sa má prikloniť k obraňovaniu archetypálnych, starodávnych hodnôt, alebo sa má postaviť na stranu protipatriarchálneho myslenia a konania niektorých postáv. Autor robí oboje: raz sympatizuje s tradicionaliz-

mom, inokedy s postavami, ktoré už chcú ísť svojou cestou. Túto pozíciu najlepšie vystihuje vnútorný monológ kladného, ale pasívneho hrdinu Mirka Kladného: „Čo robiť? Odrhnúť sa? Neodtrhnúť? Ale mám kotvu záchrany [...] Aničku. Ona, drahá Anna, bude Anjelom spásy, večnou sponkou [...] My tu budeme čiastočkou našej otčiny slovenskej“ (Vajanský, 1908, s. 113). Spojenie staviteľa Mirka Kladného s Aničkou ho malo zároveň vo Viedni symbolicky spájať s rodnou dedinou. Dobovo i literárne pikantný milostný zväzok kladie najmä na postavu Aničky neúnosné nároky – z hľadiska autora i čitateľa. Samotný autor, limitovaný konzervativizmom, sa nedokáže psychicky vyrovnáť s faktom, že by sa mala sedlička stať paňou. Dokonca aj to, na čom dovtedy Vajanskému tak záležalo – spomínané „posolstvo“ románu –, tu chýba, lebo sa jasne nerozhodol, o čo mu ide. Má napríklad výhrady proti inteligencii ľudového pôvodu, my sa ale nedozvieme aké. Na druhej strane je nútený priznať bezperspektívnosť zemianstva. Je pravda, že S. H. Vajanský neznášal malomestské maniere, a preto dej svojich próz radšej umiestňoval do zemianskych kúrií, kaštieľov alebo veľkomiest. V románe *Koreň a výhonky* postavy dostávajú jednoznačné charakteristiky, ktoré sú nepresvedčivé, lebo nie sú dostatočne epicky spracované. Napĺňali síce vysoké umelecké ambície autora, mňajú sa však s princípmi realizmu. Napríklad postavu Jána Kunoviča prezentuje ako vzdelaného Slováka, boháča, ale bez záujmu o slovenskú vec a bez pevnej morálky – teda bez potenciality byť užitočný pre národ.

S. H. Vajanský mal evidentne v pláne vytvoriť v románoch aj takzvané „národné charaktery“, ktoré v poslednej tretine 19. storočia rozpracovala imagológia pri skúmaní národných entít. Práve umelci mali „zadanie“ zobrazovať národné typy, typické národné prejavy, čo korešpondovalo s pozitivismom a výskumom psychológie národov. S. H. Vajanský mal preukázateľnú snahu zachytiť národný charakter ako historicky premennú veličinu, no práve román *Koreň a výhonky* aktivizovaním archaických štruktúr zvyrazňuje jeho väzby na romantizmus, ktorý ťažko mentálne prekonával. Paradoxom celého románu však je, že z bezradnosti dal autor nakoniec za pravdu zdravému rozumu – napríklad priznal, že súrodenci z toho istého rodu sú odlišní, a jeho rezignovaný súhlas so subjektívnymi riešeniami životných kolízií naznačuje isté smerovanie k realistickému zobrazovaniu.

Autor v románe predstavuje veľkú zámožnú rodinu Drevanských, „*žijúcu temer v dobrovoľnej záduhu*“,⁵ čo inšpirovalo J. Škultétyho v recenzii románu písať o tejto rodine ako o staroslovanskej záduhu (Škultéty, 1908, s. 445). Podobné vyznenie má aj recenzia Wiliama Rittera, ktorá bola od-tlačená v *Národných novinách* (1908, č. 120). V románe sa stretávame s nie celkom správne pochopeným pojmom záduhu. Vajanského bratranec Dušan Jurkovič, prototyp hrdinu Mirka Kladného, preto s autorom v otázke výkladu tohto staroslovanského zoskupenia polemizoval. Vyčítal mu, že patriarchálne spoločenstvo, ako o ňom v románe píše, nie je záduhové. Nemáme na tomto mieste priestor detailnejšie sa venovať tejto problematike, no faktom je, že S. H. Vajanský po kritike D. Jurkoviča prestal v pokračovaní románu používať pojem záduhu.

Záduhu ako rodinný slovanský nediel, právny inštitút reprezentujúci svojbytný agrárny rodinný komunizmus, D. Jurkovič ako architekt predstavil v podobe veľkého domu – Čičmianskej záduhu – na pražskej Všeslovej výstave v roku 1895, teda v roku, keď začal vychádzať román *Koreň a výhonky*. Stotožnil sa s myšlienkou, že prostý človek žijúci v súlade s prírodou tvorí zdravé jadro národa, a v tomto duchu vytvoril ešte niekoľko podobných stavieb v Čechách, vychádzajúc zo spájania myšlienky záduhu s požiadavkami moderného života. I z tohto kontextu však možno dedukovať, že S. H. Vajanský, veľký obdivovateľ antického a klasického európskeho umenia, sa pod „tlakom doby“ odhodlal implantovať do svojho románu ľudovú tému cez motívy, ktorým nie celkom správne porozumel. Táto epizóda by sa dala vysvetliť napríklad jeho slavianofilskou inklináciou, pre ktorú bol pojem záduhu zásadný, a bol tiež jednoducho dobovým trendom. Možno však ponúknuť aj iné vysvetlenie.

Kríza, do ktorej sa S. H. Vajanský dostal počas písania románu *Na rozhraní*, ukazuje, ako naňho doliehala *moderna*. Vnímal celkovú zmenu v spoločenských, politických a medziľudských vzťahoch, stratu tradícií, istôt, vykorenenosť ľudí – vedome i podvedome sa vyhýbal jej vplyvu, vysmieval ju, odmietal, a predsa sa zo svojej doby nemohol vyviazať. V cestopise *Volosko – Venecia* (1905) v konfrontácii s klasickým umením napríklad nadával na realistov: „*Blvoni a kretini chytajú sa ‚realizmu‘, lebo*

5 I. Kusý uvádza, že záujem o záduhu sa obnovil, keď sa v Martine v roku 1887 konala výstava slovenských výšiviek ako reprezentácia identifikačného znaku slovenského národa (Kusý, 2014, s. 30). O tejto výstave S. H. Vajanský v *Národných novinách* aj obdivne písal (pozri č. 33, 19. 3. 1887, s. 1).

sú impotentní a ničomu nerozumejú, niet v nich ducha ani materiálu tvori-
vého“ (Vajanský, 1911, s. 314 – 315). Expresívne komentoval aj moderné
umenie, videl v ňom „mizériu dekadentskú a mnohé špatnosti, hnusoby
secesionistické“ (tamže, s. 352). Opäť je paradoxné, že aj Vajanského ana-
chronické inklinácie k patriarchátu v jeho archaickej podobe, ku koketo-
vaniu s ľudovými koreňmi sú príznačné pre secesiu. Je to typické hľada-
nie pradomova, vytúženého pôvodného raja (Mrázovi, 1974, s. 22). Je to
umenie prechodu, uzatváranie cyklu umenia 19. storočia, ktoré zotiera hra-
nice medzi vysokým umením a ľudovými artefaktmi. Nie je náhodné, že
D. Jurkovič, inšpirovaný anglickým hnutím Arts & Crafts, s ktorého eklek-
tickým spájaním ľudového umenia a architektúry sa zoznámil vo Viedni, sa
preslávil práve kontaminovaním secesie s ľudovou architektúrou.

Existuje viacero štúdií, ktoré spájajú Vajanského prózy so secesiou,
ale tieto inklinácie dokladajú najmä kreatívnym ornamentálnym štýlom
a celkovým takpovediac „Gesamtkunstwerkom“, ktorým sa autor snažil
formálne aranžovať svoje ideologické tézy. Príslušnosť k moderne preto
najpresvedčivejšie dokladá rozpoloženie, ku ktorému sa nerád priznával
– „na rozhraní“. Tento dobovo príznačný pocit však nezasiahol iba Vajan-
ského. Máme tu aj iný priliehavý príklad: M. Kukučín práve v tomto čase
píše obsiahle nedokončené prozaické opusy, dnes známe pod názvami *Syn
výtečníka*, *Rodina* a *Záduha*. Práve posledné dva korešponujú s témou
románu *Koreň a výhonky*, pričom celý fragment prózy *Rodina* sa týka témy
záduhy ako špecifickej formy rodiny na Brači, kde sa súrodenci neženia,
aby nemuseli deliť majetok. Vo fragmente prózy *Záduha* je na rétorickej
rovine demonštrovaná Kukučínova hraničná situácia: hlavný hrdina Vicko
Okladina je tiež postavený pred voľbu medzi starým a novým. Tento pocit
rozhrania okrem toho, že je umelecky produktívny, bol aj reálnym odrazom
situácie autorov, ktorí sa ocitli na rozhraní dvoch vekov, štýlových období,
a ako vidíme, neboli ešte pripravení túto skutočnosť umelecky a ľudsky
absorbovať.

V poslednom Vajanského románe, *Kotlín* (1901), zaznamenávame
umelecký regres v zotrúvaní na obhajobe patriarchálneho života s jedi-
ným priánim: „len žiadna zmena“. Ľud sa v tomto románe celkom vytra-
til a ústredná otázka románu ostáva rovnaká ako na začiatku Vajanského
tvorby: Kto povedie národ? Rozdiel je len vo zvýšenej miere sebareflexie
autora po tom, čo rokmi nadobudol skúsenosti (aj zármutok), že nedokáže
pomôcť.

M. Kukučín tému zádruchy spracoval aj v románe *Dom v stráni* (1903) v umelecky zvládnutej forme zmierenia sa s nevyhnutnosťou novej doby (aj keď nie bez nostalgie). S. H. Vajanský, ako sa ukázalo práve na románe *Koreň a výhonky*, sa vo svojom ideovo-umeleckom vývoji preniesol od postromantického idealizmu k secesii bez toho, aby bol koncepčne zasiahnutý realizmom. Bol jednoducho poznačený epochou fin de siècle v celom komplexe ideových a umeleckých prúdení – v pozitívnom, inovačnom, ale i regresívnom zmysle, čomu sa ako sčítaný a scestovaný človek nemohol ubrániť.

S. H. Vajanský pretváral fiktívne schémy na fakty literatúry a epicky modeloval svoje predstavy o ideovo-estetickej štruktúre spoločensky angažovaného diela. Romány mu poskytovali ideálny priestor na fabulovanie absentujúceho reálneho východiska pre slovenskú spoločnosť. Takzvaný rodinný a politický román, ako sa tieto románové typy vyhranili vo svetovej literatúre (Čepan, 1984, s. 47 – 90), poskytovali výdatné podložie pre divoké kombinácie a spájanie rôznych modelov spoločenských zoskupení. Tieto voluntárne projekty, vydávajúce sa za realistické riešenia, sa však mohli vyskytnúť len „na rozhraní“, na ktorom sa ešte nestihli náležite odlišiť kritériá romantizmu a realizmu, viazané stále zotrvačnosťou tradície, ktorú však už zasiahla nová skutočnosť. Pri sledovaní Vajanského tvorby v priebehu jeho autorského zrenia cítime ambíciu tvoriť „moderne“, ísť s dobou. Tieto snahy sa však premietajú skôr na úrovni formy, no nezasahujú významovú štruktúru textu. S tým potom, samozrejme, súvisí i fakt, že autor nedokázal zobrazovaný problém spracovať univerzálnejšie, tak aby mohol byť vnímaný aj mimo dobového kontextu.

S. H. Vajanský sa snažil vyplniť priestor, ktorý sa mu ponúkal na národnoreprezentatívne dotvorenie. Možno povedať, že jeho osobnosťou sa završuje nedokončený projekt osvietenstva v zmysle vysokého poňatia umelca. Modely národnej reprezentácie vytváral prostredníctvom recepčných manipulácií, ovplyvňovaním mienky čitateľa tak, aby generovaný význam bol jednoznačný a nespochybniteľný. Tam, kde sa z bezradnosti vzdal svojej ideologickej intervencie do románovej koncepcie, sa stretávame s verbalizmom a výrazovým ornamentalizmom. V intenciách kolektívnej pamäti Vajanský konštruoval koncepcie kolektívnej identity Slovákov, kombinoval rôzne modely zoskupenia vrstiev spoločnosti, hľadáúc v ich koexistencii možnosti, ako zachrániť národný celok. V tomto zámere však literatúra nevedela a ani nemohla konkurovať histórii.

Ivana TARANENKOVÁ

Vajanského román: romanca, melodráma, tragédia¹

Románové dielo S. H. Vajanského, v mnohých ohľadoch pre slovenskú literárnu tradíciu iniciačné, sa sústreďovalo na tematizovanie ideálu, ktorý sa zakladal na predstave rozvinutej, respektíve štruktúrovanej národnej society a kultúry. Obe mali byť výsledkom úspešnej realizácie národnobrodeneckého projektu, založeného v abstraktnej rovine na rozvíjaní „svojstva“, čo je pojem, ktorý má preukázateľný pôvod v myšlienkovom systéme slovenského romantizmu.

V roku 1864 uverejnil Andrej Sládkovič článok pod názvom „Naše svojstvo“, v ktorom etymologickým rozborom zámene „svoje“ (chápe ho ako diferenčný znak „oproti susedom našim“) dospel k určeniu prirodzenosti Slovákov (Slovanov): „Slovíčko to ‚svoj‘ je heslo živobytia slovenského: heslo vzájomnosti a obecnomyseľnosti. [...] prepodivne ušetrí pri oprávnenosti každého jednotu a účastnosti všetkých. [...] Je to duch, symbol svornej obecnosti, v ktorom všetci sme svoji a každý je náš. [...] Slovanstvo veľavýznamným slovom tým, ‚svoj‘, pri určitosti a označenosti stránok zachováva a zachovať má aj rás jednoty – svojstva“ (Sládkovič, 1864, s. 37).

V pojme „svojstvo“ sa prepája individuálny a kolektívny záujem, je ním nastolená jednota pri zachovaní rozdielov – „totožnosť v rôznorodosti“ (Čepan – Kusý – Šmatlák – Noge, 1965, s. 78). Pôsobí ako abstraktný princíp kolektívnej sebaidentifikácie vyjadrujúci kultúrnu špecifickosť národného kolektívu herderovsko-heglovského pôvodu, ktorý sa konkretizuje ako „národnosť“ – kolektív má národnosť, ak má „svoj jazyk, svoje zvyky a obyčaje, svoj spôsob myslenia, svoje piesne, báje, meno, cit, svoj zvláštny slovenský život, rodinnosť, prítulnosť“ (Vajanský, 1882a).

¹ Text vznikol ako súčasť kolektívneho projektu VEGA 2/0025/16 *Textové figurácie slovenskej literatúry 19. storočia* (vedúci riešiteľ Mgr. Ivana Taranenková, PhD., Ústav slovenskej literatúry SAV).

Je to práve svojstvo, konkretizované ako národnosť, ktoré je základom Vajanského ideologickej, kultúrnej a estetickej koncepcie.² Poslaním kultúry je rozvíjať ho, stimulovať jeho expanziu, tak ako poslaním umenia je reprezentovať ho. Toto presvedčenie je prítomné i vo Vajanského výroku, kde vyjadruje túžbu po románe, ktorý má podnecovať rozvoj slovenského duchovného života: „dobrá novela, dobrý román (daj nám ho Bože!), v ňom kypí opravdivý život, založiť môžu novú duchovnú kolóniu na púšti nášho zbedačovaného života“ (Vajanský, 1882b).

I v tomto prípade je zreteľné, že Vajanského predstavy o umení vychádzajú z klasického konceptu ukotveného v antike, kde umelecké dielo je predovšetkým „ztvárnění objevující se v příslušné, ať už náboženské nebo světské oblasti života, jako výzdoba vlastního světa a jeho významných aktů: kultu, reprezentace vládců a jiných podobných“ (Gadamer, 2003, s. 22 – 23). Je teda určené na vytváranie a utužovanie obce – *popoliti*, respektíve celku. Ide o moment, ktorý odkazuje k hegelovskému motívu „minulostného rozmeru umenia“, kde bol vzťah umenia a spoločnosti komplementárny ako už nikdy potom.

To, že ambície Vajanského, ktoré formuloval aj v súvislosti s románom, sú usúvzťažnené aj s „potrebou doby“, dokazujú i pasáže z listu A. Nádašiho (otca spisovateľa L. Nádašiho), kde mu v súvislosti s „románovou novelou“ *Letiace tiene* píše: „Vy znamenitý Výtečníku, máte liubezné vlohy, obširnu obrazotvornosť a ráčte mi dovoliť prosbu: bolo by na čase, keby ste upotrebili Vaše schopnosti ku väčšiemu tvoreniu, ku románu, zahrňujúcemu v sebe znázornenie v možnej celosti časových i svetových pomerov. Nemáme ešte románu – tohto nového eposu – a ten nám schádza, zdá sa však, že Váš rozhlád k tomu dostatočnej látke by našiel. Ani predplatitelia, ani čitatelia by Vám nechybovali“ (Petrus, 1967, s. 236 – 237).

Ideál prezentovaný svojstvom sa vo Vajanského prozaickej tvorbe zreteľne prejavuje na každej rovine jeho textov, na rovine témy i formy, a takisto determinuje využívanie literárnej tradície v domácom, ale i európskom kontexte.

2 „Každá vzdelanosť, pravá a vzťahujúca sa na celý národ, môže zakladať sa jedine na národnosti. Národnosť previeva kultúru, staviteľstvo, literatúru, umenie, ba sčiasťky i vedu. Uznanie národnosti viedlo všade ku kultúre, nanucovanie cudzej vždy k úpadku“ (Vajanský, 1884).

Slovenská literárna historiografia upozorňuje, že S. H. Vajanský svojou prózou nadväzuje na žáner „romantizujúcej sentimentálnej poviedky“ (Čepan, 1984, s. 32), v ktorej sa dôraz kládol na fabuláciu a v rozprávaní ktorej dominoval výrazný autorský subjekt so sklonmi konštruovať „subjektívne štylizovaný obraz individuálne prehodnotenej skutočnosti“ (tamže, s. 33). Literárny vedec O. Čepan túto líniu označuje aj ako „sujetovú líniu, prózu zaujímavých námetov a dramatických dejových napätí“ (Čepan, 2011, s. 85) a rekonštruuje jej trvanie od historických próz J. M. Hurbana v romantizme cez spoločenské prózy Daniela Bacháta a Mikuláša Štefana Ferienčíka. Jej žánrové východiská predstavujú ľudová rozprávka a alegória.

V širšom kontexte európskej prózy Vajanského románový model zodpovedá jednému z dvoch „románových nadtypov“, ktoré identifikovala Daniela Hodrová v monografii *Hľadání románu* (1989). Prezentovala tu dynamickú koncepciu genézy románového žánru, ktorý má vlastne podvojný charakter. Na základe opozície „neskutočnosť“ (fikcia) – „skutočnosť“, ktorá je následne špecifikovaná ako iluzivnosť – neiluzivnosť, hovorí o „románe-smyšlenke“ a „románe-skutočnosti“ (Hodrová, 1989, s. 7). Ako kľúčový dištingtívny príznak pôsobí to, či je sujet „ireálny“ alebo „reálny“, inak povedané, či udalosti románu korešpondujú alebo nekorešpondujú s udalosťami v aktuálnom svete, či pôsobia vzhľadom naň pravdepodobne.

Kým sujet „románu-smyšlenky“ je podmienený pôsobením „ireálnych síl“ a smeruje k jednoznačnosti, „román-skutočnosť“ inscenuje sujet reálny a zachováva mnohoznačnosť (tamže, s. 7 – 8). „Román-smyšlenka“ sa podľa D. Hodrovej realizuje okrem iného v žánri dobrodružného románu, utópie, iluzívnom iniciačnom románe a jeho žánrové východiská tvoria evanjelium, apokryf, rozprávka, alegória, epos, hagiografia. Pri „románe-skutočnosti“ sú ako žánrové realizácie určené napríklad deziluzívny román, pikareskný román a komický román a ako žánrové východiská kronika, autobiografia, denník, pamäti.

V kontexte dejín európskej literatúry môžeme analogický pohyb smerujúci od „románu-smyšlenky“ k „románu-skutočnosti“ rozoznať v prechode od romancy k románu, ktorý sa realizoval od konca 18. storočia a v 19. storočí vyústil do etablovania sa realistického románu. Pojem romancy pochádza z anglofónneho literárnovedného prostredia, bol spojený s epickým žánrovým útvarom známym od stredoveku a písaným v ro-

mánskom jazyku. Romance sa sústreďovali na „aristokratické charaktery“ a ich dej sa týkal „výpravy (hľadania), či už za láskou alebo dobrodružstvom“ (Fuchs, 2004, s. 4).³

Z tohto chápania romance sa odvíjali aj jej realizácie v neskoršom období a prenieslo sa do populárnej literatúry, kde sa používa na označenie ľúbostného príbehu s idealizovanými, až schematickými postavami. V súčasnej literárnej vede sa romanca nevymedzuje ako žáner, ale považuje sa skôr za literárnu a textovú stratégiu alebo modus.⁴ Tento prístup potom – ako konštatuje americká literárna vedkyňa Barbara Fuchsová – umožňuje zjednotiť „naratologické prvky a literárne topoi“ (Fuchs, 2004, s. 9) a identifikovať prvky romance aj v iných žánroch, pričom zviditeľňuje jej hybridný a tvárny charakter.⁵

Výraznú pozornosť venoval problému romance kanadský literárny vedec Northrop Frye. V monografiách *Anatomy of Criticism* (Anatómia kritiky, 1957) a neskôr *A Secular scripture: A study of the Structure of Romance* (Sekulárne písmo: štúdia štruktúry romance, 1976) rozširuje rozsah pojmu romance a označuje ju za jeden z ústredných modov literatúry.

Východiskom jeho typológie modov je postavenie protagonistu v reprezentovanom fikčnom svete diela: „Děj literární fikce tvoří konání určité postavy. Je-li touto postavou jednotlivce, hovoříme o hrdinovi, jehož konání i nezdary odpovídají předpokládaným autorovým záměrům a následnému čtenářovu očekávání. Druhy fikce lze tudíž rozdělit do skupin, a to nikoli podle morálního hlediska, ale podle velikosti hrdinových činů,

3 „In the narrow literary sense, romance is the name given to a particular genre: the narrative poems that emerge in the twelfth-century France and quickly make their way around the Europe. [...] These poems are typically concerned with aristocratic characters such as kings and queens, knights and ladies, and their chivalric pursuits. They are often organized around a quest, whether for love or adventure, and involve a variety of marvellous elements.“ [Všetky ďalšie citáty z anglického originálu preložila do slovenčiny I. T.] K chápaniu romance ako modu pozri aj Jameson, 1975, s. 135 – 163.

4 O pojme modus, zaužívanom v kontexte anglofónnych a románskych literárnych vied, píše P. Šidák. Rozlišuje modus funkčný (vymedzený na recepčnom princípe) a modus, ktorý funguje ako žánrový príznak, schopný modifikovať iné žánre. Vymedzenie romance ako modu tak odkazuje k druhému typu (pozri Šidák, 2017, s. 16 – 45).

5 „Under this definition, the term describes a concatenation of both narratological elements and literary topoi, including idealization, the marvellous, narrative delay, wandering, and obscured identity [...] I find this the most useful notion of romance because it accounts for the greatest number of instances, allowing us to address the occurrence of romance within texts that are clearly classified as some other genre and incorporating the hybridization and malleability that, [...] are such key elements of romance.“

jež mohou být větší, menší nebo srovnatelné s velikostí našeho jednání. [...] Je-li hrdina nadřazen lidem a jejich okolí svým postavením, máme co činit s typickým hrdinou romance, jenž koná podivuhodné činy, ačkoli je identifikován jako lidská bytost. V jeho světě neplatí běžné zákony přírody: člověku cizí zázračná odvaha a vytrvalost je takovému hrdinovi vlastní a v rámci požadavků kladených na romanci není nepravděpodobným ani výskyt kouzelných zbraní, mluvících zvířat, děsivých lidožroutských oblud a čarodějnic či amuletů s čarovnou mocí. Od takzvaného mýtu přecházíme k legendě, lidovému vyprávění, pohádkám [...] a k jejich literárním ozdobám a odvozeninám“ (Frye, 2003, s. 49 – 50).

N. Frye používá v práci *Anatómia kritiky* pojem romanca aj v ďalšom význame. Označuje ním jeden typ „mythoi“, čiže „naratívny pred-žánrový prvok literatúry“, „žánrový dej (generic plot)“ (tamže, s. 188). Na tomto mieste zdôrazňuje prepojenosť romance so spoločenskými ideálmi, respektíve s ideálmi elitnej vrstvy spoločnosti: „Romance má ze všech literárních forem nejbližše snu o vyplněném přání, a proto má ze společenského hlediska poněkud paradoxní roli. Každá vládnoucí společenská nebo intelektuální vrstva prezentuje své ideály: v ní ztělesňují cnostní hrdinové a krásné hrdinky možné ohrožení postavy ničemů“ (tamže, s. 216). V nadväznosti na to upozorňuje, že v jednotlivých historických momentoch dochádza k tomu, že „schémy“ (*formulas*) romance sa používajú na reflektovanie istých náboženských či spoločenských ideálov na vzostupe – N. Frye hovorí o „unesenej romanci“ (Frye, 1976, s. 29 – 30).⁶ V týchto kontextoch nadobúda romanca nostalgický rozmer, „hľadání zlatého věku v prostoru a čase“ (tamže) – ako však upozorňujú mnohé výskumy, nielen v literárnovednej, ale aj v oblasti iných humanitných disciplín, nostalgia má i utopický rozmer.⁷

6 „In every period of history certain ascendant values are accepted by society and are embodied in serious literature. Usually this process includes some form of kidnapped romance, that is, romance formulas used to reflect certain ascendant religious or social ideals.“

7 „Nostalgia itself has a utopian dimension, only it is no longer directed toward the future [...] Nostalgia is not always about the past; it can be retrospective but also prospective. Fantasies of the past determined by needs of the present have a direct impact on realities of the future. Consideration of the future makes us take responsibility for our nostalgic tales“ („Samotná nostalgia má utopickú dimenziu, ale už nie je viac orientovaná na budúcnosť [...] Nostalgia nie je vždy len o minulosti, môže byť retrospektívna i perspektívna. Fantázie o minulosti podmienené potrebami prítomnosti majú priamy dopad na realitu budúcnosti. Zohľadnenie budúcnosti nás vedie k prijatiu zodpovednosti za naše nostalgické príbehy“; Boym, 2001, s. xiv, xvi).

Za jeden zo základných motívov romancy považuje N. Frye obranu celistvosti sveta, „vítězství plodnosti nad pustinou“ (tamže, s. 225). Jej súčasťou je výprava s prekonávaním prekážok, ktorej výsledkom sú „strata a znovuzískanie identity“ (Frye, 1976, s. 15) hrdinu. Ten tak prispieva k „regenerácii a transfigurácii padlého sveta“ (Jameson, 1975, s. 139). Pri hrdinovi romancy sa realizujú mesiášske motívy: „je tak obdobou mýtického Mesiáše či osvoboditeľa, jenž přichází z vyššího světa, a jeho nepřítel je obdobou démonických sil světa nižšího [...] Nepřítel je spojován se zimou, s temnotou, se zmatkem, s neplodností, se stářím a smrtí, naproti tomu hrdina je svázán s jarem, s úsvitem, řádem, plodností, se svěžestí a s mládím“ (Frye, 2003, s. 218).

Často zdôrazňovaný príznak odlišujúci romancu od (realistického) románu, ktorý sa postupne v priebehu 19. storočia stal dominantnou žánrovou formou, je práve atribút „(ne)skutočnosti“, (ne)pravdepodobnosti epického diania, jeho opory v aktuálnej realite, teda moment, ktorý pri opozícii „románu-smyšlenky“ a „románu-skutočnosti“ vymedzila aj D. Hodrová.⁸ Na analogický moment napokon pri línii „romantizujúcej sentimentálnej poviedky“ upozorňuje O. Čepan, keď identifikuje jej paralely s „významovou stavbou ľudovej rozprávky“ (Čepan, 1984, s. 32), ako aj na „svojevoľnú manipuláciu s motívovými plánmi“ a „disproporčnú neúmernosť v okruhu motívových plánov reality, postáv a deja“ (tamže, s. 33).

Ak sa vrátíme k Vajanského románovej a v širšom zmysle prozaickej tvorbe, možno identifikovať hneď niekoľko príznakov, ktoré odkazujú k romanci – či už ju chápeme ako žáner alebo literárnu stratégiu, respektíve modus. Vajanského prozaický model realizovaný v jeho novelách a románoch obsahuje tiež moment „neskutočnosti“. Upozornil na to napokon i František Miko, keď vo Vajanského prózach identifikoval neadekvátnosť ich fikčného sveta, ktorý mal byť slovenským národným svetom, voči pomerom aktuálneho sveta. V tejto súvislosti hovorí o deficite „ontologického krytia“: „Kým sa však Vajanského umelecký elán rozpínal v snahe obsiahnuť najširšie rozlohy fiktívneho epického sveta, skutočný svet slovenskej reality sa naopak scvrkával [...] Svet umenia mal byť náhradou za chýbajúci svet“ (Miko, 1972, s. 146).

8 V inom kontexte na tento príznak upozorňuje autor monografie o Jane Austenovej, Robert Miles: „K snad najtrvalejšiemu zlomu v histórii románu došlo, keď sa od seba oddělily ‚román‘ a ‚romance‘. [...] pod pojmem ‚román‘ (angl. novel) obecně na myslí pravděpodobně vylicení dobových způsobů [...]; ‚romance‘ (angl. romance) oproti tomu znamenala nepravděpodobný příběh“ (Miles, 2009, s. 50).

S. H. Vajanský vo svojich prózach nemohol reprezentovať jestvujúcu dobovú societu v jej komplexnosti, pretože žiadnu, ktorá by zodpovedala jeho predstavám, v aktuálnej realite nenachádzal.⁹ Anticipoval teda skôr stav vecí, ktorý považoval za želateľný. Jeho texty neboli len produktom národnej kultúry, nepotvrdovali len jej identitu. Samy ju aj utvárali sprítomňovaním sveta, ktorého podobu by chceli preniesť aj do sveta aktuálneho. V tomto zmysle môžeme hovoriť o utopických rozmeroch Vajanského prozaickej tvorby, čo sú atribúty, ktoré odkazujú aj k romanci, ako ju vymedzil N. Frye. Americký literárny vedec F. Jameson v súvislosti s Fryeovým pojmom romancy konštatuje: „Romanca je preňho naplnením prania alebo utopická fantázia, ktorá sa zameriava na transformáciu sveta každodennosti, či už v snahe obnoviť podmienky nejakého strateného Raja, alebo nastolenia a uvedenia ríše, od ktorého nás oddelila stará smrteľnosť a nedokonalosť“ (Jameson, 1975, s. 138).¹⁰

Absencia ideálneho stavu v aktuálnej realite komplikovala Vajanského snahu etablovať do slovenskej literatúry v poslednej tretine 19. storočia román. Ústredný žáner tohto obdobia, realizovaný predovšetkým v poetike realizmu, je totiž ukotvený v každodennom živote, vo „vážnej“ (pozri Auerbach, 1968, s. 408), ale i v „neutrálnej“ (Moretti, 2013, s. 73) reprezentácii každodennosti buržoázneho, respektíve – ak chceme – meštianskeho života. Výúsťuje do neúnosnej ťaživosti (napríklad vo Flaubertovej *Pani Bovaryovej*). Ako podotýka taliansky literárny vedec Franco Moretti, román ako reprezentatívny žáner emancipovanej buržoázie je situovaný medzi dva extrémne žánre, „medzi aristokratické výšky tragickej vášne a plebejské hĺbké komédie, stredná trieda (class) dodáva štýl, ktorý je sám o sebe uprostred“ (tamže).¹¹ Je to próza (všednosť) vážna, ako samotná buržoázia na ceste byť dominujúcou triedou, nie však tragická, dodáva k tomu F. Moretti (tamže, s. 74).¹²

9 Ku koncepcii národnoobrodeneckej kultúry, národa a society ako projektu, v zmysle semiotického chápania kultúry ako „druhej prirodzenosti“ pozri Macura, 1995, 1998, 2015.

10 „Romance is for him a wish fulfilment or utopian fantasy, which aims at the transfiguration of the world of everyday reality, whether in an effort to restore it into the condition of some lost Eden or to inaugurate and usher in some new and ultimate realm from which the old mortality and imperfection have been effaced.“

11 „It is great intuition, which updates the age-old connection between style and social class; to the aristocratic heights of tragic passion, and the plebeian depths of comedy, the class in the middle ads a style which is itself in the middle: neither the one nor other.“

12 „Serious may not be the same as tragic [...] Serious, is the bourgeois on its way to being the ruling class.“

Usúvzťažnenie románu s reprezentovaním každodennosti má pôvod v definícii románu Georga Wilhelma Friedricha Hegela, ktorý ho charakterizoval ako „modernú meštiansku epopej“: „Román v moderním smyslu predkladá skutočnosť, ktorá je již prozaicky urovnána, a na této půdě potom dobývá pro poezii její ztracená práva, pokud to je za těchto předpokladů možné, a to jak v oživení událostí, tak v individuích a jejich osudech. Jednou z nejobyčejnějších, pro román nejvhodnějších kolizí je proto konflikt mezi poezií srdce a prózou poměrů, která stojí proti ní spolu s nahodilostí vnějších okolností: rozkol, který je řešen buď tragicky, nebo komicky a vyřizuje se tím, že povahy, které se zprvu zpěčují obyčejnému běhu světa, naučí se sice uznávat to, co je v něm pravého a substanciálního, smíří se s jeho poměry a vstoupí do něho účinnou spoluúčastí, ale z druhé strany odnímají tomu, co dělají a vykonávají, jeho prozaickou podobu, a tím kladou na místo prózy, kterou shledávali sobě dānu, jinou skutečnost, která je tedy příbuzná kráse a umění a s nimi spřátelena“ (Hegel, 1966, s. 285).

Kolaps „dobrodružstva“ do banality, který F. Moretti identifikuje v románe 19. století (Moretti, 2013, s. 77),¹³ či Hegelova „próza sveta“ nacházejí filozofický výraz v principu příčiny a následnosti pozitivistického učení Augusta Comta, „štylu pravidelnosti“, respektive „toku života“, ako sa tľmočil v polemikách o realistickej literárnej metóde v kontexte slovenskej literatúry 19. storočia.

Je to však štyľ riadený princípom, „kde nič nevychodí“, ako S. H. Vajanský sformuloval pri jednej príležitosti.¹⁴ Odpudzoval ho ako autora aj ako literárneho kritika. Opakovane poukazoval na ťažkosti spojené s „robením“ literatúry z „úzkého, všedného života“ (Vajanský, 1984). Ako prozaik siahol po inom riešení – po literárnej stratégii odkazujúcej k romanci. Práve jej postupmi prezentoval ústrednú tému svojej prozaickej tvorby, ktorou je obnova národného života prostredníctvom ľubostného a následne manželského zväzku popredných predstaviteľov národa, elít, teda protagonistov, ktorí sú na to predurčení svojím pôvodom, prípadne vzťahom k svojstvu. Sú to hrdinovia so statusom výnimočnosti – či už intelektuál Milko Holan, dcéra statkára Ela Jablonská z románovej novely *Letiace tieň* (1883), prípadne zeman Stanislav Rudopol'ský z románu *Suchá ratolesť* (1884). Ide o hrdinov, ktorí svojou aktivitou na poli národného života tvo-

13 „collapse of adventure into banality“.

14 Ide o Vajanského komentár k Čechovovej próze (pozri Vajanský, 1904a).

ria, „zakladajú“ novú skutočnosť – „regenerujú“ starý svet, na čo poukazuje i Vajanského metafora „suchej ratolesti“.

Na modus romance u Vajanského odkazuje aj vznešený pôvod protagonistov v prvej fáze jeho prozaickej tvorby. Rovnako i v publicistike tohto obdobia autor opakovane formuloval presvedčenie o zemanstve, predstaviteľoch nižšej šľachty, ktorí sa síce v minulosti odcudzili národnosti, respektíve svojstvu, no i tak ich považuje za vrstvu predurčenú regenerovať národný život.¹⁵ V dobových polemikách táto myšlienka našla výraz v tzv. zemianskej otázke, ku ktorej sa vo svojich dielach vyslovili i E. Maróthy-Šoltéssová a M. Kukučín.

Výprava (quest) Vajanského hrdinov je realizovaná v duchovnej sfére, vo forme národného precitnutia, akceptovania a rozvíjania svojstva, pričom prekážku predstavujú (národnej veci) nepriateľské sily „cudzieho“, ktoré bránia jeho expanzii a rozvoju. Protiklad „svojstva“ a cudzieho predstavuje napokon základnú opozíciu Vajanského významotvorného princípu.¹⁶

Opäť je tu moment odkazujúci k romanci, kde sa kategória „cudzieho“, „iného“ stotožňuje so zlom: „je čoraz zrejmejšie, že koncept zla je totožný so samotnou kategóriou Inakosti: zlo charakterizuje čokoľvek radikálne odlišné odo mňa, čokoľvek [...] čoho odlišnosť viditeľne konštituuje veľmi reálnu a akútnu hrozbu mojej existencii“ (Jameson, 1976, s. 140).¹⁷

Takto postavený konflikt zároveň určuje i kompozíciu Vajanského próz – ide o „kompozičnú schému [...] pre ktorú je typický katastrofický moment vo vzťahoch medzi kontextom ‚svojich‘ a ‚cudzích‘. [...] čiže o ‚moment vyhrotenej zrážky‘, ktorým sa [...] ničí všetko ‚nepriateľské‘ a ‚cudzinské‘, čím sa zaisťujú podmienky ‚organického rastu‘ pre ‚svojský element‘ z vlastných prameňov“ (Čepan, 2011, s. 81). Môžeme tu sledovať

15 „Čo sa týka zemanstva, prichádzame k jadrú hádanky. Zemanstvo odtrhnuté bolo latinizmom od národnej pravdy. V tom väzí kľúč k otvoreniu temných siení slovenského živorenia a utrpenia. Slobodná a majetná trieda hodila sa na jazyk mŕtvy, a pretože jej on otváral cestu k hodnotiam a úradom, zanedbávala svoj rodný jazyk, ktorý sa stal behom času neváženým a bezcenným, a tak teda literárne nevyrobeným, pravým jazykom pospolitým“ (Vajanský, 1881, s. 3).

16 K problematike významotvorného princípu, resp. sémantického gesta Vajanského, založeného na opozícii svojstva a cudzieho, pozri Čepan, 1967, 1991. O jeho uplatnení vo Vajanského kultúrnej a estetickú koncepcii podrobnejšie Taranenková, 2010.

17 „[...] it is becoming increasingly clear that the concept of evil is at one with the category of Otherness itself: evil characterizes whatever is radically different from me, whatever by virtue of precisely that difference seems to constitute a very real and urgent threat to my existence.“

paralelné kompozičné radenie udalostí, aké v prípade romance stanovuje N. Frye: „Dokonalou formou romance je zjavné hľadanie úspešné. Tvoří tři hlavní stadia [...] Pomocí řeckých pojmů můžeme jednotlivá stadia nazvat *agón* neboli konflikt, *pathos* neboli smrtelný zápas a *anagnórisis* neboli rozpoznání hrdiny, jenž prokázal své hrdinství“ (Frye, 2003, s. 217).

V závere týchto próz nachádzame i vyústenie typické pre romancu, presadenie sa mladého, nového zárodku v podobe úspešne realizovaného ľúbostného vzťahu, ktorý má vzkriesiť pustatinu národného života, „suchú ratolesť“, nielen v duchovnom, ale i biologickom zmysle: „*Zato sme my dvaja menej vzdušné bytosti, však? – usmial sa Milko a pozrel figliarskym okom na krásnu, no nie takú štíhlu postavu svojej ženy. Z jej tváre zasvietilo lahunké zahanbenie, no cez tento ľahký nádych sršali blesky šťastia a plného, planúceho života*“ (Vajanský, 1979, s. 239); „*Skoro počne sa práca, ‘doložil Stano veselo, silnou odhodlanosťou; počneme, Karol, pestovať vec slovenskú od koreňa! Nech čert berie staré, práchnivé kláty! Otcovia naši v starých časoch na plecích svojich niesli ťarchu i prelesť vývinu! Ich potomci zmeraveli, zhlúpli, odrodili sa – a hynú! Nik nezastaví toto hynutie! Ich krv je už skazená, spuchrené údy. Nad každým povaleným kobyľkárom teším sa nepeknu, čertovskou radosťou. Z nás vypučit’ musia nové výhonky! A tento proces nik nezastaví*“ (Vajanský, 1987, s. 211).

Tento konflikt mladého a starého, vyhrotená opozícia antagonistických síl, motív oživenia pustatiny prenesený na rovinu stretu kultúr nachádzame i vo Vajanského kultúrnej, respektíve národnej koncepcii. Hrdinom je tu tentoraz mladá slovenská kultúra, respektíve mladý slovenský národ, smerujúci cez prekážky, nepriaznivé dobové politické pomery, konfrontujúci sa so starými, s vyžítymi kultúrnymi formami, k svojej víťaznej budúcnosti. Cieľom hľadania (quest) je úspešné naplnenie národnoemancipačného procesu a etablovanie sa slovenskej národnej kultúry: „*Zo zeme rastie, z povetria padá, vietor ju z diaľky prináša! Ako by ju aj nechutne rozširovali, frázami hyzdili slaboumi jej priatelia, ako by ju koľvek ubiť chceli naškrobení jej nepriatelia: zástancovia historických práv, teoretikovia štátnosti, myšlienka národná nachádza si sama talenty, ktorí nové strany jej osvetľujú, nachádza si básnikov, ktorí sviežou fantáziou ju okrášlia, mysliteľov, ktorí ju odôvodnia, umelcov, ktorí ju stelesnia! Len na dejateľov čaká, ktorí by ju previedli, alebo ešte lepšie na čas, v ktorom by uzrela a počala účinkovať, na búrku, ktorá pre ňu očistí vzduch, preplnený odžitými zápachmi starých komôr, starých nárokov a handier! Starých historických teórií držia sa*

už len ľudia umom zosťarľi nečujúci nové dunenie pod zemou i nad zemou alebo oportunisti, ktorí chcú niečo zhrabnúť z dedičstva umierajúcej idey! Tí poslední držia sa historických práv nie zato, žeby verili na ich život, ale aby pomáhali národnej myšlienke starou zbrojou, pokiaľ nerozpadne sa celkom hrdzou. Už ani patina romantiky nepomáha. Národná myšlienka zožerie i patinu, staré formy rozláme a nové utvorí“ (Vajanský, 1889).

Ak uvedené úsilia v kontexte romance stroskotávajú, prechádza do tragického modu, ktorý je podľa Fryea založený na sujetovej situácii zlyhania hrdinu vznešeného pôvodu vo svojom poslaní (Frye, 2003, s. 50). V tragickom mode hrdina ostáva osamotený, nedokáže prekonať svoj odstup (tamže, s. 241). Takémuto príbehu dominuje elegickosť, „často doprovádzena intenzívnym rezignovaním a melancholickým pocitom ubíhajúciho času a proměny starého řádu v nový“ (tamže), pričom nezriedka sa s ňou spájajú motívy jesene.

Kým modus romance sa u Vajanského presadzuje tam, kde prezentuje expanziu „svojského jadra“, „svojských paralel“, sústreďuje sa na „zveladenie tradície novými prvkami“ (Čepan, 1967, s. 159) a „vzrast z vlastných radov, vyrovnanie sa cudzím elementom“ (tamže), tragický modus charakterizuje predovšetkým tú polohu Vajanského tvorby, kde dominuje zdôrazňovanie hraníc medzi „svojským jadrom“ a „cudzorodou škrupinou“, ako aj „zosilnenie obranných, defenzívnych väzieb v rámci svojského jadra“ (tamže).¹⁸ Súčasťou tejto defenzívnej polohy je rezignácia protagonistu na regeneráciu národného života, jeho nemohúcnosť zapojiť sa do národných aktivít.

U Vajanského sa tragický modus spája najmä s motívmi dezilúzie, pasivity až paralýzy protagonistov. Z „predrománovej“ fázy tvorby spoemeňme Kornela Bežana z novely *Babie leto* (1882), Eugena Dušana z *Letiacich tieňov*, ale aj Andreja Lutišiča, protagonistu jedného z posledných Vajanského románov, *Kotlín* (1901), podobné momenty identifikujeme pri postavách Ivana Sladiča (nedokončený román *Na rozhraní*), Janka Durného (*Podivíni*, 1890) a Vladimíra Radovského (*Pustokvet*, 1893).

18 Pre O. Čepana sú tieto dva postoje východiskom pre vymedzenie dvoch fáz Vajanského aktivít – extenzívnej a ofenzívnej. Prvú situuje do osemdesiatych rokov 19 storočia, druhú (aj pre zhoršujúce sa politické podmienky pre slovenské národnoobrodenecké úsilie, ktoré predstaviteľov národného života viedlo k prijatiu politiky pasivity) do obdobia od deväťdesiatych rokov po autorovu smrť.

S týmto modom súvisí i hamletovský typ hrdinu u Vajanského, o ktorom literárnohistorická reflexia písala opakovane ako o prvku prebratom z ruskej prózy 19. storočia (Červeňák, 1968; Števec, 1979). Postavu Hamleta označuje Vladimír Svatoň za jeden z ústredných archetypov, mýtov európskej literatúry, poukazujúci na problémy jedinca, vôle, viny a trestu (Svatoň, 2004, s. 104). Pre hamletovský mýtus je príznačné „niterné zpochybnění individualistických cílů“ (tamže, s. 105) aj „nejednoznačné postavení mezi vládou a opozicí“ (tamže, s. 106). S. H. Vajanský ho používa v situácii, keď jeho protagonisti zlyhajú a nedokážu sa aktívne podieľať na napĺňaní národných cieľov. Nezriedka na túto shakespearovskú postavu odkazuje explicitne – napríklad Milo Holan sa obviňuje z nedostatku angažovanosti slovami: „*A ja, slovenský Hamlet, tupo hľadel som na bezprávie!*“ (Vajanský, 1986, s. 208). „*Hamlet, Hamlet! On to bol, čo mi nedal tak často spať, čudná, temná figúra celého nášho života. Ja ho vidím, musel jestvovať, nemohol povstať v hlave poetovej. Historická, reálna, skutočná osoba... S ním som vždy dumať, trpel – a on sa pretváral byť šialeným, ale skutočne jeho duša šialila!*“ (Vajanský, 1936, s. 47), vraví pri jednej príležitosti Janko Durný.

Vajanského tragickí hrdinovia zastávajú nejednoznačné postavenie medzi táborami „svojsťva“ a cudzieho, pričom neúspech zámerov v oblasti národného života sa spája s krachom ľúbostného vzťahu.

Tak ako v prípade romancy, i pri tragickom mode možno konštatovať nezmieriteľnosť s románom. V podmienkach žánru pragmatickej a „triezvej“ strednej triedy, ktorý tematizuje „všednejší svet spoločenskej existencie“ (Eagleton, 2005, s. 245), v prechode „od heroickej k pragmatickej fáze“ (tamže, s. 243) sa tragédia, ako upozorňuje britský literárny vedec Terry Eagleton, realizuje len ťažko: „Veřejná sféra tragédie se svou vznešenou rétorikou a podřízeností osudu je opuštěna ve prospěch běžného jazyka prózy, jenž je vstřebatelný v soukromí, otevřenější a ironický. [...] Drama z obyčejného života destiluje některé momenty čisté krize, román je druh imaginativní sociologie, která tyto intenzivní a izolované momenty navrácí do toku historie a pečlivě rozplétá ty méně exotické, všední síly, které přispěly k jejich zrodu, a tím relativizuje soudy, které se zdají být v dramatické podobě mnohem pevnější a nezvratitelnější. V topografii románu je méně strmých propastí a prudkých zvrátů [...] Z toho pohledu je v románu přítomen chronos, postupné plynutí historického času, zatímco v tragedii je to kairos, ztěžklý čas vlekloucí se krize, obtěžkaný nějakou závažnou pravdou“ (tamže, s. 239, 243).

Možnosti tragédie či románcie sú vo Vajanského fikčnom svete garantované zväzujúcou prítomnosťou ideálu. Práve príslušnosť k nemu robí Vajanského protagonistov privilegovanými účastníkmi epického diania a zabezpečuje ich nadradenosť voči svojmu okoliu, ktorá je – ako ukazuje N. Frye – základom sujetotvorných situácií tak v romanci, ako aj v tragédii.

Vajanského prejavy v rôznych oblastiach (kultúrnej, publicistickej, ideologickej) sa teda riadili nielen rovnakým významotvorným princípom (sémantickým gestom), ale i naratívnyimi a poetickými stratégiami pôvodne pochádzajúcimi z literatúry. Platí to i pre ďalší modus, identifikovateľný vo vyhrotenej polarizácii na významotvornej a kompozičnej rovine Vajanského (nielen) prozaických textov – pre melodrámu. Kým N. Frye a F. Jameson o nej uvažujú len ako o degradovanej forme iných modov – či už románcie, tragédie alebo komédie (Frye, 2003, s. 65; Jameson, 1976, s. 141) – britský literárny vedec Peter Brooks ju označuje za režim reprezentácie pre literatúru v „postsakrálnej ére“, t. j. v modernej literatúre éry buržoázných revolúcií.¹⁹

Za charakteristický príznak považuje P. Brooks prezentovanie silných emócií, vypätých stavov, manichejskú morálnu polarizáciu a schematizovanie, vznikajúce ako dôsledok situácie, kde „polarizácia a hyperdramatizácia síl v konflikte reprezentuje potrebu určiť, zviditeľniť a sfunkčniť tie voľby existencie, ktoré sa pre človeka stali nesmierne dôležitými, aj keď ich nemožno vyvodit' z transcendentálnych systémov viery“ (Brooks, 1995, s. viii).²⁰

Melodramatický výraz tak vykazuje znaky naliehavosti subjektu viazaného z väzieb, ktoré mali byť apriórne dané. Autor tvoriaci v melodramatickom režime reprezentácie neustále sprítomňuje a hyperbolizovanými prostriedkami zvýrazňuje boj dobra a zla, pričom oba pochádzajú

19 Jeho počiatky umiestňuje do romantickje literatúry a nachádza ho i u autorov ako Honoré de Balzac, Henry James, Charles Dickens či Fjodor Michajlovič Dostojevskij (pozri Brooks, 1995).

20 „I remain largely convinced by my own arguments: that melodrama is a form for post-sacred era, in which polarization and hyperdramatization of forces in conflict represent a need to locate and make evident, legible, and operative those large choices of ways of being which we hold to be of overwhelming importance even though we cannot derive them from any transcendental system of belief.“ („Zotrávam v presvedčení, na základe svojich argumentov, že melodráma je formou pre postsakrálnu éru, kde polarizácia a hyperdramatizácia síl v konflikte reprezentuje potrebu vymedziť a spraviť zreteľnými, čitateľnými a platnými tie veľké rozhodnutia spôsobov bytia, ktorým pripisujeme rozhodujúcu dôležitosť, ak keď ich nedokážeme odvodiť zo žiadneho transcendentálneho systému viery.“)

z autonómne určeného morálneho sveta. Zmysel tohto sveta si takýto subjekt len určuje, a preto ho zdôrazňuje, odhaľuje a demonštruje aj za cenu, že svet, ktorý reprezentuje, všetky tieto významy neunesie (tamže, s. 11).

Melodramatický režim reprezentácie zviditeľňuje „nepreklenuteľnú priepasť medzi rovinou reprezentácie a rovinou označovania [...] Je tu prítomné trvalé úsilie prekonať túto priepasť, čo spôsobuje napínanie, deštrukciu/skreslenie, prehnaný výraz prostriedkov (vehicula) reprezentácie namiesto (presného) doručenia zmyslu. Toto je modus excessu: nastolenie označovaného v excese možností označujúceho, ktoré následne produkuje excesívne označované, ktoré spôsobuje veľké, ale nedokázateľné škody na význame“ (tamže, s. 199).²¹ Melodráma ako „modus excessu“ tiež pôsobí ako protiklad k realistickej reprezentácii, odkazuje pod povrch objektívne (empiricky) danej skutočnosti. Ako konštatuje P. Brooks, melodramatický text pracuje so skrytými významami a je „metaforou niečoho iného“ (tamže).

Brooksov opis excesívnosti melodramatického výrazu v mnohom vystihuje vlastnosti Vajanského diskurzívnych stratégií, ktoré nachádzame v jeho umeleckej i publicistickej tvorbe. Zodpovedá mu persuzívnosť textov, ktorá kompenzuje už spomínanú absenciu ideálu v empirickej realite, ako aj „metaforický princíp“ riadiaci jeho prístup k realite. O Čepan takto označuje tendenciu Vajanského, ktorá má pôvod v „romanticko-subjektivistickú štylizáciu“ (Čepan, 1967, s. 158), a zdôrazňuje vnútornú podobnosť javov na základe ich príslušnosti k absolútnemu celku. Prejavuje sa tu „nedôvera k empirickým faktom skutočnosti“, „aktualizácia skrytých súvislostí života“, podčiarkuje sa princíp zhody zdanlivo nezgodných javov (Čepan, 1964, s. 124).

Cieľom tohto modelu myslenia je „spájať celky a tým navodiť ich vyššiu jednotu“ (tamže). S. H. Vajanský opakovane a pri rôznych príležitostiach (vo svojej beletrii, v kritike, v kultúrnej a v politickej publicistike) argumentuje skrytými – doposiaľ nemanifestovanými – danosťami, respektíve potenciálom slovenského národa, kultúry a literatúry, ktoré sa

21 „[...] an irrecoverable gap between the plane of representation and the plane of signification: the former cannot necessarily be made perfectly to embody the latter. There is a constant effort to overcome the gap, which gives a straining, a distortion, a gesticulation of the vehicles of representation in order to deliver signification. This is the mode of excess: the postulation of a signified in excess of the possibilities of the signifier, which in turn produces an excessive signifier, making large but unsubstantiable claims on meaning.“

v budúcnosti musia nevyhnutne realizovať. Všetky prekážky brániace to-
muto procesu sú interpretované ako dočasné. Tak ako romantikom, aj me-
lodráme je vlastné presvedčenie o nevyhnutnosti triumfu dobra, prípadne
cnosti.

Súčasťou naliehavosti Vajanského výrazu, ktorý možno tiež charakte-
rizovať ako exces, sú „vzvyšený štýl“, „ornamentálnosť“, dlhodobu re-
gistrované slovenskou literárnou historiografiou a komplikujúce zaradenie
Vajanského k realistickým spisovateľom (F. Votruba, A. Matuška, O. Če-
pan, J. Števček, I. Kusý). O. Čepan o melodramatickosti u Vajanského
v súvislosti s jeho štýlom hovorí explicitne: „Vzvyšený výraz, pestrá zmes
hlasov a farieb reality a sujetovo málo produktívne reči, dialógy a pohyby
literárnych postáv majú žánrovú dominantu v melodramatickom akcente
Vajanského prózy [...] Táto melodramatickosť je verným výrazom Vajan-
ského predstáv o ‚vysokých vlnách života‘. V nich sa v katastrofických
okolnostiach zrážali dve základné témy jeho prózy: individuálne stvárnené
osudy lásky a spoločensky stvárnené záujmy národnej svojbytnosti“ (Če-
pan, 1984, s. 107).

Príkladom pre vyhrotené emócie, vypätý konflikt a excesívne výrazo-
vé prostriedky, ktoré zdôrazňujú reprezentované významy, je prežívanie
ľúbostného citu Elou Jablonskou k Milovi Holanovi. Na naliehanie svojej
tety, aby nepodľahla citom voči nemu, reaguje vnútorným konfliktom, no
napokon sa rozhodne: „*Na celom tele sa triasla Ela, keď vošla po dvoch
hodinách do svojej izby. [...] Ela ležala v postielke s otvorenými očami.
Darmo usilovala sa ich zavrieť. Temný bôľ hľodal jej na duši. [...] Ako
protivili sa jej vlastné údy, vlastné líca! Oni blčali ohňami v chladnej noci,
v húštine, pod pokrovom besiedky, cez ktorý prerážali blesky d'alekej búrky.
Teraz sú bledé, tuším zmäkli. Tuším zvädli tie jej perny rýchlo, ako pivoň-
ky pri horiacom dome. Boj sa rozzúrila v útrobach deviných. Dlhlo víťazi-
lo otriezvenie, presýtenie. – Proti nim spieralo sa srdce. Boj sa chyli ku
koncu. Keď zajasali sa prvé blesky východu, zvíťazila láska. Deva kľakla
v postielke. ‚Bože, prijmi čistou obeť srdca! Pociťala som pekelné muky! Ja
ho milujem, som jeho! Každá žilka volá, som jeho, celá, s každým citom
srdca, každým hnutím duše. On milý môj, on pán môj!‘ Ela cítila v sebe rásť
silu po rozhodnutí. Nie pri zakázanom, priestupnom videní, v ohni naruži-
vosti, ale teraz chladnou hlavou, voči vstávajúcemu slnku, v svetle a chla-
de rozhodla sa duša devina. ‚Jeho, jeho!‘ šeptali pery“ (Vajanský, 1986,
s. 221 – 222). Hyperbolizovanie a dramatickosť dominujúce výrazu scény*

majú zvýrazniť, že vzťah nezostáva v individuálnej rovine, ale presahuje do národnej roviny, sprevádza ho proces národného precitnutia hrdinky, uvedomenia si svojej prirodzenosti, „svojstva“.

Melodramatický modus, predstava o manichejskom konflikte dobra a zla zasahuje i Vajanského programové články o slovenskej kultúre a národe, kde dominujú obrazy „boja“, osudového konfliktu: „Ak je všetko, čo utlačený, krvavo prenasledovaný národ, vzchopiac sa pred storočím k povedomému životu, holou dlaňou bojujúc o nahý život, o šlabikár, o prvé lalotanie bielych detičiek svojich utvoril, premyslel, vyniesol z útrobní národnej masy na jasné Božie slnko, ak takou to všetko je ničomnosťou, holotou, daromnosťou, chatnosťou, chudobou, teda by dobre bolo ľahnúť si do hrobu k zabudnutým mohylôčkam otcov, prekliat' námahy a diela prešlosti a utonúť samovražedne v inom, Bohu milejšom a šťastnejšom elemente. Kto to káže, je vrahom nášho národa slovenského, horším než každý maďarónsky otvorený protivník“ (Vajanský, 1904b).

Mody romancy, tragédie a melodrámy, identifikovateľné v kontexte Vajanského prozaickej tvorby, prekračujú hranice literatúry a prejavujú sa i v jeho kultúrnej a národnej koncepcii. Komplikujú platnosť Vajanského manifestovaného prihlásenia sa k realistickej poetike a modifikujú podobu románového modelu, ktorý sa v kontexte slovenskej literatúry pokúšal etablovať od začiatku osemdesiatych rokov 19. storočia. Zároveň platí, že Vajanského prózy – novely či romány – sa prostredníctvom nich prepájajú so základnými toposmi, so žánrovými postupmi, so sujetovými situáciami a s literárnymi stratégiami európskej literárnej tradície.

Svetozár Hurban Vajanský a nové umenie¹

Nové umenie – či širšie aktuálne súveké moderné smery a tendencie – boli predmetom Vajanského reflexie už od jeho novinárskych začiatkov. Aj keď spočiatku išlo o náhodné pristavenia či zmienky, postupom času vznikla v celku Vajanského textov samostatná tematická skupina, prezentujúca eklektickú koncepciu jeho odmietnutia modernizmu vo všeobecnosti. Ako sa Vajanského názory formovali a s čím všetkým súviseli, to je predmetom nasledujúceho analyticko-interpretáčného čítania.

S. H. Vajanský nadrad'oval kategóriu národnosti nad všetky ostatné oblasti ľudského pôsobenia,² teda aj nad kultúru a umenie.³ Základným estetickým prejavom slovenského národa bola pre neho literatúra, ktorá tak na seba preberala funkciu politického činiteľa – v článku „Estetika v národnom živí“ z roku 1908 označil autor literatúru spojením „najvyššie politikon“ (Vajanský, 1908a).

Vnímanie literatúry ako integrálnej súčasťi národného hnutia bolo fenoménom 19. storočia. Francúzska literárna teoretická Pascale Casanova, ktorá v tejto súvislosti hovorí o nacionálnej redefiničii literatúry v danom čase (Casanova, 2012, s. 136),⁴ použila pri výklade prepojenia literatúry a nacionalizmu generačné hľadisko. V tomto rámci spájala politické poslanie literatúry s prvou generáciou národného hnutia, ktorá svoje úsilie zameriavala na budovanie politickej identity (oblasť kodifikácie jazyka). Druhá

1 Text vznikol ako súčasť kolektívneho grantového projektu VEGA 2/0033/16 *Modernizmus v slovenskej literatúre (1900 – 1948). Podoby, tendencie, aspekty* (vedúci riešiteľ Mgr. Michal Habaj, PhD., Ústav slovenskej literatúry SAV).

2 „Národnosť vniká všade, rozširuje sa po všetkých luhoch ľudského myslenia a čítania, všade a všetkému dodáva farby, mnohé veci mení, nepatrné robí dôležitými, predtým dôležité nepatrnými, malé veľkými a veľké malými“ (Vajanský, 1898c).

3 „Nie je teda div, že národnosť rozšírila svoj vplyv i na umenie a použila estetické potrebnosti a snahy k vlastnému zosilneniu. Ona i preniká do estetických tvorieb (a to je veľká jej zásluha, ona tým osviežila umenie) i používa estetiku k vlastnej ochrane. [...] Preto sotva mýlime sa, keď estetike pripisujeme veľký, hlboký význam národný“ (tamže).

4 Autorka vychádza z koncepcie kultúrneho kapitálu a literárneho poľa sociológa Pierra Bourdieho.

generácia sa už sústreďovala na autonómne literárne zákony, na rozvinutie národnej existencie iného typu literatúry a literárneho kapitálu a napokon tretia generácia akcentovala autonómnosť literatúry. Pri aplikácii daného modelu na podmienky slovenskej literatúry ostáva S. H. Vajanský na pozíciách prvej generácie, hoci reálnou situovanosťou bol predstaviteľom druhej generácie. Zároveň sa dostával do konfliktu s treťou generáciou, pretože predstava autonómnosti literatúry bola v rozpore s jeho ideologickou koncepciou.

Vajanského spojenie s národnoobrodeneckým modelom identifikovala už I. Taranenková pri analýze Vajanského chápania pojmu „moderný“, ktorý bol pre neho synonymom cudzieho, módného a nadobúdala negatívne axiologické konotácie (Taranenková, 2010, s. 112), a takisto pri interpretácii jeho konceptu tzv. svojstva (Taranenková, 2016, s. 152 – 154). Posilnenie tohto výkladu cez moment pretrvávania politického chápania literatúry ukazuje na ďalší prvok Vajanského retrográdnosti, ktorá do značnej miery vplývala na podoby jeho konzervativizmu.

Vajanského národno-centrická koncepcia kultúry, ktorá viedla Milana Hamadu k jeho označeniu za reprezentanta monotypického ponímania kultúry (Hamada, 2011, s. 18), sa odrazila aj v jeho jednostrannom prístupe k novým umeleckým a kultúrnym prúdom z konca 19. a zo začiatku 20. storočia. Hoci veril v kultúru a jej užitočnosť pri kultivácii človeka, umenie vlastnej doby podľa neho strácalo takúto kultivačnú silu, pretože rezignovalo na pozitívne posolstvá. Navyše do popredia kládlo subjekt tvorcu, ktorý už nemal ambície zobrazovať realitu, vytvárať typy a byť hovorcom národného kolektívu, ale sústreďoval sa na vyjadrenie vlastného vnútorného sveta. Tieto momenty predstavovali vo Vajanského optike ohrozenie slovenskej kultúry – slabej a nevyvinutej, ktorá mala v prvom rade pracovať na národnom sebauvedomení. Preto bolo Vajanského kritické a odmietavé vymedzovanie sa voči dekadencii, secesii a modernizmu také naliehavé a formulované s takou expresivitou, radikálnosťou, no predovšetkým autoritatívnosťou. Akoby pritom prehliadal fakt, na ktorý upozornil historik umenia Otto Urban v kontexte českej dobovej situácie a ktorý býva aj z odstupu času často prehliadaný: „V celku dobového literárneho života moderní proudy ovšem nezaujímaly dominantní postavení, citelně však již zpřítomňovaly alternativu, obsazovaly půl nového, stávaly se zdrojem energie“ (Urban, 2006, s. 46). S. H. Vajanský tak razantne vystupoval voči niečomu, čo na Slovensku – či priamo v slovenskej literatúre – počas jeho života ani neexistovalo.

Kritické postoje k novým smerovým a štýlotvorným tendenciám S. H. Vajanský formuloval v dlhšom časovom zábere – od konca osemdesiatych rokov 19. storočia po desiate roky 20. storočia, pričom komunikačným médiami sa mu v rámci *Národných novín* stali rôzne typy novinových žánrov: programatické úvodníky a kratšie články napísané najmä medzi rokmi 1900 – 1912,⁵ recenzie, správy o nových knihách, článkoch a prednáškach prebrané zo zahraničnej tlače, najmä českej, nemeckej a ruskej, doplnené o vlastný komentár,⁶ informácie o nových domácich aj zahraničných časopisoch. Žánrovej rôznorodosti zodpovedali aj odlišné úrovne presadzovania sa Vajanského autorského subjektu – od zovšeobecňujúcich zhrnutých konštatovaní cez viac alebo menej objektivizujúce kritické hodnotenia až po vyslovovanie subjektívnych dojmov z vlastného čítania.

Vajanského antimodernistické stanoviská sa však neobjavili zrazu a neočakávane, ale celkom logicky vyplynuli z jeho dlhodobého ideového zamerania, ktoré vo vzťahu k literatúre vyslovoval v podstate od počiatku svojho novinárskeho účinkovania od osemdesiatych rokov 19. storočia. Svoju redakčnú činnosť pritom sám chápal ako súčasť koncepcie kompletizácie národného života. Spoluvytvárali ju tri neprehliadnuteľné segmenty: sledovanie ideovo-politických zreteľov, vnímanie autora ako reprezentanta národa a aktivistické ponímanie literatúry.

K téme literatúry sa S. H. Vajanský opakovane vyjadroval už od konca osemdesiatych rokov. Na cyklus Literárne poznámky z roku 1889⁷ kontinuitne nadviazal celým radom článkov z roku 1890 – napríklad „Pegasus v jarme“ (o nutnosti literatúry malého národa zohľadňovať tendenčné písanie v prospech národnej veci, čiže mimoestetickú, utilitárnu funkciu literatúry, s formuláciou, že „oprávnené jarmenie pegasa je potrebou národnou“; Vajanský, 1890c), „O sudbe kníh“ (Vajanský, 1890b), „Živá starina

5 Charakter programatických odmietnutí moderných smerov majú v tejto súvislosti tradične uvádzané články „Anarchia ducha“ (1900), „Zolizmus“ (1902), „Vznik súčasného úpadku“ (1904), „Chabé unižovanie“ (1904), „Chmeľ a otriezvenie“ (1911) a „Zbožňovanie hnsu“ (1911). K problematike moderných smerov sa S. H. Vajanský vyjadroval tiež v širšie koncipovaných statiach „Umenie“ a „Umenie v živote národov“ (1912). Tieto texty (až na stať „Umenie“) sú zahrnuté v edícii Vajanský, 2008.

6 Celkom výberovo napríklad „Vzácná charakteristika ‚modernizmu‘“ z roku 1910 o knihe ruského autora Viktora Burenina (Vajanský, 1910d) či komentované čítanie článku F. X. Šaldu „O populárnosti, o aristokratizme“ pod názvom „Český spisovateľ F. X. Šalda“ (Vajanský, 1911b).

7 Cyklus Literárne poznámky vyšiel na dvanásť pokračovaní v *Národných novinách* (1889).

I“ (Vajanský, 1890d), „Živá starina II“ (Vajanský, 1890e) či „Hĺbka národného presvedčenia“ (Vajanský, 1890a). Vo všetkých uvádzal ako vzor tradičné hodnoty klasickej literatúry, do popredia kládol národ a kresťanskú vieru. Na umelecké problémy odkazoval cez prizmu ideových a politických otázok – umenie chápal plne ako nástroj alebo prostriedok ideologického boja a národnej reprezentácie. Na konci deväťdesiatych rokov riešil rovnakú tému v úvodníku „Literatúra a život“, v ktorom kládol dôraz na prepojenie literatúry a národa, a zároveň poukazoval na to, že „literatúra oddeľujúca sa od národa, ľudu a života čudáctvami, ako to robí takzvaná dekadencia, nezaslúži toho mena“ (Vajanský, 1897b). Aby obmedzil možný dosah dekadentnej poetiky, ironicky znižoval jej význam aj umeleckú účinnosť, keď ju označoval iba za „nezbedné počínanie niekoľkých vrtákov, obyčajne viac namyslených než obdarených“ (tamže).

Sprostredkovateľ súvekých zahraničných názorov

Literárny historik Michal Gáfrik označil stať „Anarchia ducha“, ktorá patrí do radu Vajanského programatických článkov, za „vari najkomplexnejšiu“ Vajanského úvahu zacielenú proti modernému umeniu, a to aj vzhľadom na jej rozsah: na východiskový úvodník „Anarchia ducha“ zo 17. marca 1900 totiž S. H. Vajanský nadviazal ďalším obsiahlym článkom s názvom „Anarchia ducha“, v ktorom pôvodný názov vyznačil úvodzovkami. Uverejnil ho na štyri pokračovania v marci a apríli 1900 (Vajanský 1900a, 1900b). Tento fakt zhodnotil M. Gáfrik nasledovne: „Skutočnosť, že titul dáva do úvodzoviek (okrem uverejnenia prvej časti), naznačuje, že ho chápe ako ‚citátový‘ titul, majúci na mysli najmä Nietzscheho“ (Gáfrik, 2001, s. 121).

Názovou alúziou na Nietzscheho sa však „citátovosť“ Vajanského state nevyčerpáva. Z hľadiska myšlienkovvej pôvodnosti celej úvahy sú kľúčové uvádzacie vety, ktorými S. H. Vajanský odôvodnil ďalšie pokračovanie v téme: „Anarchia ducha.‘ Príležitosťou môjho článku pod týmto titulom [...] dostal som listy s prosbou o vysvetlenie niektorých vývodov, tesno hodených na papier. Nebude, hádam, zbytočné vyložiť na tomto mieste myšlienkový tok posledných desaťročí dľa možnosti jednoducho, populárne. Pridfzame sa pritom v hlavných bodoch pekného článku profesora varšavskej univerzity G. Struveho v časopise Viera i rozum“ (Vajanský, 1900b). Citované vety menia pohľad na originalnosť Vajanského

state: viac než pôvodná úvaha je to informatívny článok, zameraný na reprodukovanie názorov poľského vedca, ktoré S. H. Vajanský síce doplnil vlastnými autorskými vstupmi, no tie sú rozsahovo minimálne. Úvodzovky v názve – v dikcii citovaného úryvku – tak slúžia v prvom rade na formálne vyjadrenie obsahovej spätosti s východiskovým úvodníkom.

M. Gáfrik navyše uvádza meno autora (G. Struve) v podobe, ako ho použil S. H. Vajanský, ktorý čerpal z ruského časopisu, pričom práve inorečovým zdrojom vysvetľoval Vajanského nesprávne písanie mien súvekých umelcov (Wild namiesto Wilde, Witman namiesto Whitman) (Gáfrik, 2001, s. 121, poznámka č. 33). G. Struve je ruská podoba mena Henryka Struveho (1840 – 1912), poľského filozofa a kritika umenia, pôsobiaceho od sedemdesiatych rokov 19. storočia na univerzite vo Varšave. V roku 1899 vydal v poľštine monografiu *Anarchismus ducha u obcych i u nas* (Anarchizmus ducha v zahraničí a u nás), ktorej ruská verzia vyšla o rok neskôr, v roku 1900 v Charkove pod názvom *Sovremennaja anarchija i jijo filosof F. Nicše* (Súčasná anarchia a jej filozof F. Nietzsche). Ruský filozoficko-teologický časopis *Vera i razum* (Viera a rozum), vychádzajúci takisto v Charkove,⁸ z ktorého S. H. Vajanský článok prevzal, bol v tom čase známy tým, že sa v širokom rozsahu zameriaval na kritickú analýzu súvekých vedeckých smerov, najmä filozofie F. Nietzscheho a Eduarda von Hartmanna. V tomto zmysle základné ideové nasmerovanie poľského autora plne zodpovedalo Vajanského myšlienkovým pozíciám. V kontexte týchto poznatkov sa názov Vajanského článku ukazuje dokonca ako druhostupňová alúzia: popri odkaze na Nietzscheho je aj odkazom na Struveho knižnú prácu. S ohľadom na to nie je možné nazerať na stať „Anarchia ducha“ ako na Vajanského pôvodný článok, pretože v podstate ide o voľný preklad Struveho článku.

Pôvodné sú v ňom iba dva krátke vstupy, ktoré S. H. Vajanský označil hviezdíčkou, umiestnil ich ako poznámky pod čiarou a navyše ich doplnil autorskou iniciálou V. Struveho formuláciu, že podstatou wagnerianizmu je „utvorenie samovoľného umeleckého konglomerátu“, tak napríklad doplnil poznámkou, ktorá sa týkala jeho vlastných dojmov z výstavy moderného umenia vo Viedni: „Taký konglomerát videl som vo Viedni v secesii. Ohromný obraz bol rozdelený na tri časti, medzi časťami boli vypuklé architektonické mramorové ornamenty (stĺpy, teda architektúra), na obraz

8 Časopis *Vera i razum* vydával Charkovský duchovný seminár v rokoch 1884 – 1917.

liezli z oboch strán mramorové figúry (nie reliéfy); za obrazom hrali na harmóniu akúsi ‚unendliche Melodie‘ a obdivovatelia tohto dekadentského obrazu držali v rukách a šeptom čítali básň o tomto obraze. Netreba poznamenať, že obraz bol dekadentská babra bez umu i rozumu“ (Vajanský, 1900b).

Aj ďalší Vajanského programatický článok – „Vznik súčasného úpadku“, ktorý bol publikovaný v *Národných novinách* na dve pokračovania v roku 1904 (Vajanský, 1904d, 1904e), využíva obdobný kompozičný princíp prebratia zahraničného článku a jeho ďalšieho myšlienkového rozvíjania. S. H. Vajanský v ňom nepíše o dekadencii, ale o dekadentstve. Prenáša teda konkrétnosť pôvodného pojmu ako označenia umeleckého prúdu na rovinu abstrakcie (a súčasne rozširuje jeho sémantický rozsah), keďže „dekadentstvo“ charakterizuje ako svetonázorový prúd. Uvedenie pojmu, ktorý sa však v jeho článkoch o moderných prúdoch vyskytoval aj predtým, vysvetľuje odkazom na ruský zdroj: „Dekadentstvo bolo pôvodne v literatúre a v umení, no neskoršie rozšíril sa tento pochop na ‚všeobecné nastrojenie súčasnej mysle a života“ (Vajanský, 1904d). Túto informáciu dopĺňa poznámkou pod čiarou: „Pridŕžame sa hlavne práce A. I. Pokrovského v Russkom Viestniku. Jún 1904.“ Citácia poukazuje na dve dôležité skutočnosti: že S. H. Vajanský prebral pojem od iného autora (aj s rusizmom v preklade – „nastrojenie“, t. j. nálada, duševný stav), a zároveň že sprostredkoval časovo aktuálny text. Prítomnosť citácie problematizuje mieru pôvodnosti celého článku – vyvstáva totiž otázka, do akej miery S. H. Vajanský tlmočil názory ruského autora a nakoľko formuloval svoje vlastné. To by však mohla ukázať iba komparácia s východiskovým (citolvaným) prameňom. Navyše, v článku znova odkazuje na Struveho, preberajúc z neho dlhší citát.⁹

Kompilácia, preberanie zahraničných kritických názorov a ich následné rozvíjanie boli vo Vajanského novinárskej praxi celkom bežné postupy. Prevzaté články alebo krátke úryvky z nich, zamerané na odmietnutie nových prúdov vo filozofii, v umení či v literatúre, zaradoval do *Národných novin* v rámci najrozličnejších rubriík s jediným cieľom: legitimizovať vlastné postoje a dať im – na základe komparácie s názormi zahraničných

⁹ Je možné, že Struveho citoval samotný Pokrovskij, no pri bádateľskej neznalosti jeho textu možno vysloviť aj predpoklad, že S. H. Vajanský vystaval svoj úvodník na kompilácii názorov oboch uvádzaných autorov.

autorít – väčšiu vážnosť. Jedným z príkladov, potvrdzujúcich takýto úzus, môže byť kritický článok „Umenie a ‚nová škola‘ maľby“, uverejnený v roku 1897 v rubrike Besednica bez označenia autora (Vajanský, 1897c). Autorstvo rozsiahlej state publikovanej na dve pokračovania, ideovo sa vymedzujúcej voči „fantómom impresionizmu, symbolizmu, primitivizmu“ (tamže, s. 3), bolo spresnené iba v úvodnom odseku, kde autor vysvetlil, prečo vôbec redakcia ponúka takýto článok: „[...] nejlepší nemecký umelecký kritik a znateľ obrazov A. von Werner povedal veľmi významnú reč o fázach umenia za posledných dvesto rokov a dotkol sa i nových, takzvaných ‚smerov‘ v umení. Vynímame z jeho reči niektoré veci, lebo i u nás a neďaleko nás je nabubrenosť a nezdravé závratníctvo s akousi ‚modernosťou‘ v umení“ (tamže, s. 2).

Obdobnú funkciu mali aj rôzne krátke správy a noticky uverejňované v rubrike Umenie, veda a literatúra, ktoré prinášali názory zahraničných kritikov na „pomýlené“ moderné umenie.¹⁰

Znie to možno paradoxne, ale z hľadiska teórií kultúrnych transferov vystupoval S. H. Vajanský svojím spôsobom ako prostredník pri sprostredkovaní súvekých zahraničných kritických názorov slovenskému čitateľovi. Hoci bol jeho výber účelový a jednostranný, pretože bol apriórne vymedzený negatívnym postojom vyplývajúcim z jeho vlastných estetických a ideových pozícií, v každom ohľade prinášal do slovenského prostredia názory, ktoré viac alebo menej ovplyvňovali domácu recepciu moderných umeleckých smerov a štýlových tendencií.

S. H. Vajanský sa usiloval o moderovanie dobovej diskusie na dané témy, pričom cieľenou selekciou určoval jej hodnotové nasmerovanie. Jeho autoritatívny prístup bol silno dogmatický a poznačený religiozitou, ako o tom písali už viacerí literárni historici. S. Šmatlák v súvislosti s Vajanského odmietnutím Vrchlického a kritikou jeho kozmopolitizmu (pretože kozmopolitizmus podľa neho spôsobil ľahostajnosť k národným veciam; Vajanský, 1904f) konštatoval, že S. H. Vajanský „neraz sa uchýlil k argumentácii nápadne pripomínajúcej konzervatívny moralisticko-dogmatický postoj k mladej poézii slovenskej u Hurbana-otca“ (Šmatlák, 1964, s. 10), čo označil ako súčasť „tradície kazateľského dvíhania prstov“ (tamže).

¹⁰ Celkom výberovo napríklad reprodukovanie názorov ruského kritika o nedokonalosti a nehotovosti moderných obrazov a sôch v noticke v článku „Ruský kritik Čumikov píše...“ (Vajanský 1902e).

M. Hamada vníma Vajanského ako „pokračovateľa v štúrovsko-hurbanovskej ortodoxii“ (Hamada, 2011, s. 14), pričom luteránsku ortodoxiu definuje ako ideovú, politickú a kultúrnu ortodoxiu zameranú na presadzovanie jednostranného modelu jedinej kultúrnej koncepcie. I. Taranenková zas upozorňuje, že u Vajanského bola religióznosť „prítomná [...] už v zárodkoch jeho koncepcie ako pevná súčasť slovenskej národnoobrodeneckej tradície“ (Taranenková, 2010, s. 52), poukazujúc na zistenia aktuálnych výskumov nacionalizmu o „jeho prepojenosti s protestantským vierovyznaním“ a o paralelách „medzi evanjelizačnou a ‚národnou‘ činnosťou“ (tamže). Tieto prvky zásadne ovplyvnili tiež Vajanského argumentačnú schému pri kritike dekadencie, secesie a modernizmu – sú identifikovateľné v jeho pojmovom registri, použitých argumentačných figúrach, spôsobe reči. Vo všeobecnosti bolo jeho autorské gesto rigidné a repetitívne: k tej istej téme sa vyjadroval vyše dvadsať rokov bez toho, aby čokoľvek na svojom postoji zmenil.

Staré a nové umenie

Vajanského prístup k umeniu bol založený na tradičných hodnotách. Vyznával tradičnú mímézis, obdivoval mimetické umenie od antickej kultúry cez európsku renesanciu až po 19. storočie.¹¹ Martin Hilský v monografii o anglickom literárnom modernizme (Hilský, 1995) v súvislosti s odkazom na dizertáciu nemeckého teoretika umenia Wilhelma Worringera z roku 1907 (knižne vydanú v roku 1908), ktorá výrazne ovplyvnila chápanie európskeho modernizmu v nasledujúcom období,¹² uvádza: „Predpokladom mimetického umenia je, že človek sa cíti v prírode a vo vesmíre doma, verí svojmu svetu a nachádza potešenie v zobrazovaní jeho mnohopočetných hmotných podôb a foriem. [...] Pocit tejto harmónie je základným predpokladom mimetického umenia. Keď sa ale vzťah človeka a prostredia, človeka a vesmíru stane disharmonickým, začínajú zvyčajne v umení prevažovať abstraktné, geometrické štýly“ (Hilský, 1995, s. 31). W. Worringer navrhol revíziu tradičného vnímania umenia, pretože mimetická teória hodnotí umelecké diela podľa toho, do akej miery verne reprezentujú alebo zobrazujú

11 Architektúru baroka však považoval za úpadkové obdobie v dejinách umenia. Pozri napríklad „Poznámky o stavbách I“ (Vajanský, 1889).

12 Najmä výklad expresionizmu, v českom prostredí tiež napríklad predvojrovej kubistickej avantgardy (Worringer, 2001).

realitu. Takýto prístup je však neadekvátny v prípade moderného umenia, potláčajúceho priestorovosť a zjednodušujúceho zobrazené prvky. Aby nové umenie mohlo byť náležite pochopené a interpretované, vyžaduje iný koncept: W. Worringer v tejto súvislosti zaviedol pojem „umelecké chcenie“, ktorým upozorňoval na odlišnosť psychologickkej motivácie tvorcov „starého“ a „nového“ umenia. Ak teda v roku 1907 písal, že „nad čím sa dnes pozastavujeme ako nad najhoršou skomoleninou, nie je zapríčinené nedostatčnou schopnosťou, ale je následkom inak zameraného chcenia“ (Worringer, 2001, s. 113), znamenalo to zdôraznenie skutočnosti, že tvorca a prijímateľ odmietajúci inakosť nového umeleckého diela pristupujú k umeniu z rozdielnych pozícií, sú inak psychologicky aj hodnotovo nastavení.

Vajanského prístup k novému umeniu možno brať ako dobový príklad potvrdzujúci východiská Worringerovej koncepcie: S. H. Vajanský nechápal nové, moderné umenie, pretože jeho prístup bol určený princípmi tradičného umenia a vedomím istoty z jednoty človeka a sveta. Nové umenie chápal ako novodobé pohanstvo (Vajanský, 1902d).

Čas úpadku, chaosu, krízy

Preciťovanie vlastnej doby ako krízovej je opakovaným motívom mnohých Vajanského článkov. Pri vyjadrovaní tohto pocitu si dlhodobo a kontinuitne vypomáhal konvenčnou obraznosťou tmavého, pošmúrneho, nečistým vzduchom otráveného dneška, volá po čerstvých zdravých prúdoch sviežeho vetra, ktorý všetko odveje, aby mohol prísť jasný, slnkom zaliaty zajtrajšok. Nestačia však len „ľavnejšie vetry“, ale potrebné je aj „teplé slnko vôle“ (Vajanský, 1910c), teda aktívny prístup zo strany národného spoločenstva.

V článku „Viera na nebezpečie“ z roku 1898 S. H. Vajanský definoval súčasnosť prostredníctvom negatívneho radu: „Žijeme v časoch vážnych, osudných, nepekných samo sebou, neslávných, prechodných, v časoch dekadencie filozofie i umenia, literatúr, v časoch ľudského bezumia a spletenia mozgov, v časoch náboženského pesimizmu, zúfania, spotvorenej nadľudskosti, tvorenia akýchsi kást a siekt, v časoch triumfu miliardárskeho homunkula, ktorý vždy triumfuje, keď chorie ľudská duša“ (Vajanský, 1898e). Jeho poslanstvo čitateľom je, že zmeniť aktuálnu negatívnu situáciu môže iba aktívny postoj, pretože len tak zažije slovenský národ svetlejšiu budúcnosť. Zásadnou podmienkou však je, že sa neodkloní od odkazu

predkov, ale naopak, bude pracovať „v duchu závetov po otcov našich a veľkých učiteľov našich“ (tamže).

Rovnaké myšlienky rozvíjal aj v úvodníku „Nový rok“ z roku 1902: „Kam sa obzriete, všade vás zarážala mŕtvota a perverzné šialenstvo: v politike, v umení, v literatúre, v dekadentských balamutách. [...] Všetka radosť životná zmizla: zostalo iba hmýrenie proti Bohu, duchu, telu, a hneď na to samovražda, už či hrubo materiálna (ktorá sa v naše dni už neuspokojuje samovoľným samozavraždením, ale spojuje sa s vraždou druhých, tretích osôb), a či samovražda duchovná, odpadnutím od všetkého verovania, od nádeje, od lásky k národu, od všetkých ideálov“ (Vajanský, 1902c).

O dva roky neskôr, v roku 1904, v kontexte politického úvodníka o rusko-japonskej vojne, venoval pozornosť všeobecnej charakteristike čias: „Doba naša je nepekná, hnosoby nazbieralo sa mnoho. Všade samé prevrátenosti. Ideály, ktoré celé veky oduševňovali človečenstvo, sú šliapané, oplývajúce, na ich miesto ukazované cesty, po ktorých človeka, pamätajúceho ešte krajšie časy, mráz prechodí. Pozrite si novú literatúru a umenia: aká charakteristika doby! Ľudí zaujíma nie to, čo je krásne, ale čo dráždi“ (Vajanský, 1904c).

V zhode so svojím starším názorom, že „história ide vlnitým chodom, vlna – vrch, vlna – dolina“ (Vajanský, 1891), evidoval istú vývinovú líniu i v tejto oblasti: kým deväťdesiate roky 19. storočia a tiež začiatok 20. storočia vnímal veľmi negatívne, na začiatku desiatych rokov 20. storočia sa mu zdalo, že situácia sa predsa len zlepší – poetickým vyjadrením „azda už svitá“ (Vajanský, 1911a).¹³ Očakávanie prelomu, zmeny k lepšiemu signalizuje už názvami článkov, v ktorých sa zotrvačne a len s obmenami pýta

13 Ide o preklad recenzie ruského kritika A. Burenina na knihu Sergeja Fonvizina (1860 – 1936) z roku 1911 *V smutné dni* (názov uvádzajú *Národné noviny* nepresne: *V mutné dni*), ktorá je prezentovaná ako odmietnutie dekadentskej literatúry a návrat ku klasickej forme realistického románu. Preklad uvádza krátka informácia o Bureninovi, prevzatý text je uvedený v úvodzovkách. Na konci článku je komentár, rozširujúci platnosť Bureninových konštatácií aj na západoeurópske prostredie a situáciu tzv. malých národných literatúr, ktoré sa vývinovo oneskorujú za veľkými literatúrami: „No nielen v ruskej literatúre, obrat k rozumu, prírode, cti a poriadčnosti javí sa už vo francúzskej, nemeckej a anglickej literatúre. Odhadzujú už šumichrast a modloslužobníctvo pred špatnosťou, blatom a podlou nízkosťou. Iste v malých literatúrach ešte budú začas strašiť epigóni literárneho úpadku a reklamovať nahú bezdarnosť a špinu, tak ako v Paríži z módy vyšlé klobúky strašia na provincii. No epigónski nedopečení nezastavia chod čestnej myšlienky a triumf opravdového talentu.“

stále to isté: „Či bude obrat?“ (Vajanský, 1902a), „Či skoro príde obrat?“ (Vajanský, 1902b), „Vybídneme z bahna?“ (Vajanský, 1908c).

Pojmový register: aktívita, tvorivá pozitívna práca, syntéza, tradícia, kontinuita

S. H. Vajanský veril viac na harmóniu a syntézu než na rozklad a analýzu. Pojem syntézy dával do jedného radu s pojmami „kladný“ a „pozitívny“ (Vajanský, 1911d). Požadoval „kladnú kontinuitu“ (Vajanský, 1903a), čo bola pre neho záruka budúceho pozdvihnutia slovenského národa. Keďže uznával univerzálnu, nadčasovú hodnotu umenia, odmietal delenie na školy a smery, pretože tie sú len módnou záležitosťou, krátkodobým javom bez dlhjej životnosti. Súveku štýlovú rôznorodosť chápal ako nefunkčnú vývinovú líniu dobovej literatúry (Vajanský, 1904d). Navyše, nové smery ich prívrženci často prezentovali ako rúcanie modiel a odmietnutie tradície, a to bol pre Vajanského ďalší problematický bod. Vo svojej kultúrnej koncepcii totiž zdôrazňoval úctu k tradícii, predchodcom (Vajanský, 1896a), dodržiavanie smeru, ktorý vyznačili predchádzajúce generácie (Vajanský, 1903b), takže zaujatie mladých novými smermi na báze „tu a teraz“ sa u neho celkom prirodzene preklapilo do generačného konfliktu. Na inom mieste zdôraznená „vernosť ku kardinálnym národným zásadám, tak ako ony sú zložené v našich posvätných inkunábulách“, bola pre neho znakom charakteru, ktorý je základnou vlastnosťou každého, kto sa chce verejne angažovať v národnom hnutí (Vajanský, 1910a).

Dekadencia, secesia, modernizmus

Slovo „moderný“ charakterizoval S. H. Vajanský už v roku 1891 v úvodníku „Literatúra a školy literárne“¹⁴ ako pomenovanie súvekých tendencií v umení, ktorým chýbajú tvorivosť a originalita. Ich tvorcovia podľa neho dopredu kalkulujú s efektom novosti, takže z jeho pohľadu nejde o spontánne tvorivé gesto, ale o kalkulovanie – „rozumkárstvo“, ktorého výsledkom je „robené a škrobené novotárstvo“. Skutočné umenie je však podľa neho

14 „Dajú kaši meno ‚moderného‘ a už sú nad všetkým povýšení, čo dosiaľ bolo! Slovo ‚modern‘ znamená chválu, prelesť, dokonalosť, pokrok. Slovo ‚modern‘ má zaokryť pustotu a celkovitú neprítomnosť talentu. Čo pochytiť do ruky, stane sa modernom a tým samým je vyvýšeno“ (Vajanský, 1891).

univerzálne, nadčasové a určované iba talentom tvorcu.¹⁵ Módu považoval S. H. Vajanský za smrť umenia, sémanticky neodlišoval módne a moderné (Vajanský, 1899a). Používal rôzne podoby slov pomenúvajúcich moderné prúdy, ktoré podľa kontextu situoval do rôznych konotačných väzieb (moderna – modernizmus; dekadencia – dekadentstvo),¹⁶ vypočítaval všetky jestvujúce smery a tendencie, ktoré v súhrne vytvárali modernistické umenie. Mnohosť štýlov pôsobiacich simultánne vnímal ako narušenie jednoty a poriadku, a zároveň ako znak fragmentarizácie celostného modelu umenia. Kým formu tradičného umenia charakterizoval ako „umeleckú, zdržanú a pravidelnú“, v novom modernom umení bola forma podľa neho „rozmetaná, polobláznivá, zjašeno rozkývaná“ (Vajanský, 1898d).

V dobovej kultúre sa dekadencia netýkala iba umenia alebo literatúry, ale vystupovala ako fenomén zasahujúci rôzne oblasti a diskurzy (Pross, 2013, s. 45). Aj v slovenskom prostredí – na príklade zastúpenia v článkoch z *Národných novín* – patrili pojmy dekadencia a dekadentstvo na prelome 19. a 20. storočia k frekventovaným výrazom. „Dekadentstvo v myslení, verení i umení“ (Vajanský, 1898b) alebo zhrnujúco „dekadentstvo všetkých odrodov“ (Vajanský, 1904b) paralyzovalo tradičný hodnotový svet dobovej spoločnosti. Písalo sa o dekadencii politickej, cirkevnej, morálnej, umeleckej, dekadencii hodnôt a autorít, ale tiež o dekadencii v železničnej doprave (v súvislosti s meškáním vlakov a nečistotou vo vagónoch), v populačnom správaní obyvateľstva („Aká veľká je u nás dekadencia, dostačí spomenúť obyčaj, že rodičia usilujú sa mať po jednom decku...“; Vajanský, 1908b) alebo aj v súvislosti so ženskou otázkou („najhnusnejšia dekadencia je tá, ktorá by chcela ženskú unížiť, skaziť a zahubiť takzvaným emancipovaním“; Vajanský, 1904a). V úvodníku „Dekadencia“ z roku 1897 sa prítomnosť úpadku, ktorý sa prejavuje „v osvete, na univerzite, po školách, po súdoch, v správe, spoločnosti, cirkvách“ (Vajanský, 1897a), chápe ako možnosť mravného obrodzenia nemad'arských národností.

15 „V umení a literatúre váži len talent a zase talent, vo vyššom zmysle génij. Ako na človeku, jeho tele a citoch nič nepremenili časy od Adama až po dnes substanciálne, ale menili sa iba zovnútorňé formy, prídavky, spôsoby, menilo sa niečo nepodstatného [...] tak i umenie a literatúra vo svojej esencii nemeni sa školskými formalitami. Alebo je dielo umelecké skutočne umeleckým, plodom silného talentu, a vtedy dosahuje svoj cieľ, alebo je ono dielom slabým, a vtedy odpadá ako suchý list, trebárs by mal celkom moderné formy a zárezy“ (tamže).

16 V českom prostredí už dávnejšie urobila sémantickú analýzu jazykového materiálu týkajúca sa literárnej moderny Eva Štedroňová (Štedroňová, 1987).

Dobové použitie pojmu dekadencia odkazuje na základný význam slova, čiže úpadok, úpadkovosť, ale zároveň na šírku a rozdielnosť jeho kontextového uplatnenia. Z tejto skutočnosti následne vyplýva, že ako úpadkové sa javili nielen umenie a literatúra, ale aj rôzne javy spoločenskej reality, čo potvrdzuje celkový krízový stav spoločnosti a takisto rozkolísanosť jej hodnôt.

Príkladom „duchovného dekadentstva“ bola predovšetkým strata viery. Tento aspekt S. H. Vajanský tematizoval v článku „Z Písma“ v roku 1896. Úvahu začal citátom z diela škótskeho spisovateľa a historika Thomasa Carlylea (1795 – 1881), ktorý odmietal skepticizmus a označoval ho za „chronické rozrušenie a atrofiu celej duše“ (Vajanský, 1896b). Autor tieto charakteristiky vzťahoval na aktuálny stav módného duchovného dekadentstva, ktoré vnímal ako chorobu a chorobný stav. Zmyslom jeho zamyslenia bol trojnásobný imperatív: nestratiť vieru, držať sa cesty predkov, rozvíjať ich odkaz.

Politický rozmer dekadencie ako stavu všeobecnej krízy akcentuje v roku 1910 napríklad príspevok „Kde je nepriateľ“, v ktorom na základe článkov z maďarskej tlače neuvedený autor cituje z prejavu maďarského spisovateľa a dramatika Ferencu Herczegu (1863 – 1954), od roku 1901 predsedu Petöfihu spoločnosti, na tému novej literatúry. To, že reaguje na slová maďarského literáta, vysvetľuje nielen aktuálnosťou témy, ale aj kultúrnou blízkosťou oboch národov: „veď sme susedsky spojení s maďarskou kultúrou, jestli nie iným, teda školami a žurnalistikou, ktorá nemôže nevplyvať na naše vzdelané kruhy.“ Z Herczegu vyberá S. H. Vajanský takúto charakteristiku dekadencie: „Keď sa bunka osamostatňuje na rováš celého organizmu, keď čiastočka vzbúri sa proti celku: to je známka úpadku, dekadencie. Literárna dekadencia nie je osobitná choroba, ale iba jeden zjav úpadku celého verejného života. Básnik nie je taký neodvislý od masy, ako by chcel veriť“ (Vajanský, 1910b). V nasledujúcom vlastnom komentári k Herczegovým vyjadreniam pomenúva motiváciu dekadentného umenia – „ukázať sa, vyznačiť sa“ – a odkazuje na prítomný moment senzácie. Ak F. Herczeg vo svojej úvahe dospel k tomu, že za dekadentný označil maďarský parlamentarizmus, autor úvodníka v *Národných novinách* jeho politický názor v závere ešte spresnil: „Dekadentský parlamentarizmus je iste rozhorčený vrah každého národného vývinu, to má Herczeg svätú pravdu, ale najhnusnejšia jeho vlastnosť, ktorá ho robí dekadentským, je jeho kultúrno- a národno-vražedný šovinizmus“ (tamže).

Poľská literárna historička Teresa Walas pomenovala tri ústredné témy dekadentného svetonázoru: ideu prelomu, pocit krízy a situáciu jednotlivca, ktorý sa usiluje racionálne uchopiť svoje polozenie, ustáliť vlastnú hierarchiu hodnôt a projektovať si spôsob svojho konania voči svetu (Walas, 1986). V podstate sú to všetko momenty, ktoré bytostne reflektoval aj S. H. Vajanský, no z hodnotovo opačnej perspektívy.

S. H. Vajanský používal pojem dekadencia v dvoch základných významoch.

Prvým bol pojem dekadencie v zmysle „univerzálneho výrazu pre postihnutie určitého stavu ľudskej psychiky, v ktorej prevládajú pocity zmaru, hnusu a zúfalstva, či už z čisto subjektívnych či spoločenských príčin“ (Med, 2006, s. 26). Dekadentné nálady tohto typu sú prítomné tak v neskornej antike, ako aj v baroku, romantizme a takisto modernej literatúre nasledujúcich období. Pre Vajanského bola dekadencia ako označenie istého životného postoja neprijateľná, a to s ohľadom na dominanciu negativizmu a pasivity subjektu. V článku „Náš optimizmus“ z roku 1899 označuje „slovenský optimizmus“, teda „vykladanie si všetkého na dobrú stránku, jasný pohľad i do chmúr prítomnosti a budúcnosti“ za „domorodý“ prvok (Vajanský, 1899b). Naproti tomu dekadentné pocity označuje za nepôvodné: „všetok čierny pesimizmus, byronizmus s celou omáčkou ‚weltschmerzu‘ (svetobôľu), europamüdigkeitu, všetko dekadentistické, idioticko-oplzlé koňstvo, nie je jahodou vlastného poľa, nie je kvetom rodnej lúky“ (tamže). Dekadentnú negáciu vysvetľuje ako cudzorodý element aj vzhľadom na kresťanský základ slovenskej spoločnosti: „Viera na Boha a na Krista pestuje v nás náš slovenský optimizmus, lebo Spasiteľ náš zakázal nám zúfať a prikázal veriť na dobrotu Božiu“ (tamže). V inom článku považuje za ďalšiu dôležitú úlohu umelcov, spisovateľov a básnikov „budiť v národe vôľu k životu, osviežovať, zosilňovať radosť životnú“ (Vajanský, 1911f), čo bolo takisto nezlučiteľné s poetikou dekadentných nálad zúfalstva, samoty a zmaru.

Druhý význam, na ktorý S. H. Vajanský reagoval, bola dekadencia ako aktuálne dobové literárne hnutie, formujúce sa vo francúzskej literatúre od polovice osemdesiatych rokov 19. storočia, ovplyvnené poéziou Charlesa Baudelaira a filozofiou F. Nietzscheho a Arthura Schopenhauera. Na šírenie dekadencie z Francúzska priamo odkazuje v úvodníku „Dekadencia vo Francii“ z roku 1898 (Vajanský, 1898a), v ktorom informuje o francúzskej knihe s názvom *Komédia dneskajška* a podrobuje kritike súvéké kultúrne a umelecké trendy. Sám v závere konštatuje, že je nezmysel napodobňo-

vat' „tieto parížske špeciality a prenášať do nášho života“ (tamže). V už uvádzanom článku „Náš optimizmus“ z roku 1899 navyše upozorňuje na neautenticnosť dekadentnej štylizácie v našom kultúrnom prostredí (s odkazom na českého básnika Svatopluka Čecha): „Slabí, predčasne zrejúci, ako grman na slivke, predčasnými pohlavnými pôžitkami denervovaní, pri tom ctibažní a švihácky namyslení podrostkovia robia škrek s vyčítanými odhodkami veľkých literatúr“ (Vajanský, 1899b).

Autoritou, na ktorú sa pri odmietaní umeleckej dekadencie S. H. Vajanský často odvolával, bol Max Nordau (1849 – 1923), nemecký filozof a publicista. V rovnomennom estetickom spise z rokov 1892 – 1893 použil na označenie dobových umeleckých prúdov na konci 19. storočia pojem degenerácia, respektíve zvrhnutie sa (nem. die Entartung), kritizujúc také tendencie a smery ako mysticismus či symbolismus. Nordauove názory hodnotil S. H. Vajanský ako „ostroumné“ a „poučné“ (Vajanský, 1911e), plne prijímajúc jeho označenie daných prúdov za patologické (Vojvodík, 2010, s. 65). Sám často používal obdobnú klinickú terminológiu – dieľa súvekeho umenia označuje za prejav slabosti, choroby, chorobný stav – motolicu¹⁷ alebo zimnicu,¹⁸ prirovnáva ho k jedovatým hubám, plesniam, nečistému vzduchu. Naopak, odmietnutie dekadencie vnímal ako prejav zdravia: „Netreba nám žiadnych Verlainov, Stéphane Mallarméov, Maeterlinkov etc.! Verabože nebudeme plakať, že pohyb dekadentský nedotkol sa našej slovenskej lúčiny! To nie je zaostalosť, obmedzenosť [...], to je zdravie a vysoká mravná úroveň bodrého, žiť chcejúceho a žiť iste majúceho národa“ (Vajanský, 1898d).

17 V úvodníku o viedenskej prednáške Huga Ganzu, neskôr publikovanej pod názvom „Die Modernitätsmode“, je samotný pojem moderna daný do úvodzoviek, čím sa spochybňuje jeho relevancia. Publikovanie úryvkov z nej v *Národných novinách* odôvodnil S. H. Vajanský ako varovanie „pred motolicou takzvanej ‚modernej‘ [...] A potom varujeme svojej už i preto, že ‚moderna‘ je záhubou a hltajúcou dračicou i pre dobré talenty, zväzda mládež k spupnosti, lieni a lacnému zjašenému diletantstvu“. V druhej časti článku spomína stať nemeckého umeleckého kritika Josefa Bayera o moderne v staviteľstve, ktorý moderný štýl označuje za „chorobný symptóm (znak) a dôkaz vnútornej neustálenosti a bezdarnosti“ (Vajanský, 1901).

18 V informatívnom článku o stati F. X. Šaldu „O populárnosti, o aristokratizme“, pôvodne uverejnenej v novinách *Národní listy*, píše S. H. Vajanský v spojitosti s umeleckou dekadenciou o zimnici, ktorá „potriasala zvlášte mládežou“, s tým, že „zimnica nemôže večne trvať: alebo zničí organizmus, alebo príde ozdravenie“. Aj keď podľa neho „záľuba v dekadentských perversitách, najmä vo veľkých literatúrach“ aktuálne už slabne, svoju poznámku uzavrel povzdychom: „Či my starší dožijeme svetlé časy zdravia, nevieme, no lahodí duši každý zjav, ktorý hlása otriezvenie a obrat“ (Vajanský, 1911b).

Dekadencia ako zahraničný import

Zásadným problémom pri reflexii literárnej dekadencie bola jej nepôvodnosť, na spôsob zahraničného importu. Označenia ako „nazbierané po svete poškrabky z cudzieho taniera“ (Vajanský, 1896a) alebo „odhodky“ jasne ukazovali na ich hodnotové zaradenie (zvyšky, odpad). Rovnako expresívne bolo označenie za cudzokrajné smrady, prevzaté od českého politika Bedřicha Pacáka (1846 – 1914): „načierajú bahno francúzskeho dekadentstva (ostatne tam už odbaveného) a lejú prehnité smrady na čisté slovanské pole“ (Vajanský, 1904b).

V článku „Dekadentské bláznivosti“ z roku 1898, podpísanom značkou S., ktorý začínal slovami „už viac ráz spomínali sme dekadentov“, autor konštatuje a súčasne vystríha – v súlade s protidekadentnou líniou formulovanou Vajanským, že na Slovensku sa zatiaľ netreba znepokojovať, hoci dekadencia, vnímaná ako otrava, sa najmä v umení a v literatúre „rapídne šíri“ a aktuálne je už v Čechách, z čoho vyplýva isté nebezpečenstvo, keďže „český politický a literárny život nie je od nás prehradený čínskym múrom“ a „tlačené slovo ľahko je preniesť i k nám“ (S., 1898). Z tejto formulácie jasne vystupuje ideologická obava z nebezpečenstva infiltrácie hodnotovo „závadných“ ideí prostredníctvom kníh a časopisov z cudziny a takisto predstava izolacionistického spôsobu ochrany, ako prostriedku uchránenia „čistoty“ slovenského prostredia.

Dôvody odmietnutia

Dekadentný básnik či spisovateľ sa vydeľoval zo spoločnosti, čo bolo z hľadiska Vajanského optiky neprijateľné. Tým, že sa dekadent staval proti spoločnosti, ignoroval spoločenské konvencie, programovo chcel vyvolávať pohoršenie a šokovať individualizmom a nonkonformizmom,¹⁹ nebol pre neho skutočným tvorcom – nebol „pravým, veľkým géniom literárnym“ (Vajanský, 1897b). Podľa Vajanského dekadentná literatúra stavia na senzačnosti a ako

19 Z množstva literárnohistorických charakteristík dekadentného umelca jeden príklad: „Dandy literát se stahuje do umělé koule, vzdaluje se realitě a žije ve věži ze slonoviny jako poustevník. Společenská izolace jítí čím dál tím víc jeho citlivost a dandy estét zvolna upadá do neurotických, depresivních, ne-li rovnou hysterických stavů. Toto duševní rozpoložení se stane typickým rysem mentality konce století, obecně vnímaném jako fenomén ‚dekadence‘“ (cit. podľa Beckerová, 2013, s. 114).

taká „môže imponovať len ľudom obmedzeným“ (tamže). Naproti tomu skutočná literatúra má vlastnosti ako „jasnota, príroda, zriadenosť, jednoduchosť, ľudskosť, populárnosť“, pričom z poslednej menovanej populárnosti nevyplýva, „že diela veľkých géniov sú napospol ľahké, každému rovno prístupné“ (tamže). V porovnaní napríklad s tvorbou českého spisovateľa Jana Svatopluka Machara slovenská literatúra vystupuje ako „čestná“, pričom ju charakterizujú okrem iných vlastností ako „peľ umeleckej naivnosti, horúčosť duše, čestnosť presvedčenia“ (Vajanský, 1909b).

Dekadentný umelec negoval etické a mravné hodnoty, a tým podľa Vajanského vnášal do umenia anarchistický duch. Keďže odmietal spoločenské väzby a miesto toho sa izoloval, neprojektoval budúcnosť, ale naopak sústreďoval sa na minulosť, absolutizoval umenie a preferoval subjektívny estetický ideál, popieral už spomínané kľúčové prepojenie literatúry a spoločnosti (národa, ľudu a života). Práve s ohľadom na tieto prvky hodnotil S. H. Vajanský pôsobenie moderných umeleckých prúdov ako možné ohrozenie národnej integrity, ešte nebezpečnejšie v prípade malých, o svoju existenciu len bojujúcich a kultúrne sa iba etablovujúcich národov, čo bol aj slovenský prípad.²⁰

Hodnotenie dekadentnej tvorby bolo u Vajanského deformované tendenciou chápať vzťah umenia k spoločnosti ako mechanickú kauzálnu závislosť. Charakteristika kauzálneho usudzovania, ako ju podal Ladislav Kováč – „vysvetľovanie sveta ako súboru udalostí, kde každá udalosť má svoju príčinu a sama sa stáva príčinou inej udalosti“, s dodatkom, že „súčasťou kauzálneho usudzovania je dichotomizácia sveta“ (Kováč, 2008, s. 213) –, viedla aj u Vajanského k preferencii binárnych protikladov. Proti sebe stáli u neho dobro a zlo, domáce a cudzie, národné a kozmopolitické, tradičné a moderné, racionálne a iracionálne, statické a dynamické, kresťanské a pohanské... V rozporoch týchto kategórií sa formovala aj jeho koncepcia kultúry.

Slovenskí dekadenti

V stati „Vznik súčasného úpadku II“ z roku 1904 S. H. Vajanský konštatoval: „K nám dekadentstvo neprišlo vo forme tvorivej; ani len na kvetúci

20 „Čo znesie veľký, ustálený, zabezpečený národ, veľký kultúrno-historický typ, to môže stať sa smrťou slabších, ešte nezabezpečených národov“ (Vajanský, 1900a). Alebo inými slovami: „Staro kultúrne národy majú žalúdky praparované i na žravé korenie a poskytujú ako protilek mnoho pozitívneho, syntetického – u nás korenie obracia sa v jed a žerie organizmus“ (Vajanský, 1911c).

nezmysel všakových ‚básní‘ dekadentských nezmohlo sa, ani len riadka samostatného nenapísalo [...] zato zjavilo sa na poli najpohodnejšom: na pustom zapieraní kresťanstva, viery, zjavenia a na kritikasterstve“ (Vajanský, 1904e).

Napriek tomu vo svojich recenziách súvekej slovenskej literatúry zotrvačne upozorňoval na potrebu odmietnutia dekadencie a vyhranenia sa voči nej. Recenziu na Tajovského prozaickú zbierku *Smutné nôty*, vydanú v roku 1907, síce *Národné noviny* prebrali zo *Slovenských pohľadov*, ale S. H. Vajanský k nej doplnil vlastný komentár, v ktorom od autora požadoval realizmus nie „bledej fotografie“ skutočnosti, ale jej vyjadrenie aj za účasti fantázie, pretože v opačnom prípade hrozí nebezpečenstvo sklúznutia k dekadencii a tá tvorí iba „ephemeridy“, teda „módne čudáctva, ktoré zmyje prvý zdravý dáždik“ (Vajanský, 1907). Tajovskému v závere odporučil: „Jestli Gregor už vymanil sa z krážu nihilistických dekadentských chudáčikov, je to i pre nás radosť. Len ďalej, ďalej!“ (tamže).

Dekadentnú tóninu vytykával konkrétne aj všeobecne, čo mladí, moderne orientovaní autori vnímali dosť negatívne. Ivan Gall písal v roku 1908 F. Votrubovi o tom, že „Janko Botto žaluje, že Hurban napáda v N. N. ‚dekadentov slovenských‘“ (Šimkovič – Votrubová, 1961, s. 113), a vzápätí dodal, že budúci Ivan Krasko toto napádanie vzťahuje na seba. Keď I. Krasko už pod novým pseudonymom vydal v roku 1909 prvú básnickú zbierku *Nox et solitudo*, S. H. Vajanský svoju inak pochvalnú recenziu zakončil konštatovaním: „Poézia nie je zájazdom do temnoty a chaosu, ale do ríše harmónie a krásy“ (Vajanský, 1909a). Znova tak potvrdil svoje dichotomické vnímanie sveta aj kultúry.

Mimoliterárne okolnosti

S. H. Vajanský hodnotil umenie z morálneho a etického hľadiska, z hľadiska jeho prospešnosti pre posilnenie národnej kultúry. Na druhej strane deklaroval tvorivú podstatu umenia. Vnútorný rozpor týchto prístupov viedol k tomu, že bol nútený robiť kompromisy, súčasťou ktorých bolo zohľadňovanie mimoliterárnych faktorov.

Nemohol uplatňovať estetické nároky, lebo domáca literárna tvorba ich z veľkej časti nespĺňala: „Každá slovenská kniha, keď len nie je absolútne hlúpa, konfúzna alebo nemravná v osnove, je pre nás činom a dôležitosťou. Kde nám, hladným do umenia!“ (Vajanský, 1896a).

Bol prísny, ale vo vedomí umelého konštituovania jednoty národného celku, ktorý bol v skutočnosti konfesionalne hlboko rozdelený, bol nútený – ak mal zachovať vernosť svojej ideovej koncepcii – zľavovať pri hodnotení literatúry aj s ohľadom na konfesionalnú príslušnosť autorov.

Na konci 19. a začiatku 20. storočia tvorili redakciu *Národných novín* na základe zachovávanía konfesionalnej parity dvaja katolíci (Ambro Pietor, Juraj Čajda) a dvaja evanjelici (S. H. Vajanský, J. Škultéty), ktorí dbali aj na náboženskú vyváženosť v skladbe článkov. V oblasti literatúry, a konkrétne vo Vajanského prípade, to malo dosah aj na verejnú akceptáciu tvorcov rímsko-katolíckeho vierovyznania, pretože od evanjelikov sa celkom prirodzene očakávalo literárne pôsobenie.²¹ V tejto súvislosti evanjelik Ivan Thurzo písal vo svojich spomienkach o „duchu takejto až super-tolerancie voči rím. kat. väčšine slovenského národa“ zo strany Martina a *Národných novín* (Thurzo, LA SNK, signatúra 166 D 1, s. 674). Konfesionalná otázka sa v tejto podobe stala ďalším mimoliterárnym faktorom ovplyvňujúcim hodnotenie literatúry.

Záver

Hoci S. H. Vajanský býva prezentovaný ako monolitný autorský typ, ostáva reálnym faktom, že v jeho postojoch i tvorbe na seba narážali dve odlišné motivácie – estetická a ideologická. Túto podvojnú registrovali už dávnejšie viacerí bádatelia (Menšík, 1920, s. 6 – 7; Angyal, 1965), upozorňujúc na prelínanie moderného a konzervatívneho v jeho poetike. Nasadenie a intenzita, s akými S. H. Vajanský brojil proti dekadencii a moder-

21 Ivan Thurzo vo svojich spomienkach zachytil situáciu takéhoto „spoločenského vyznačenia“ zo strany Vajanského: „A čo povedať o poete, aká sa dostala mladému slovenskému básnikovi Ignácovi Grebáčovi (Orlov) na ktorýchsi augustových slávnostiach martinských, krátko pred svetovou vojnou? Sám vtedajší najväčší génij slovenského národa, Svetozár Hurban Vajanský, požiadal ho, aby sa zavesil na jeho rameno a tak ho uviedol medzi zhromaždených hostí vo dvorane Národného domu ako novú hviezdu na slovenskom Parnase. Mali sme okrem Grebáča-Orlova aj iných mladých básnikov, ale Vajanský ani jednému z nich neprekúdzal takú poctu, keďže boli evanjelici. Pokladal to za samozrejmé, že mladý človek-evanjelik, obdarený básnickým duchom, má a musí básniť. Ale u rím. katolíka – keď rady roduverných r. kat. kňazov začínali už povážlivo rednúť – pokladal za stanoviska slovenského (slovensko-národného) za veľmi – ale veľmi – zriedkavý jav, že patričný mladík rím. kat. konfesie, povoláním kňaz, je nielen roduverným Slovákom, ale k tomu ešte aj básnikom – slovenským básnikom! Takto pozeral Vajanský aj na osobu Ignáca Grebáča-Orlova“ (cit. podľa Thurzo, LA SNK, sign. 166 D 1, s. 672 – 673).

ne, zodpovedali intenzite pocitu ohrozenia z ich pôsobenia v slovenskom prostredí a takisto úsiliu regulovať daný jav. Je pritom symptomatické, že dekadencia poznačila súvekvú slovenskú literatúru naozaj iba okrajovo, no nie preto, že autori vypočuli Vajanského apely, ale skôr z dôvodu toho, že ich vlastné literárne preferencie sa neprekryli s poetikou literárnej dekadencie.

Pre Vajanského názor na moderné umelecké smery bola kľúčová axiologická perspektíva. Dekadentné gestá a manieri vnímal ako prázdne a neživotné, pretože negatívna dekadentná revolta bola v príkrom rozpore s jeho nasmerovaním na tradičné kultúrne hodnoty. Nedokázal pochopiť a akceptovať dekadentnú inakosť ako reakciu na dobové problémy. Dekadentný nedostatok vôle k činu zas narúšal jeho aktivistickú buditeľskú rétoriku.

II. Národní a ideologické modely

Vajanského koncepcia národných dejín¹

Historickému mysleniu v šesťdesiatych rokoch 19. storočia dominovalo hľadanie, respektíve dokazovanie takej verzie slovenských dejín, ktorá by zaručovala Slovákom status tzv. historicko-politickej individuality (podrobnejšie Macho, 1994; Potemra, 1978, s. 145 – 146). Inými slovami, bol to boj o historické právo, ktoré malo významnú argumentačnú hodnotu v politike, najmä v období pred rokom 1867. Toto zameranie na dávno-vekosť a najmä na politickú samostatnosť v národných dejinách sa v čase, keď na národoveckú scénu nastupuje generácia okolo S. H. Vajanského a J. Škultétyho, významným spôsobom mení. Nepochybne to súviselo aj so zmenou politických pomerov po roku 1867, kedy aktivity slovenského národného hnutia podliehali čoraz zjavnejším represiam a jeho politický program sa nemal šancu relevantným spôsobom presadiť. V atmosfére dualistického *status quo*, ktoré okrem iného znamenalo aj presadenie maďarskej historicko-právnej argumentácie v politickom boji, v Turčianskom sv. Martine zvolili iný model historickej ideológie.

Nepochybne sa nerezignovalo na súboj s maďarskými historickými koncepciami, avšak už to nebolo primárne prostredníctvom štandardných tém ako súboj o starobylosť či politickú úspešnosť v minulosti. Namiesto toho sa postupne presadzoval model negovania významu politických dejín, a to nielen pre slovenské, ale aj maďarské dejiny. Ako výnimku potvrdzujúcu pravidlo možno uviesť, že práve v obnovených *Slovenských pohľadoch*, na ktorých mal kľúčový podiel S. H. Vajanský, publikoval v roku 1881 svoje zásadné state Jozef Ladislav Pič (Pič 1881b, 1881a, 1881c, 1882). Ten konzekventne dokazoval samostatnosť politických dejín Slovenska vo vzťahu k uhorským dejinám v stredoveku. Táto línia historického myslenia sa však v prostredí tzv. martinského centra Slovenskej národnej strany (ďalej martinské centrum SNS) stáva marginálnou a možno paradoxne (alebo na-

¹ Vznik textu podporila Agentúra na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-14-0644 (*Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí*) a autor bol pri práci na nej podporený Štipendiom Vzdelávacej nadácie Jana Husa a Štipendiom Nadácie UPJŠ v Košiciach.

opak charakteristicky) sa neskôr objavuje v historickom myslení hlasistov (konkrétne na Píča explicitne nadväzoval Anton Štefánek; Štefánek [1911], s. 206 – 207).²

V skratke to možno zhrnúť tak, že v rámci martinského centra SNS sa postupne presadzuje koncepcia, v rámci ktorej sú národné dejiny históriou národného povedomia (a teda nie „národného teritória“), z čoho, ako poukážem, vyplývalo negovanie významu veľkej časti minulosti. Vyplývalo to z definície stredoveku (respektíve aj novoveku) ako obdobia, v ktorom nebol priestor pre národnú identitu. Argument starobylosti, respektíve autochtónnosti určite nevymizol, ale podľa môjho názoru sa stal menej kľúčovým. Genézu takéhoto variantu historickej narácie o národných dejinách treba taktiež hľadať v šesťdesiatych rokoch 19. storočia, konkrétne v prirodzenoprávnej argumentácii. V jej rámci sa argumenty historického práva (zjednodušene: „mali sme stredovekú štátnosť, máme politické práva aj v súčasnosti“) nahradili argumentmi prirodzeného práva (zjednodušene: „sme tu, existujeme, t. j. máme aj politické práva“). V rámci prirodzenoprávnej argumentácie síce naďalej figurovali historické argumenty (najmä autochtónnosť či starobylosť, respektíve v tejto súvislosti „prvenstvo pred Maďarmi“), avšak mali len sekundárnu dôležitosť. Primárne boli totiž relevantné argumenty v prospech bytia národa „tu a teraz“ a práva národa boli odvodzované od práva občana, pretože národ bol definovaný ako kolektívna individualita (podrobnejšie Hollý, 2009a, s. 4 – 8).

Základnou kategóriou filozofie dejín národného povedomia je akt „prebudenia sa“ spiacej, národne neuvedomelej masy národa, čo sa datovalo spravidla od konca 18. storočia cez rok 1848, respektíve v úplnosti až v roku 1861, kedy bolo prijaté Memorandum národa slovenského (ďalej len Memorandum). Samozrejme, tento všeobecný koncept nebol úplne jednotný. Pokiaľ napríklad Július Botto vykresľoval veľkomoravské obdobie ako akýsi zlatý vek slovenského národného povedomia (Botto, 1923, s. 7n.), u Vajanského sa niekedy stretávame aj s negáciou významu tohto obdobia pre národnú ideológiu (pozri nižšie). Išlo teda o rôzne modifikácie tejto podoby historického myslenia, pričom spoločným východiskom bolo negovanie národného charakteru stredoveku.

2 Štefánekov *Slovenský denník* reagoval aj na samovraždu J. L. Píča v roku 1911 (pozri [bez uvedenia autora], 1911; [b.], 1911).

Ďalej sa pokúsím stručne naznačiť, ako myslel o národných dejinách hlavný ideológ martinského centra SNS S. H. Vajanský.³ Tu však treba dodať, že Vajanského koncepciu zväčša nemáme možnosť skúmať prostredníctvom ucelených knižných diel (snáď až na príspevok *Náklady a výhľady*; [Vajanský], 1897), ale predovšetkým cez roztratené novinárske články, spravidla úvodníky v *Národných novinách*. Tie boli z povahy vecí často písané *ad hoc*, reagovali na konkrétne politické či národovecké okolnosti, a nie vždy je koncepcia týchto textov jednotná. Preto je len ťažké z istého súboru týchto žurnalistických výstupov vyvodzovať také závery o Vajanského historickom myslení, ktoré by mali definitívnu platnosť.⁴ Súčasne treba mať na mysli tiež obrovské množstvo Vajanského textov, ktoré ešte neboli analyzované, t. j. aj moje interpretácie je potrebné vnímať s týmito naznačenými limitmi. Napokon je potrebné tiež zdôrazniť, že S. H. Vajanský na rozdiel od napríklad J. Škultétyho⁵ sa programovo dejinám nevenoval, do jeho sféry záujmu patrili do väčšej miery otázky literatúry, umenia, aktuálnej politiky, národnej ideológie atď.⁶ Je preto charakteristické, že najdôležitejším prame-

3 Tejto téme som sa už venoval vo svojom skoršom texte. Pozri Hollý, 2009b. Pretože tento text sa tematicky prekrýva s citovanou štúdiou, je zrejmé, že niektoré interpretácie či citácie prameňov sú na oboch miestach totožné, resp. podobné. Napriek tomu na tomto mieste predkladám nový text, v ktorom sa venujem aj Vajanského textom zo začiatku 20. storočia, ktorými som sa v citovanej štúdii vôbec nezaoberal. Ide teda o akési voľné pokračovanie predchádzajúceho výskumu. V tejto veci možno dodať, že z porovnania oboch textov vyplýva, že Vajanského tendencia relativizovať, resp. často až negovať význam udalostných dejín pre národnú ideológiu v zásade kontinuálne pokračovala, hoci nie rovnakým spôsobom, aj na začiatku 20. storočia. Heuristickým základom pre nasledovný text bola práca Michala Potemru z roku 1980 (Potemra, 1980b). Táto práca v prvom rade prináša hlboký bibliografický prehľad Vajanského historickej publicistiky na začiatku 20. storočia. Pokiaľ teda samotný pramenný text nie je podpísaný, autorstvo prisudzujem Vajanskému (v hranatej zátvorke) na základe identifikácie textu a autora Potemrom v citovanej práci. Súčasťou tohto diela ja aj analýza Vajanského historického myslenia (pozri Potemra, 1980a, najmä s. 45 – 48 a 214 – 237). Vajanského textom zo začiatku 20. storočia, ktorými sa zaoberám nižšie, sa venoval už M. Potemra, a teda jeho citovaná práca tvorí základnú a východiskovú literatúru k tejto téme.

4 Porov. k tomu Potemra, 1994. Autor tu uviedol, že „pre tematickú a žánrovú rôznorodosť Vajanského publicistiky je veľmi ťažké jednoznačne ju zaradiť do vyhraného filozofického alebo filozoficko-politického európskeho smeru a jeho metodológie“ (tamže, s. 71).

5 Škultétyho historickú publicistiku pozri Škultéty, 1989. J. Škultéty vo svojej publicistike však taktiež neraz zdôrazňoval národné dejiny ako dejiny národného povedomia, pre ktoré nebolo v stredoveku miesto.

6 Vajanského publicistike sa venovalo už mnoho autorov. Z najnovších analýz chcem zvlášť upozorniť na výstupy I. Taranenkovej (Taranenková, 2010) a Marcela Martinkoviča (Martinkovič, 2013).

ňom pre poznanie Vajanského ponímania národných dejín sú jeho politické či národno-ideologické texty, ktoré mali neraz charakter aj emotívnych polemík.⁷ V tomto príspevku budem klásť dôraz najmä na líniu viac či menej explicitného relativizovania, respektíve až negovania významu (štandardných, t. j. udalostných) dejín pred koncom 18. storočia v národnej ideológii Vajanského. Tento smer jeho historického myslenia⁸ je totiž zreteľný a dobre dokladovateľný. Treba ho však vnímať s naznačenými limitmi.

Slovensko a jeho život literárny: šľachta verzus ľud

Zrejme najvhodnejším východiskovým textom pre objasnenie genézy Vajanského myslenia o národných dejinách je jeho text v obnovených *Slovenských pohľadoch* nazvaný „Slovensko a jeho život literárny“ (Hurban, 1881b),⁹ v ktorom predostiera svoju interpretáciu slovenských dejín. Prvý argument je tradičný, keďže S. H. Vajanský nepochybuje o autochtónnosti Slovákov. Konštatuje tiež silu Slovákov, ktorí dokázali odolať všetkým nepriateľom, a čo je podstatné, aj tým maďarským, a to aj po vzniku Uhorska. Celkovo, z hľadiska rozloženia mocenských síl v uhorských dejinách, považoval Maďarov za relatívne málo významný element. Toto možno vnímať ako pomerne stabilnú charakteristiku aj jeho neskorších textov, pretože – ako predpokladám – motív maďarského útlaku pred koncom 18. storočia by sme v jeho textoch len ťažko našli.

Z hľadiska zmeny myslenia o slovenských dejinách stojí za pozornosť, že veľkomoravskému obdobiu tu S. H. Vajanský nevenoval zvláštnu pozornosť, v zásade len konštatoval jeho existenciu ako súčasť slovenských dejín. Viditeľne väčší dôraz kládol na osvetlenie dualistického chápania národa v rámci opisu uhorského obdobia. T. j. národ je tu rozdelený na šľachtu, ktorá jediná mala byť schopná národnej reprezentácie,¹⁰ a tzv. masu

7 Porov. „Bol v sústavnej polemike s oponentmi jeho názorov tak medzi Slovákami, ako aj medzi Čechmi a Maďarmi, ba aj s ostatnými európskymi intelektuálmi. Pre nevyberanosť výrazov sa často dostával do tlačových procesov“ (Potemra, 1994, s. 71).

8 V ďalšom texte niekedy tento smer nazvem zjednodušujúcimi opismi ako „negácia národných dejín“, „bezdejinnosť“ atď.

9 V tomto texte parafrázujem citovaný Vajanského príspevok, podrobnejšie som sa tomuto článku venoval vo svojej skoršej štúdií Hollý, 2009b.

10 V tomto kontexte treba dodať, že S. H. Vajanský v inom texte zdôraznil, že „slovenská šľachta“ stála na vysokých priečkach spoločenského rebríčka a významným spôsobom sa podieľala na výkone politickej moci v Uhorsku (podrobnejšie Hurban, 1881a).

národa, teda poddaný ľud, ktorý síce zachováva národnosť, avšak nikdy nemôže národ reprezentovať. V tomto kontexte však autor súčasne píše o nešťastí slovenských dejín, ktoré spočívalo v odnárodnení sa šľachty. Tá totiž „pretrhla spojivo“ so svojím ľudom, teda poddanou masou národa. Počas stredoveku sa tak dialo prostredníctvom latinčiny, v novšej dobe zas maďarizovaním sa. Slovanmi Vajanského, slovenská šľachta zamenila jednu cudzotu za druhú. Túto stratu považoval S. H. Vajanský za definitívnu. Je zrejmé, že v rámci tohto dejinného konceptu musel prísť na scénu iný hráč, ktorý by nahradil stratenú šľachtu. Kľúčovým momentom v tomto dejinnom príbehu sa tak stáva objavenie sa „slovenských apoštolov“, t. j. spisovateľov a národných buditeľov ako Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik, Ján Hollý, Ľudovít Štúr atď. Národní buditelia a literáti zároveň prevzali zodpovednosť za „masu národa“, respektíve ľud. V tomto ohľade videl S. H. Vajanský ďalší vývoj optimisticky a národný program pre najbližšiu budúcnosť definoval prostredníctvom rozvoja národnej literatúry. Toto malo kliesniť cestu pre budúci politický život: „Nech sa stane skutkom Slovensko Slovenskom a jeho život literárny nech pripravá širokú cestu slavnému životu politickému, ktorý nám kynie v blízkej budúcnosti“ (tamže, s. 4). Tu sa žiada dodať, že motív národnej inteligencie, ktorá na seba prevzala niekdajšie úlohy slovenskej šľachty, neskôr S. H. Vajanský sprecizoval do tej podoby, že táto výlučná rola reprezentácie národa pripadla nie na národnú inteligenciu vo všeobecnosti, ale na samotné martinské centrum SNS. V *Náladách a výhladoch* totiž konštatoval: „My sme v národe našom novotvorbou, no z neho vyšlou. My nie sme politickou stránkou, my sme národom, pars pro toto, tak ako sa povie hlava, miesto celý človek“ ([Vajanský], 1897, s. 12).

Kľúčové východisko: dejiny pred koncom 18. storočia nemali národný charakter

Vracajúc sa k načrtnutému príbehu slovenských dejín v texte „Slovensko a jeho život literárny“, možno z neho vyvodiť nasledovný záver: keďže slovenská šľachta ako zásadný aktér slovenský dejín fakticky zanikla, prestáva mať význam aj skúmanie dejín tejto výhradnej reprezentantky slovenského národa v dejinách. Výskum tejto elitnej vrstvy slovenských dejín môže byť analogický – slovami Vajanského –, ako keď rozpráva „archeolog o mumii, alebo zpytateľ Culm-flory o útvaroch dávno vyhynutých

rastlín“ (Hurban, 1881a, s. 97). Čo z toho vyplýva v kontexte naznačeného dualistického chápania národa? Keď nemá zmysel zaoberať sa šľachtou, ostáva len ľud, masa národa. To je skutočný a jediný predmet slovenských dejín. Ľud však nebol národne uvedomelý (ako vyplynie z iných Vajanského textov), bol len etnografickou entitou, ktorá plnila rolu pasívneho „zachovávateľa národnosti“. Teda táto spoločenská vrstva už z princípu nemohla byť aktívnym účastníkom dejín v zmysle aktéra významných politických či kultúrnych udalostí. A v tom je podľa môjho názoru ideový zdroj vcelku pozoruhodnej koncepcie negácie národných dejín, ktorú viac či menej explicitne možno pozorovať v neskorších Vajanského textoch.

Snáď najlepšie, respektíve najvyhranenejšie je tento smer Vajanského historického myslenia badaateľný v prvej časti jeho textu „Živá starina I“ (Vajanský, 1890). Je charakteristické, že hlavným cieľom tohto príspevku je výzva zbierať etnografický materiál, ktorý umožní aktuálne získať v zásade jediné potrebné poznatky o národnej minulosti. Národná minulosť však nemá žiadnu súvislosť s minulosťou, o ktorej píšu kroniky. Ide tu o pradávnú, pravekú minulosť slovenského ľudu, ktorej atribúty do súčasnosti zachoval aj dnešný slovenský ľud. Tu je zmysel etnografického výskumu ako špecificky historickej disciplíny, t. j. výskumu tzv. živej stariny. To dávne, pradávne je jediné podstatné z celej minulosti a nedá sa to skúmať iným spôsobom než etnografickým výskumom súčasnosti. Naproti tomu štandardnú históriu, o ktorej vypovedajú písomné pramene, S. H. Vajanský považoval za „mŕtvu starinu“. Ide o udalosti, ktoré sa odohrali, sú v prameňoch zaznamenané, už však nie sú, neexistujú, sú mŕtve.

**„[...] ja neviem predstaviť si konnex medzi dnešným slovenským národom a medzi národom Svätopluka“
(1890)**

V slovenských dejinách, ktorých predmetom je národne neuvedomelá masa národa (pretože šľachtou sa už nemá zmysel zaoberať),¹¹ však po takejto histórii nenachádza takmer žiadne stopy: „U nás temer niet mŕtvej stariny.“ Inými slovami, to, čo je zachytené v písomných prameňoch, je

11 Toto je, samozrejme, už moja interpretácia na základe porovnania jeho textov z roku 1881 s textom „Živá starina“ z roku 1890, t. j. zo samotného textu „Živá starina“ takýto záver priamo nevyplýva.

pre slovenské národné dejiny irelevantné. Dôležité teda je, že túto myšlienku rozvinul autor do úplnej negácie významu štúdia národných dejín. Na bádateľov slovenskej minulosti hľadel síce s rešpektom, ale význam tejto práce pre národ nenachádzal. Slovenský ľud bol totiž doslova nedotknutý dejinami: „z historických dôb nepodržel [naš ľud – pozn. K. H.] v duši a pamäti svojej ničoho. To jest: jemu mŕtva starina bola ničím, deje, jestli aké boly, prešly ponad ním ako oblaky, ale nedotkly sa jeho.“ Tento postoj veľmi dobre dokladuje Vajanského alúzia na veľkomoravské obdobie, keď sformuloval (na rok 1890 mimoriadne prekvapivú a neštandardnú) tézu o tom, že Slováci v 19. storočí nemajú nič spoločné s „národom Svätopluka“: „[...] ja neviem predstaviť si konnex medzi dnešným slovenským národom a medzi národom Svätopluka.“ Sumarizujúc, slovenský ľud si nepamätá nič z časov historických, o ktorých píše kroniky, pamätá si len na časy predhistorické, a tak má prístup k exkluzívnemu vedeniu o dobách, o ktorých kroniky mlčia: „On [slovenský ľud – pozn. K. H.] urobil divný skok z vekov pradávnych až do našich dní, čo leží medzi pravekom a dnešným dňom, nemá pražiadneho vnútorného sväzku s národom a jeho terajším životom.“

Absencia dejín však neznamená ani najmenší dôvod k pesimizmu. Slováci nie sú podľa Vajanského národom historicky zostarnutým, ktorý „vlečie sa trasúcimi sa údami ku hrobu alebo do archeologického musea“. V absencii dejín vidí S. H. Vajanský naopak výhodu: „My o mnoho viac vidíme v tom, že sme ešte neprežili svoj vek.“ Stav zabudnutia je u Slovákov „prírodným zjavom veku veľmi mladistvého“. Z toho vyplýva zásadný praktický dôsledok: „Nám kynie nie museum, ale život, naša historia je pred nami, ako u mladíka biografía“ (podrobnejšie pozri a porovnaj Hurban, 1890). Ako ukážem ďalej, s obrazom „národa-mladíka“ S. H. Vajanský pracoval aj v publicistike na začiatku 20. storočia. Optimisticky ladený odkaz textu je taktiež charakteristický pre jeho historické myslenie.

**„[...] naši predkovia boli vlastne nie Slováci, ale zemänia
a nezemänia, pritom horniaci, dolniaci, Liptáci, Gemerci, Považania,
Záhorce atď. atď. – bez citu spolupatričnosti“
(1905)**

Základným odkazom „Živej stariny“ je teda téza o Slovákoch nedotknutých politickými dejinami, respektíve tradične koncipovanou históriou.

Motív „bezdejinnosti“ precizoval S. H. Vajanský aj v textoch zo začiatku 20. storočia. V týchto však už konzekventne argumentoval absenciou národného povedomia v stredoveku (v „Živej starine“ toto zdôvodnenie nefiguruje). V roku 1904 napríklad písal, že napriek rozvinutému politickému životu v stredovekom Uhorsku slovenská, ako ani maďarská národná idea neexistovala a kto prisudzoval oným dejom národný charakter, ten mal jednoducho priveľa fantázie, a nie cit pre realitu: „Kraje naše slovenské iste hraly hlasitejšiu rolu v minulosti, keď i odhliadneme od hmlistej postavy Matúša Čáka. Boli tu u nás mnohí oligarchovia, veľmoži, grupy činného, politicky živého zemanstva, boly hrady, podhradja, boly stoličné centrá, kde život politický prúdil sa omnoho živšie, než teraz, keď je všetko centralisované do jedného mesta, a kraje iba slúžia a platia. Mali sme pohyby Jiskrovské, Rákociovské, mali sme pohyby náboženské, synody, kontrareformácie, mali sme Turzov, Martinovičov atď. atď. Ale kde bola národnosť slovenská? Len fantasia môže oným dejom a hurtom pripisovať národný ruch. Tak ako nebolo maďarského národného ruchu, nebolo ani slovenského“ ([Vajanský], 1904a).

Pre Vajanského bol teda uhorský stredovek apriórne „nenárodný“. Zmena smerom k národnému charakteru spoločnosti nastala až v modernej dobe, najvýraznejšie v 19. storočí: „O národnosti slovenskej slabým hlasom zahovorili latinisátori v šestnástom stolytí, ale ich hlas bol uzavretý v knihách, národu málo prístupných. Môžeme smelo tvrdiť, že živý prúd národnostný vydral sa z hlbín národa až koncom stolytia osemdnásteho. Ale bol to len odtok malého prameňa. Až devätnáste stolytie videlo už potok, prítokami rastúci na riekú“ (tamže).¹² Tento prelom teda súvisel s rozšírením národného povedomia medzi široké vrstvy obyvateľstva.

Kľúčový motív absencie národnej idey v stredoveku vysvetlil S. H. Vajanský pregnantne aj v texte z roku 1905. V tomto príspevku venovanom pamiatke Memoranda totiž taktiež explicitne poukázal na to, že nemožno hovoriť o Slovákoch v stredoveku, naproti tomu však zdôraznil stavovské a regionálne identity. V nasledovnom fragmente nachádzame v kontexte nacionalistického myslenia 19. stolytia mimoriadne neštandardné, avšak pre Vajanského (respektíve aj martinské centrum SNS) charakteristické

12 V tomto zmysle treba chápať aj inú jeho sentenciu z toho istého textu: „Kto je nespokojný s terajším stavom slovenskej národnosti, hovoríme národnosti, a nie s celkovitým politickým a spoločenským stavom národa, iste málo sa rozpomína, málo prehrebá zvesti dní minulých a málo vhlbuje sa do stavu dnešného.“

formulácie: „V Uhorsku menovite latinčina a stavovská konštitúcia hatily prebudenie národného ducha. Stavovskou konštitúciou a pri latinčine utvorila sa v krajine panujúca a vzdelaná trieda, ostatok obyvateľstva bez rozdielu národnosti bol vytvorený z občianskych práv a odobratá mu i možnosť vzdelávať sa. V týchto pomeroch najmä u nás na Slovensku nebolo nijakého národného povedomia, naši predkovia boli vlastne nie Slováci, ale zemänia a nezemänia, pritom horniaci, dolniaci, Liptáci, Gemerci, Považania, Záhorce atd. atd. – bez citu spolupatričnosti“ ([Vajanský], 1905b). Toto je jeden z tých fragmentov z Vajanského spisby, ktorý by nemal ujsť pozornosti teoretikov nacionalizmu. Nevdojak totiž navodzuje dojem, akoby ho ani nepísal popredný nacionalistický ideológ 19. storočia, ale skôr moderný analytik. Skutočnosť, že takéto myšlienky vychádzali priamo z vedenia nacionalistického hnutia, je podľa môjho názoru bádateľskou výzvou, pričom na začiatok by úplne postačilo skúmať, či existujú obdobné koncepty v rámci iných nacionalistických hnutí na prelome 19. a 20. storočia. Prirodzene, ide tu len o citát, respektíve fragment z komplexu Vajanského spisby, ktorý necharakterizuje jeho myslenie vo všeobecnosti. Avšak napriek tomu, ide o citát (a ako som už naznačil a naznačím aj ďalej, podobných fragmentov je vo Vajanského spisbe nepochybné viac), ktorý je rozhodne povšimnutiahodný.

Konzekventne so skoršími textami, S. H. Vajanský aj v tomto príspevku zdôraznil „národná misiu“ literátov: „Keď na konci XVIII. storočia zavialo zo sveta novým duchom, človek bol by si myslel, že pre nás je už pozde, že tu viac nebude národného prebudenia. Lebo okolností, hatiacich v tejto veci, ešte pribudlo; pomery nanovo sa kazily. Ale Boh, od ktorého je požehnanie talentu, dal Slovákom Hollého, Kollára, Šafárika v takej dobe, keď národné prebúdzanie dialo sa najviac literárne.“ Teda až tu – na prelome 18. a 19. storočia – sa začínajú tie dejiny, ktoré majú pre národnú minulosť nejakú relevanciu. Zásadným medzníkom je až rok 1848: až pod vplyvom revolúcie si totiž regionálne rozdrobený a diferencovaný ľud uvedomil, že patrí k jednému celku: „Potom prišiel rok 1848 – doba, sľubujúca každému všetko, čo mu patrí. U nás dary a výdobytky tejto doby Maďari síce konfiškovali len pre seba, no v srážkach a v bojoch z toho pošlých v slovenskom národe nemohlo sa nebudieť národné povedomie. Prišlo chytiť sa i zbrane. Za svoju národnú vec Slováci po dlhých vekoch prvý raz boli hotoví položiť i život. Roztrhaní krajinskými inštitúciami, vierou, horami a dolinami, zvaní horniakmi, dolniakmi, Turčanmi, Lipták-

mi, Nitranmi, Gemerci atď., Slováci po prvý raz vystúpili za svoj spoločný, národný záujem.“

Vývoj od vzniku národnej literatúry cez revolúciu 1848/1849 sa zavŕšil v roku 1861 na memorandovom zhromaždení: „Shromaždenie vydarilo sa. Možno povedať, že pohnul sa celý slovenský národ – toľko predstaviteľov jeho ustanovilo sa do Martina.“ Pripomínanie si memorandového zhromaždenia umožnilo Vajanskému formulovať tézu, že minulosť je dôležitá pre budúcnosť: „V Martine každoročne zasvätime pamiatku 6. a 7. júna 1861. Oddávame sa spomínaniu minulosti, keďže v politických borbách minulosť je vôbec dôležitým podkladom pre budúcnosť“ (tamže). Pripomínanie si minulosti považoval teda S. H. Vajanský za mimoriadne dôležité, avšak mal tu na mysli minulosť meranú v desaťročiach, nie storočiach.

Memorandum národa slovenského ako vrchol slovenských dejín

Memorandum národa slovenského ako ikonická udalosť národnej tradície, zlomový moment národných dejín, respektíve ich skutočný počiatok (to, čo bolo predtým, bola fakticky len príprava na júnové udalosti v roku 1861), bolo Vajanským pravidelne pripomínané a náležite uctievané. Napríklad v roku 1911 zdôraznil Memorandum ako revolučný akt, ktorý znamenal nepomerne viac ako stáročia evolučného vývinu: „V histórii národov, hoci i tam evolúcia hrá väčšiu rolu, ako revolúcia, bývajú jednako jednotlivé momenty, chvíľky, zrazu sa zjavivšie úkazy, krátke pomerne k životu národa periódy, ktoré viac vykonaly, ako celé stáročia evolucionálneho pohybu.“ Práve Memorandum bol vystavený „rodný list“ („základný uholný kameň“) národa: „V živote národa sú zriedkavé momenty, ktoré znamenajú skutočný zvrät, podjem a polozenie základného uholného kameňa.“ Nadväzovanie na národné tradície („dedičstvo otcov“) fakticky znamenalo pestovanie tradície Memoranda: „Dedičstvo otcov zahadzuje a márne iba zvrhlý človek, v ktorom vymrela a zhasla posledná iskra cti i citu i rozumu. [...] Shromaždenie sväto-martinské má liať svetlo i do našich dnešných pomerov, čistiť pojmy, zaháňať mýlky, krystalizovať a koncentrovať čisté slovenskú myšlienku.“ Teda nie v starých tradičných, politických dejinách, ale v udalostiach ako prijatie Memoranda spočívajú podstatné momenty dejín: „Áno, čo niekedy veľmi dlho ležalo pod zemou, zarazené akousi suchotou a neplodnou vrstvou mŕtviny, razom počne klíčiť, ožije, rastie, plody vydáva. Psychológia národov, ako organických celkov, je veda ešte

veľmi málo a zle obrozená. Historia drží sa viacej zovňortorných dejov, historických osobností, katastrof, miesto aby vnikala do vnútorných priehlbín národa a hľadala vnútorné pramene, motívy národnej existencie.“

Ak by nedošlo k prelomovej udalosti v júni 1861 (respektíve k vývinu národnej idey od konca 18. storočia), vývin slovenského národa by bol evolučným pokračovaním stáročí temna, ktoré by napokon viedlo až k zániku národa: „Pozrime sa len na svoj, ešte hlboko obezdolený národ slovenský. Keby sme boli čakali na postupný vývin, na tichú evolúciu, na prirodzené, tiché, hladké zosilňovanie, iste nebolo by sa tak skoro pretrhlo temné živorenie, ktoré kráľilo nad našou otčinou od nepamäti. Ved' to bola naozaj hrozná perioda, lebo lepšie rečeno hrozný stav zdanlivej mŕtvoty, ktorý nemohol zakončiť sa iným, ako naozajstnou mŕtvotou, rozpadnutím národného tela na chemické prvky.“ Národovecké aktivity v modernej dobe však tento k zániku smerujúci vývin zmenili na „národ oživujúci“ trend, a ten vyvrcholil práve Memorandom: „Sú veci osnovné, kardinálne, ktoré vôbec nepodliehajú nijakému zastaraniu (präskripcii), ktoré patria k dielam ‚sub specie aeternitatis‘ (pod zorný uhol večnosti). K takýmto dielam prináleží veľké, geniálne, charakterné, duchovne silné dielo našich otcov z roku 1861, a ako jeho základ i korunovanie: ‚Memorandum‘ národa slovenského“ ([Vajanský], 1911).

Tu sa prirodzenie žiada dodať, že v samotnom Memorande bola formulovaná iná koncepcia národných dejín,¹³ než akú ponúkal S. H. Vajanský vo viacerých vyššie citovaných textoch (hoci základné prirodzenoprávne východiská boli spoločné). Vajanského pamäť o Memorande však nebola kultivovaná v zmysle doslovného nadväzovania na text tohto dokumentu, ale skôr v rovine symbolickej. Charakteristicky sa v tejto veci vyjadril, keď poukázal na fakt, že hoci požiadavky Memoranda (v roku 1911) nebolo možné naplniť, nič to nemenilo na tom, že v Memorande bola obsiahnutá „podstata národa“, respektíve „národná pravda“: „Nesprávna je výčitka o neaktuálnosti memorandových žiadostí a punktácií! Bože náš! čože je aktuálnosť? Pravdaže pomery môžu byť také, že nemožno aktuálnou lyžicou do úst klásť hotovú kašičku – ale svätá istota je, že pravda, život, národné právo, jazyk, národnosť ostanú na veky veľikou posvätnou aktualitou, nech by sa i časy klátily a trblietaly ako klamnÉ blesky prisky, ktoré veruže nie

13 V Memorande sa kládol dôraz najmä na rovnocenný status slovenských a maďarských stredovekých dejín, ale tiež na starobylosť, Veľkú Moravu či iné motívy. Bližšie Holly, 2009a.

sú aktuálne! To, čo je v ‚Memorande‘ pravdou a právom, nemení sa dľa okolností, ale ostane pravdou a právom až na veky večné!“ (tamže).

Citované Vajanského úvahy o Memorande dokladujú vcelku charakteristickú črtu jeho historického myslenia, ktorou bol akcent na moderné dejiny. Pregnantne túto vec vyjadril už napríklad v roku 1902: „Siahame tu i tu do dôb praehistorických, tešíme sa odkrytej bronz, patinou zvečnelému oblomku ale blízka minulosť nám uchádza. Neobrábame blízku minulosť dost’ pilno.“ Zaujímavé je, že tu pripustil potenciál starších dejín, celkovo však ostal v tejto veci skôr skeptický: „Ó, bár by našiel sa umný mäcén, ktorý by dal nové rúcho starým inkunábulám, keď nie každé obdobie je mnohoprodné novizňami.“ Pokračovanie textu je výpovedné, pretože je dobrým príkladom kombinácie historickej úvahy s aktuálnou národno-ideologickou kritikou: „Za ‚pracou‘ volajú – a nepracujú, za ‚osvetou‘ derú sa a včerajšok im je temný, súdy vynášajú a kontinuita národného duchovného vývinu preraná je v ich povedomí i intelektu“ ([Vajanský], 1902b). S. H. Vajanský tu zjavne narážal na koncepcie hlasistov, ktorým (podľa môjho názoru) takto nepriamo vyčítal absenciu záujmu o tú správnu líniu nadväzovania na minulosť.¹⁴

Ako som už poukázal, rovnako príznačný je aj Vajanského dôraz na osobnosti, ktoré postupne preberali rolu národnej reprezentácie, a teda využili potenciál, ktorý šľachta premárnila (v zmysle starších textov Vajanského). Tento motív uňho v modifikovanej podobe nachádzame aj v textoch zo začiatku storočia. Napríklad v príspevku z roku 1902 považoval objavenie sa týchto individualít v dejinách slovenského národa za výsledok Božieho riadenia. Príznačné je, že obdobie pred koncom 18. storočia (teda pred objavením sa týchto osobností) považoval z hľadiska národných dejín za obdobie temna (pozor, nie útlaku!) či „polovičnej mŕtvy“. Argumentoval teda obdobne ako v citovaných textoch venovaných Memorandu: „Z tmy a polomŕtveho živorenia národ náš koncom osemnásteho storočia počal sa kriesiť k životu. Ako hlásy ranostajných vtáčkov pred východom slnka ozývaly sa ojedinelé slová, roztrateno, rozmetano po írečitej zemi Slovákov, nemo obrábanej celými pokoleniami. A potom už prišli i sonórne, povedomé, mužné ohlasy: mysleli naši, už už slnko vyjde a príde náš deň. Slnko naše ešte nevyšlo! [...] Ale zato nezabúdajme na prekonané cesty, na

14 Hlasisti ovplyvnení koncepciami českých slovakofilov prirodzene pracovali s odlišnou koncepciou národných dejín než S. H. Vajanský. Pozri k tomu napríklad Holly, 2013, 2014.

diela mužov znamenitých,¹⁵ ktorých nám v opustenosti uštedril Boh náš večný“ (tamže).¹⁶

Jazyk ako atribút národa

Ďalšou charakteristickou črtou Vajanského národnej ideológie bol dôraz na národný jazyk, t. j. v jeho ponímaní na slovenčinu. Tá, rovnako ako samotný národ, pochádzala podľa neho priamo od Boha: „A stvoril nás, ako Slovákov, časťou veľkého plemena slavianskeho, súrodého krvou, jazykom, dal nám tedy jazyk slovenský, súrodý s ostatnými slavianskymi; i toto nie je prestúpením a je len konštatovaním večného zákona, platného od rozchodu národov zpod nedohotovenej veže Babylonskej. Toto plnozákonné faktum musí mať svoje následky, peripetie, svoje ďalšie vývody. [...] Čo ako obzeráme sa nazad do minulosti, čo ako prizeráme sa do všetkých záhybov prítomnosti, nenachodíme chyby-chybičky vo veľkej, vznešeno-pravdivej logike nášho národného pracovania, bojovania a snaženia“ ([Vajanský], 1904b).

Takto priam deterministicky podaný bezchybný obraz národa by však nebol práve takýto, ak by neexistovala kodifikovaná slovenčina. Práve dôraz na jazyk ako atribút národa (a tým jazykom bola slovenčina, nie čeština) je charakteristickým východiskom pre Vajanského interpretáciu moderných národných dejín. Tu štandardne veľký význam kládol na Hollého ako predchodcu štúrovcov (pozri [Vajanský], 1897, s. 20 – 21). V tejto veci je však zaujímavé, že jeden z elementov sporu o význam samostatnej slovenčiny s hlasistami bol nielen sporom o Štúra, ale aj o Kollára. Je známe, že hlasis-

15 V inej časti tohto textu konkrétnejšie opísal, koho mal na mysli: „Nezabúdajme na činiteľov, rozsievateľov, literátov, básnikov, kazateľov, tešiteľov, apoštolov, väzňov a mučeníkov! Nezabúdajme na tých honených, väznených, o chlieb oberaných, palicovaných a umorených. Nezabúdajme na veľké duchovné svetlá, na vysoké majáky, tak ako i na verné a stále ohníky a lampádky. Nezabúdajme na matky-matróny, rodičky, verných synov, na verný, bitý, unižovaný ľud, čo oral pôdu, či rúbal lesy, či plavil sa dolu riekami! Nezabúdajme postavy, utvorené našimi slovesnými umelcami: a ony nech ožijú v našej predstave [...]. Bratia, sestry – nezabúdajme!“

16 Pokračovanie textu je pre Vajanského charakteristické tým, že poukázal na márnosť represívnych opatrení uhorskej moci voči martinskému centru SNS, resp. aj oficiálne maďarské interpretácie dejín: „Nemôžu jej najst' ani protivníci naši, čo najlepšie vysvitá pri nesčíselných pravotách, pozdvihnutých proti tomuto nášmu orgánu. Po akých krivolakých cestičkách musí lašovať veľactený fiškálát, aký aparát musí naračiť! (počne od Arpáda, stereotypne).“

ti na Kollára výslovne nadväzovali. Dobrou ukážkou ideologického súboja o historické vzory (tzv. selekcia klasikov) (porov. Hutcheon, 2004, s. 143), respektíve presnejšie o interpretáciu ich odkazu, je Vajanského hodnotenie tejto veci. Hlasistické budovanie kollárovskej tradície (pozri Podrimavský, 1974) považoval v texte z roku 1902 za falšovanie dejín: „Tak podliaci a hlupáci tisli sa i okolo monumetálne velikej postavy Slováka a podkladali mu všelijaké idey, aby vzali národu slávneho národného muža a sfalsifikovali z neho akúsi bľadú, bezmäsu a bezkrvnú ‚humanistickú‘ figúru, zo živého národného, horúceho nacionalistu urobili akéhosi vampíra internacionálneho. Niet väčšieho zneužitia veľkého mena, ako keď mu všakovakí duchovní pidimužici a suchopárni Wagnerovia (Faust) navešávajú svoje malicherné myšlienочки a nečistým cieľom slúžiace intencie. Je to priam svätokrádež. Kollár má slúžiť za barana, rozbíjajúceho hradné múry našej národnosti, Kollár má byť svoditeľom, otravujúcim slovanskú mládež! Ale také zmotané časy prežívame, že je možný i takýto kultúrno-literárny hokus-pokus!“

Nie je náhoda, že S. H. Vajanský pripomína práve ten fragment z Kollárových kázni, v ktorom autor napísal: „Národ a reč sú veci takým tuhým sväzkom spojené, že jedno bez druhého stáť nemôže.“ Po pripomenutí ďalších citátov, ktoré korešpondovali s Vajanského chápaním jeho odkazu, znovu ostro zaútočil na hlasistov: „Z tohto nášho Kollára robiť a posteriori akéhosi nejasného realistického kosmopolitu a humanistu je podlá šal'ba a schválne, dobre vypočítané mámenie myslí“ ([Vajanský], 1902a). Myslím si, že toto je vcelku dobrá ilustrácia súboja o interpretáciu dejín (konkrétne historickej osobnosti), ktorý plní primárne ideologickú, respektíve politickú funkciu. Toto samozrejme u Vajanského ako popredného ideológa martinského centra SNS nijako neprekvapuje.

Kritika historického práva

Z ďalších motívov Vajanského myslenia o koncepcii národných dejín sa hodno pozrieť na jeho vyrovnávanie sa s problematikou historického práva. Je zrejme, že ho odmietal, konkrétna argumentácia však vhodne dopĺňa obraz jeho historickej ideológie. V texte z roku 1904 poukázal v tejto veci na dva momenty. Po prvé, negoval predpokladanú supremáciu Maďarov nad Slovákami v minulosti, čím nadviazal na svoje texty zo začiatku osemdesiatych rokov 19. storočia. Na druhej strane však zároveň formulo-

val prirodzenoprávne východisko prostredníctvom už známej metafory „národa-mladíka“, ktorý má plné právo na svoj ďalší rozvoj.

S. H. Vajanský tu teda pracoval v zásade s kontradiktórickou koncepciou, pretože na jednej strane prisudzoval slovenskému národu bezdejinnosť (mladík ešte nemal mať kedy dejiny), a na strane druhej, akoby v druhom pláne, operoval jeho prinajmenšom rovnocennou históriou s inými národmi v Uhorsku, t. j. predovšetkým s Maďarmi: „[...] nás obviňujú z nepravých, aspoň nemiestnych snáh národných preto vraj, že sme nikdy neboli historicko-štátnym celkom, osobitným živým organizmom. Jestli by to bola i pravda (ale to nestojí tak absolútne: toľko, čo iní, boli sme vždy, a niekedy viac. Vari maďarský ľud utvoril a riadil starú Hungariu? Smieš-no!), tak to znamenalo by zakázať mladíkovi rásť a dozrievať na muža, lebo ešte nikdy nebol samostatným a samoprávnym mužom, znamenalo by zakázať rásť jedličke, lebo ešte nikdy nebola mohutnou jedľou! Vari veľké národy razom vyhuply zo zeme, vari hneď boli historicko-štátnymi telesami? Hlúpo!“ ([Vajanský], 1904c).

S. H. Vajanský tu protestoval proti princípu historického práva s tým, že mladé národy nemôžu byť diskriminované len pre svoj vek. Na inom mieste (v roku 1908) sa však k tejto otázke vyhranil principiálne. Historické právo totiž podľa neho nie je večným zákonom, pretože tak ako vzniká, tak aj zaniká: „Keby sme chceli Europu podeliť dľa historických práv, povstal by večne pohyblivý kaleidoskop. Kde počať? Kde prestať? Právo nenie ako hviezdny systém, stály a ten samý od stvorenia Všemíra, ale právo povstáva na základe historických dejov, na tomže základe vymiera a hasne, hasne navždy. Čo stane sa s krajinami, to stane sa na základe nie starého, vyhasnutého právneho titulu, ale na základe titulu nového. Historické tituly sú premenlivé a historické práva je často mŕtvou rukou, ktorá národy dlávi; nebyť premenlivosti, nemohly by sa národy oslobodzovať, rozvíjať, rásť a účinkovať.“

Následne formuloval zásadnú myšlienku, že historické právo má svoju relevanciu len potiaľ, kým je komplementárne s prirodzeným právom (so „živým právom národa“): „Historické právo má svoje povolanie, keď kryje sa so živým právom národa, národného organizmu, ináč môže byť iba – rozpomienkou a predmetom túžob, obyčajne nesplniteľných.“ S. H. Vajanský teda zo zásady odmietol myšlienku historicko-právnej kontinuity, pretože nekorešpondovala s meniacim sa svetom a so vznikom nových národov, ktoré sa taktiež hlásili o svoje práva: „Na svete nikdy niet prísnej právnej kontinuity už preto, že povstávajú nové tvorby, nové organizmy,

ktoré chcú žiť a nedajú sa vložiť do studeného sarkofágu dávno prežitých historických foriem.“ Toto ilustroval na konkrétnom príklade: „Nuž či malo ostať Bulharsko, bulharský národ večne v hrobke osmanskej preto, že Turci mali nad Balkánom poltisícročné historické právo?“

Hoci by aj nebolo možné nič namietat' voči odbornej historickej argumentácii, odvolávanie sa na historické právo bolo nesprávne, pretože esenciálny prím malo mať prirodzené právo: „I tam, kde sa dokumentárno správne odvolávajú na historické právo, činia to neúprimne, používajúc ho ako prostriedok, ako kortešačku dosiahnuť živé práva pre živý národ. Jestli by prestalo živé právo živého národa, na čo by mu bolo historické právo? Najprv príde človek, rodina, národ, až potom roľa, domovina, krajina. Národ je esencia, historické priestransvo je škrupina.“ Jednoducho, historicko-právna argumentácia nekorešpondovala s duchom moderného nacionalizmu: „Boly časy, v ktorých krajiny oddávaly sa dievkam do vena, ako duchny a košele, a boly časy, v ktorých historické právo bol titul na potlačenie živých národov mŕtvymi pergamentmi. To prvé už prešlo, to druhé prejde až národy sa vzchopia a jako živé orgány budú žiadať to, čo patrí živým. Nech mŕtvi pochovávajú mŕtvych. Národnosti, národná individualita, národné groupovanie – nie historické haraburdie!“ ([Vajanský], 1908b).

Je celkom zrejmé, že vyhranením sa voči teórii historického práva reagoval autor najmä na koncepcie maďarského historického nacionalizmu. V tomto kontexte je zaujímavý text z roku 1903, v ktorom poukazoval na neadekvátnosť transferu paradigmy moderného nacionalizmu na stredoveké dejiny. Hoci v nasledovnom fragmente sa venoval len Maďarom, treba pripomenúť, že toto východisko neraz (ako som už poukázal) aplikoval aj na slovenské dejiny: „Historia, akú učia po školách, je v celku jeden veľký anachronismus. Vnášanie ideí, včera zkršnuvších, do časov minulých, odvádzanie faktov a posteriori, to je také obyčajné, že sa tomu nik nečuduje. Starú Hungariu omal'úvajú módnymi nacionalistickými farbami, ktoré vtedy ešte ani vynajdené neboly. My sme už i Arpáda videli, v ruke so zástavou červeno-bielo-zelenou, ktorá bola vynajdená až roku 1848. Z Matiaša Corvina už dávno urobili maďarského šovinistu, všetkých magnátov, dynastov, olygarchov, ktorí zasiahli do historie z pohnútok familiárnych dynastických, alebo i hungaristických, lenže nevymenúvajú za členov Femky alebo Emky. V bujne fantázii vystavili si, tiež a posteriori, nacionálny maďarský štát minulosti, ktorého nikdy nebolo! To, že ho nebolo, iba sprostý nevie, slepý nevidí, hluchý nepočuje.“

Tieto východiská charakteristicky aktualizoval do roviny politickej agitácie v prospech práv Nemaďarov: „Lenže oní jednorečovní Maďari pseudohistorickí nepýtajú dnes jest', nehlásia sa, neprotestujú, lebo sú mŕtvi, ležia po hrobkách, hrobch, na bitevných poliach, kdežto my deti prítomnosti hlasne a významne pýtame si jest' za naše groše, náš pot, naše mozole a živo protestujeme proti tomu, že by sme boli všetci Maďari, keď sme de facto Slováci, Rumuni, Srbi... Obrátiť minulosť na opicu, na lož, na fantáziu možno, ale všade by to poškodilo skutočnému životu, všade by na takom základe nebol možný vývin, u nás i fantázia a lož pomáha výdatne šovinizmu; a práve to, že na takých fantasmagorických základoch možno dosiahnuť úspechy, krajinu našu vriadiuje medzi výtvary básnickej fantázie a oslabuje jej realitu, trvácnosť a pevnosť“ ([Vajanský], 1903b).

**„Rozum nikdy ničoho veľkého, posvätného,
osudného, živého účinkujúceho neutvoril v národe“
(1905)**

Napokon venujem pozornosť ešte dvom textom, v ktorých sa S. H. Vajanský programovo zaoberal históriou.

V roku 1905 publikoval text nazvaný „Ako tvorí sa historia“. Tento príspevok dobre dopĺňa jeho úvahy o charaktere dejín – vyrovnáva sa v ňom totiž s kľúčovou otázkou slovenskej „nehistorickosti“: „Ospravedlnené sú horké žaloby na slovenskú nehistorickosť. Nepomôže nijaké hĺbanie a vynalezanie a posteriori. Ačkoľvek si vysoko ctíme námahy v tomto smere, ony neodčinia faktum slovenského nedbajstva.“ Je tu teda zjavná narážka na výskum tradičných historických udalostí („vynalezanie a posteriori“), ktorý nepovažoval za účinný prostriedok proti ľahostajnosti Slovákov voči vlastným dejinám. Slovenské dejiny totiž nemali charakter veľkolepých udalostí, ktoré by bolo možné poznávať štandardnými výskumnými metódami. Ich esenciu tvorili „tiché“ či „skryté“ fakty: „A predsa pravá, pragmatická, živá historia skladá sa z massy faktov, často tichých, nekričiacich, za to intímnych, označujúcich, svedčiacich o živote. Len to je našou vlastnosťou, čo nám zachránili jednotlivci, v ktorých bola silná túžba pro aeterno. Túžba znázorniť žitie-bytie svojho národa. Málo ich, málo. Preto je malá historia. Veľkými udalosťami rozkolíše sa hladina žitia, a rozkolíšanie, prúdy, aké zostanú po nich u nás, v nás: to je tá naša historia, ktorá nezaznačená tráfi sa, mizne, ako vlny upokojeného jazera.“

Teda slovenské dejiny sú „malé“ nie preto, že sa skladajú z „malých“ skutočností, ale preto, že aj tieto nie sú zaznamenané. V tomto kontexte predostiera výskumný program, ktorý má byť koncentrovaný okolo lokálnych, naoko nedôležitých súvislostí: „Dedinskí pogramotní písmaci, bibliști, kronikári majú v sebe viac citu pre historism svojho plemena, než mnohý ‚intelligent‘ nafúkaný školskou premúdrost’ou a hrdý na svoj rozum. U nich je cit, impuls, náruživosť, akcent životný, a jedine tieto vlastnosti sú úrodné historicky. Rozum nikdy ničoho veľkého, posvätného, osudného, živého účinkujúceho neutvoril v národe. On ide za podnožným krmom, ako hoviadko, oči k zemi, kdežto duša, cit temperament pozdvihuje sa z prachu a nízkosti k sféram vysokým, k sféram ‚hofer Ahnen‘ [v origináli kurzíva – pozn. K. H.] (ku vznešeným pradedom), ako polobožsky vyslovuje sa Goethe. Z neváženia si ‚hofer Ahnen‘ pochádza naša nehistorická mačacina, a keď ono trvá po stoliatiach, mačacia smrť, biedny marasmus, ktorý nevyvolá ani len poľutovanie, najviac posmešné, urážlivé ľutovanie zvedavého cudzinca.“ Tu teda precizoval motív nepotrebnosti „veľkých“ racionálnych dejín, z ktorých žiadna skutočná história nemôže vzniknúť (vzniká len „historická mačacina“).

V nasledovnom fragmente nachádzame (podľa môjho názoru) v modifikovanej podobe vyjadrenú Vajanského koncepciu skúmania živej stariny: „Odkiaľ sa má brať historia, keď každý jej krok zaveje letiaci piesok lenivého živorenia?? Odkiaľ sa má brať historia, keď vnuk sotva vie meno svojho deda? Odkiaľ sa má brať politika, keď povstávame, períme sa, muchy lapáme [...], ako lastovičky? Odkiaľ živý, historický prúd dnešnajška, keď už to včera vymizlo nám z pamäti? Odkiaľ pevnota osnovy, keď popretřhame každú kontinuitu, so zvest’ami stariny hľbokej?“ ([Vajanský], 1905a). Predpokladám totiž, že „zvesti stariny hľbokej“ bolo podľa Vajanského možné najst’ najmä v skúmaní ľudu, rodinných genealógií a tradícií atď.

„V národnosti, jazyku, zvykoch, v duchu slovenskom je naša historia“ (1908)

Zaujímavý je ďalej text nazvaný „Faloš v historii“. Hoci to autor explicitne neformuloval, je zrejmé, že narážal na teóriu historického práva (inými slovami, na oficiálne maďarské interpretácie dejín): „[...] faloš v historii zatemňuje národy, robí ich nespravedlivými, krutými; ona hatí cestu k pravde, dorozumeniu, mieru a snášanlivosti. Akonáhle pestujú historiú

s istým cieľom, s istou tendenciou, stáva sa ona falšou; nie učiteľkou, ale mučiteľkou, nie chrámom, ale hriešnym dúpatom, nie obrazom prešlosti, ale karikatúrou.“ Ďalej odkrýva motívy úvah, ktorými bola obrana potlačovaných národov prostredníctvom dejinných interpretácií: „Potlačené národy vedia o tomto spievať smutné piesne. Falšou v histórii budí sa proti nim nenávisť, opovrhovanie, zľahčovanie, odôvodňuje sa ich utláčanie, dokazuje sa im, že tak bolo, je i bude na veky večné. Schválne pestovanie falše v histórii je trávenie studníc, kazanie mladého pokolenia, zatmievanie ľudského umu.“

Nasledovný fragment je pre poznanie Vajanského historického myslenia poučný. Zdôraznil v ňom totiž prirodzenosť („veriť faktám prírode“), osobnosti („proroci“) a aktuálne jestvujúcu národnú entitu: „Z tohoto možno čerpať naučenie i pre nás. Odhodiť faloš historickú, neveriť megalomaničným bajkám a povedačkám, ale veriť faktám prírode, duchu a prorokom, ochraňujúcim duchom pravdivú, skutočnú, jestvujúcu národnosť.“ Predložil tu teda špecifický variant obrany prirodzeného práva a následne formuloval známy motív, že podstata národnej histórie spočíva v súčasnosti, a nie v minulosti: „V národnosti, jazyku, zvykoch, v duchu slovenskom je naša história“ ([Vajanský], 1908a).

Záver

V texte som naznačil líniu Vajanského myslenia o národných dejinách, ktorá je badateľná v pomerne veľkom počte jeho publicistických výstupov. V skratke možno túto koncepciu zhrnúť nasledovne:

Východiskom Vajanského myslenia o národných dejinách bolo presvedčenie o stredoveku ako období, ktoré vylučovalo existenciu národného povedomia. Národ tu však existoval len latentne („spaľ“), veľké dejinné udalosti sa ho netýkali. História písaná odborníkmi na historickú vedu bola tak pre slovenský národ irelevantná, zbytočná. Nepomerne dôležitejšie bolo skúmanie súčasnosti, ľudových zvykov a ďalších etnografických súvislostí. Tam S. H. Vajanský nachádzal kľúč k poznaniu pradávnej histórie, v ktorú veril, že existuje (najmä v zmysle textu „Živá starina“), avšak žiaden historický výskum ju nemohol odкрыť. Naproti tomu zdôrazňoval plebejský charakter národa, a teda potrebu výskumu regionálnych, naoko nepodstatných drobností. V starších textoch predpokladal existenciu slovenskej šľachty, ktorá sa však odnárodnila a stratila tak pre národ relevan-

ciu. Na začiatku 20. storočia už vo svojich výkladoch nekládol primárnu dôležitosť analýze tejto spoločenskej vrstvy (samozrejme, pri tomto výklade vychádzam len z vybranej vzorky jeho textov). Naproti tomu hlavný argument spočíval v kontradiktórickom vzťahu medzi charakterom stredoveku a existenciou národného povedomia. Pokiaľ totiž „masa národa“ (ľud) existovala, nevedela o tom, že má niečo spoločné s národom. Stredovek bol obdobím „národnej tmy“, ľudia si boli vedomí svojich stavovských a regionálnych identít, ale nie toho, že sú Slováci. Je teda zrejmé, že týmto spôsobom sa stratil predmet národných dejín v stredoveku.

Ak by tento vývoj neprešiel revolučnou premenou, len latentne existujúci národ by dospel ku skutočnej smrti.¹⁷ Tento revolučný moment nastal vďaka modernému nacionalizmu, ktorý sa zrodil koncom 18. storočia. Objavenie sa národných literátov, revolúcia v roku 1848 a napokon prijatie Memoranda – to bola základná os dejín, ktorej malo význam venovať pozornosť. V tejto súvislosti stojí za pozornosť metafora „národa-mládika“, ktorý má svoje práva už len preto, že existuje (prirodzenoprávna argumentácia), a nie preto, že má dejiny (ako „mládik“ ich ešte nemal kedy mať). Myšlienku historického práva tak S. H. Vajanský odmietal zo zásady, a teda (pričom v rámci martinského centra SNS v tomto postoji nebol zďaleka osamotený) predostrel úplne odlišnú dejinnú koncepciu než väčšina nacionalistických ideológov a historikov v tomto období. V jej rámci totiž nezdôrazňoval staré či slávne dejiny ani dejiny trpiteľské. Problém dejín vyriešil jednoducho tak, že pred koncom 18. storočia nemali z hľadiska národnej ideológie žiadnu relevanciu.

Celý tento koncept a niektoré konkrétne fragmenty zvlášť sú z dnešného pohľadu zjavne neštandardné a teoretici nacionalizmu by im mali venovať náležitú pozornosť. Hoci dôraz na nenárodný charakter stredoveku niekedy budí skôr analytický než ideologický (nacionalistický) dojem, netreba zabúdať na to, že to bol (podľa mňa) len špecifický spôsob boja s maďarským nacionalizmom. Jednoducho to, že Slováci nemali dejiny, išlo ruka v ruku s tým, že rovnako ich nemali ani Maďari.¹⁸

Na ilustráciu skutočnosti, že vo Vajanského spisbe možno nájsť aj myšlienky, ktoré nekorešpondovali s naznačenou dejinnou koncepciou, spo-

17 Pri tomto konštatovaní vychádzam z textu [Vajanský], 1911.

18 Ideologický súboj určite existoval aj v slovensko-českom kontexte, tento moment som však v texte len načrtol, pretože si z mojej strany vyžaduje ďalší výskum.

meniem na záver jeho text „Dobré úkazy“ z roku 1903. S. H. Vajanský tu totiž zdôraznil veľkosť národných dejín v čase Veľkej Moravy, kde Slováci vystupovali ako aktívni účastníci.¹⁹ Na druhej strane aj v tomto texte poukázal na to, že politické dejiny Uhorska sú pre Slovákov nepotrebné, pretože: „[...] pardon, výpočet kráľov a ich rodokmen, ich šarvátky a spory nepovažujem za historiú, to sú iba annále a protokolly... Nič živého nám nehovorí historia Arpádovcov a ich nasledovníkov. Asi toľko len, čo familiárna ‚historia‘ nejakého privátneho dominiuma!“ (tamže).²⁰ Vychádzajúc z tohto textu Slováci zrejme existovali ako súčasť uhorských dejín, avšak boli akoby zakuklení, mimo kontaktu s inými kultúrami (národnosťami).²¹

Vajanského historické myslenie bolo teda variabilné, respektíve inými slovami, S. H. Vajanský určite nie v každom svojom historizujúcom výstupe zdôrazňoval naznačenú koncepciu dejín ako dejín národného povedomia a „nenárodného“ stredoveku zároveň. Okrem toho aj v textoch, ktoré vychádzali z koncepcie „bezdejinnosti“, dejiny národa neraz predpokladal. Takáto dvojkoľajnosť je, zdá sa, jednou z typických črt jeho myslenia o národných dejinách. Vajanského koncepcia národných dejín teda netvorí jednotnú a koherentnú sústavu názorov. V texte som sa venoval celkom dobre zdokumentovanej „bezdejinnej“ línii jeho historického myslenia. Je však zrejmé, že týchto línii je viac. Nepochybujem preto, že ďalší výskum má potenciál priniesť k tejto téme ešte mnoho zaujímavých záverov a interpretácií.

19 Porov. „Kto chce porozumeť našim dnešným bledám, nesmie lpeť na povrchnej prítomnosti, on musí ísť až po hranice takzvaného stredoveku, až k ôsmemu a deviatemu stoletiu. Kto nepováži, ako záhubné, barbarské, vandalské to byly pohromy, ktoré náš slovenský národ preniesol, pravda, ťažko pochopí ten mizerný stav, to pekelné, diabolské nešťastie, že sa totiž temer nič nezachovalo z momentov života a bytia toho národa, ktorý vystavil najviac zámkov, hradov, kláštorov na Dunaji, Váhu, Hrone, Morave! Ničoho sa nezachovalo (môžeme tvrdiť) z veľkej, živej, na svet hovoriacej periódy Rastico-Methodejskej, a predsa vieme z historie, že len vo dvoch centrách slovensko-marahanských za celé desať letia stá a stá pier pracovali na spisoch, prekladoch, kronikách“ ([Vajanský], 1903a).

20 Tamže.

21 Porov. „Ale ani nové kultúry nemaly k nám bezprostredný prístup. Mítva latinita ich odrážala v 16., 17. a 18. století, maďarčina ich silno odháňa v 19. a 20. Zase sme tam, kde sme boli vzhľadom na zovnútorne pomôcky a podpory veľkých kultúr, bez nichž nezaobišiel sa žiaden národ“ (tamže).

Vajanský antisemita¹

Skutočnosť, že S. H. Vajanský nemal rád Židov, si uvedomovali už jeho súčasníci a hodnotili ju podľa toho, aký postoj k Vajanskému zaujímali: zatiaľ čo napríklad spisovateľka T. Vansová sa s jeho názormi prinajmenšom v súkromnej korešpondencii stotožňovala (Petrus, 1972, s. 183 – 184), jej kolegyňa B. Slančíková Timrava kritizovala v novele *Skúsenosť* antisemitizmus ako spoločnú platformu slovenských nacionalistov a župných úradníkov aspoň nepriamo, aj keď „páni z Michala“ na čele s Vilinským (teda Vajanským) sa v jej podaní (či po redakčných úpravách J. Škultétyho?) na tejto diskusii nezúčastňujú (Timrava, 1956, s. 338 – 341). Vajanského životopisci, aj pred rokom 1989, však túto stránku Vajanského nemohli prejsť mlčaním, no vysvetľovali ju, podobne ako veľká časť jeho súčasníkov, ako reakciu na údajné „privilegované postavenie“ Židov v Uhorsku (Juríček, 1988, s. 94). Táto interpretácia sa zmenila v deväťdesiatych rokoch, ale okrem štúdie politologičky Marcely Gbúrovej, ktorá tematizovala Vajanského projekcie Židov ako „národných nepriateľov“ (Gbúrová, 2002, s. 95 – 111), sa väčšina súčasných, najmä literárnohistorických štúdií obmedzuje na konštatovanie jeho „otvoreného antisemitizmu“ (Kršáková, 2014, s. 28), pričom sa zdôrazňuje, že šlo o „fenomén, ktorý sa medzi slovenskými intelektuálmi vyskytoval pomerne často“ (Taranenková, 2008, s. 579).

Zdá sa, že otázka, či S. H. Vajanský bol alebo nebol antisemita, respektíve čo si máme pod týmto pojmom predstavovať, polarizuje odbornú i laickú verejnosť na Slovensku dodnes. V jubilejnom roku 2016 niektoré médiá kritizovali Vajanského antisemitizmus, ba dokonca rasizmus (Getting, 2016), iné sa zas tohto „rebela rodokmeňom aj presvedčením“ snažili očistiť ([bez uvedenia autora], 2016). Do tejto diskusie vstúpilo aj Informačné ústredie Matice slovenskej, ktoré napádalo „bezbrehu liberálnych historikov“ poukazujúcich na Vajanského antisemitizmus a rasizmus

¹ Kapitola bola vypracovaná v rámci projektu SASPRO č. 00079/01/03 *Antisemitizmus na medzivýjnovom Slovensku a v Rakúsku (1918 – 1938)*.

(poznámka šéfredaktora *Slovenských národných novín*, 6. 2. 2016). V jeho stanovisku sa tvrdí, že vo „Vajanského dielach nie je nič rasistického, je v nich však častá kritika Židov, tak ako u ostatných národovcov tej doby“ (tamže). Informačné ústredie Matice slovenskej pri tejto príležitosti dokonca neváhalo odkazovať na Vajanského ideového odporcu T. G. Masaryka, podľa ktorého vraj „slovenskí dejatelia musia byť antisemiti, lebo Židia devastujú národ sociálne a sú pomocníkmi maďarizácie“ (tamže).

Vo svojom príspevku chcem diskusiu o Vajanského antisemitizme posunúť na úroveň vedeckej historiografie tým, že osvetlím pojmy, ktoré sa v nej používajú zväčša nereflektovane. Najskôr sa zameriam na definície antisemitizmu a v ďalších krokoch sa budem pýtať, do akej miery sú tieto pojmy vhodné pre analýzu Vajanského výrokov na adresu Židov.

Definície a teórie antisemitizmu

Nájsť jednotnú a záväznú definíciu antisemitizmu je veľmi problematické. Zvyčajne sa rozlišuje medzi tradičným, náboženským antijudaizmom, ktorý teoreticky končí konverziou Židov na kresťanstvo, a moderným rasistickým antisemitizmom, ktorý potenciálne vrcholí ich genocídou.² Okrem toho existuje viacero typológií antisemitizmu ako náboženský, národný, rasový, hospodársky atď. Ambicióznejšie sú snahy nájsť spoločného menovateľa, či už medzi antijudaizmom a antisemitizmom, alebo rozličnými typmi antisemitizmu. V osemdesiatych rokoch minulého storočia sa o to prvé pokúsil historik Gavin I. Langmuir. Podobne ako Hannah Arendtová či teoretici Frankfurtskej školy Max Horkheimer a Theodor W. Adorno aj G. I. Langmuir hľadal kritérium, ktoré by mu pomohlo odlíšiť antisemitizmus od obvyčajnej xenofóbie či stereotypizovania, zakladajúcich sa ešte do istej miery na empirickej skutočnosti – napríklad náboženskej odlišnosti alebo obviňovaní Židov z úžerníctva. G. I. Langmuir sa zaoberal obvineniami Židov z „rituálnych“ vražd kresťanských chlapcov v zmysle akéhosi opakovania „bohovraždy“, ktoré sa v západnej Európe začali šíriť od 13. storočia. Na teologické výhrady voči Židom sa neskôr navrstvovali rôzne povery, napríklad že mali používať kresťanskú krv, ktorú vraj pridávali do nekvaseného chleba a konzumovali, na rozličné magické účely. G. I. Lang-

² Najnovšie výskumy napríklad katolíckeho antisemitizmu pred druhou svetovou vojnou však ukazujú, že toto rozlišovanie je relatívne (pozri Connelly, 2012).

muir označil práve takéto „chimérické“ predstavy – v novšej dobe by sme sem mali zaradiť rasizmus a sprisahanecké fantázie o židovskej „svetovláde“ – za kritérium, ktoré z antisemitizmu robí jedinečný jav, úplne abstrahujúci od ľudskej skúsenosti a odlišujúci sa tým od iných kolektívnych predsudkov (Langmuir, 1990).

Iný prístup navrhuje ďalší historik stredoveku, David Nirenberg, ktorý chápe antijudaizmus ako zastrešujúci pojem pre všetky formy protižidovských prejavov. Je síce zástancom tézy o kontinuite protižidovského myslenia od staroveku po súčasnosť, no nechápe ju v absolútnom zmysle, ale ako možnosť, ktorá sa ponúkala a ponúka sa na „rozvinutie“. Svoj predmet, teda dejiny ideí ako judaizmus, Izrael, Židia, „požidovčenie“, skúma D. Nirenberg v premenách storočí: počnúc ich funkciou v kresťanskej (a moslimskej) politickej teológii, teda v náboženskej legitímnosti spoločenského zriadenia a štruktúr moci, až po ich transformáciu v rámci modernej európskej filozofie. Tento prístup nie je inovatívny ani tak vzhľadom na obsahy ideí – „judaizmus“ ako dualistický protipól kresťanských a racionalistických ideálov ducha a (individuálnej i kolektívnej) lásky, to znamená telesnosť a vláda umŕtvujúcej „litery zákona“ –, ale vzhľadom na zdôrazňovanie ich vzájomného vzťahu. Judaizmus v tomto chápaní nie je nikdy úplne nahradený kresťanstvom, ale pretrváva ako jeho potvrdenie (Nirenberg, 2013, s. 467). Antisemitizmus spočíva až v bytostne modernej „úľave“ z poznania neredukovateľného rozdielu medzi judaizmom a antijudaizmom (tamže, s. 299).

Druhý prístup k chápaniu antisemitizmu vychádza z paradigmy modernizácie, respektíve zo vzťahu antisemitizmu k nej. Predovšetkým v nemeckom akademickom prostredí sa diskusia o vzniku moderného antisemitizmu sústredila na problematiku židovskej emancipácie, to znamená presadzovania, respektíve spochybňovania zrovnoprávnenia a spoločenského postavenia židovského obyvateľstva, pre ktoré sa v dobovom jazyku zaužíval pojem „židovská otázka“. Podstatou problému je, slovami nemeckého historika Reinharda Rürupa, vysvetliť „zarážajúco náhly obrat od emancipačnej k antisemitskej „židovskej otázke““ (Rürup, 1975, s. 7). Autor zastáva tézu, že moderný antisemitizmus predstavoval „deformovanú spoločenskú teóriu“, teda svetonázor, ktorý „ponúka vysvetlenie pre nepochopené tendencie vývinu meštianskej spoločnosti a zároveň sugeruje možnosti riešenia hospodárskej, politickej a kultúrnej krízy súčasnosti“ (tamže, s. 91).

Inú vplyvnú teóriu modernosti antisemitizmu formuloval britský sociológ Zygmunt Bauman, ktorý nechápe modernizáciu teleologicky ako nevyhnutný vývin s vopred predvídateľným, pozitívnym výsledkom, ale skôr ako nejednoznačný proces spoločenskej a ekonomickej homogenizácie. Aj podľa autora je antisemitizmus prejavom antimodernizmu, no „Žid“ tu nie je len zástupnou abstrakciou finančného kapitalizmu (ako u K. Marxa), ale predovšetkým zásadnej ambivalentnosti, proti ktorej je namierená celá energia procesu modernizácie: racionalistických fantázií o stupňovaní bezpečia a ovládnutí prírody, kontroly prostredníctvom moderných byrokratických aparátov, sociálnych kategorizácií a kolektívneho vylučovania. Na označenie predmetov týchto exkluzívnych tendencií navrhuje Z. Bauman pojem ambivalentného „cudzieho“, ktoré sa vymyká totalizujúcim kategóriám poriadku. „Žid“ nie je iba „iný“ či „nepriateľ“, ale stelesňuje toto „cudzie“, ktoré sa moderný štát snaží najskôr „asimilovať“ a neskôr vylúčiť. Moderný antisemitizmus je teda vo svojej podstate sám ambivalentný, pretože predznamenáva moderné tendencie klasifikovania, triedenia a vylučovania. Práve túto tendenciu Z. Bauman neskôr rozvinul vo svojej azda najznámejšej knihe *Modernosť a holokaust* (Bauman, 2002).

Baumanovu analýzu židovstva ako vo vzťahu k svojmu (*in-group*) a inému (*out-group*) tretej kategórie „cudzieho“ rozvinul nemecký sociológ Klaus Holz v teórii „nacionálneho“ antisemitizmu (Holz, 2001). Sústredil sa na aspekt, ktorý Z. Bauman síce pokladal za dôležitý pre genézu moderného antisemitizmu, no vzhľadom na jeho podriadenosť centrálnej analytickej kategórii ambivalentnosti ho ďalej nerozvíjal. Zatiaľ čo v antike Židia predstavovali „škandál“ svojim univerzalistickým nárokom vyvolenia, ktorý však nebol podložený mocensky, a v stredoveku zase odmietaním kresťanskej „pravdy“ napriek tomu, že im bola ako prvým zvestovaná, v modernej Európe narušali svojou medzinárodnou existenciou ideologické základy národno-štátneho usporiadania: „Boli esenciou ne-identickosti, nenárodným národom a vrhali tým tiež na základný princíp moderného európskeho poriadku, podľa ktorého je národný štát podstatou ľudského údelu“ (Bauman, 1998, s. 153). K. Holz tento aspekt rozpracoval do tézy, že významová štruktúra či sémantika moderného antisemitizmu je bytostne nacionálna, to znamená, že štruktúruje svetonázor kolektívu antisemitov inventárom opozícií medzi ich vlastnými nacionálnymi, respektíve nenacionálnymi kvalitami „Židov“.

Od nenávisti ku konšpiračným teóriám

V jednom z nepublikovaných listov otcovi z prelomu šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 19. storočia mladý Svetozár Hurban, vtedy študent Právnickej akadémie v Prešporku, opisuje dojmy z mesta, ktoré mu pripadalo cudzie, prostredníctvom analógií so „židovstvom“: „V pokojnom zátiší vzdialenom od hnusného židovského sveta, nech vám [Boh] dá zažiť dlhý rad blažených hodín. Ej veru je aj ten svet hnusný! Všade sa človek potkne [o] škreľavú pózu židovskú! [...] Exempla docent. Včera idem zo špacírky, a ako vchádzam do mojej Vysokej ulice, vidím jedného sedliaka, v peknom poriadnom rúchu, ako práve pred jednou šnapsputikou aj s vozom zastal. Bol podnapitý, to bolo vidno mu v očiach. Ako chce vojsť dnu, priletí krčmár, a sotí ho naspäť, aby si vraj išiel do Schlovakie. Ako som toto počul, zastal som. Sedliak povie, že si on ide za svoje peniaze vypiť. Tu ti ten krčmár naňho. Zvalí ti ho do konského blata, zauškuje, kope, [s] výkrikmi, ‚tu máš Schlovak krajinu, tu máš slovenského kráľa‘. Nakoniec ti ho nechá. Ten ti vstane a horrendum dictu vytiahne si fajku z vaku, začne kresáť ‚šak som ja nikomu nič neurobil‘. Vo mne zovrela celkom krv, ako v kotle, keď sa zabíja, idem k sedliakovi a vyzývam ho žalovať, že mu budem svedkom. Krčmár to spozoroval, strhol čapičku a prosil ma, abych ho vraj nechal tak, však že je to len sprostý sedliak, ‚poďte strýčko, dám vám žajdlíčok‘, vraví k ubitému. A tento horrendum dictu nechá mňa a ide do putiky za jeho trýzniteľom. No stranou špás! Leškovho psa Šuhaja popálil kováč horúcim železom, a odvtedy, keď mu aj chlieb podáva, vždy sa Šuhaj so zúrivým štekotom na svojho trýzniteľa vrhá!“ (14. 5. [?]; LA SNK, sign. M 23 C 12).³

O takmer štyridsať rokov neskôr, v liste J. Škultétymu z roku 1906, S. H. Vajanský opisuje dojmy z liečenia v Karlových Varoch: „[...] ľudia sú vlastne málo čo odlišní od orangutanov a šimpanza, špata je to ľudstvo... ba či i my dvaja s mamou [Idou Hurbanovou – doplnil M. S.] pasujeme do tejto kolosálnej klietky opíc a ošúchanej špatnosti? O idyle tu niet reči, veľkomestský huriavk, prach, dym... už len to slopanie vlažnej vody má byť kúrou svinských telesníkov. Židovina všade tlačí... Židovina špatí Božiu prírodu, podzemné vody, poháre a promenády. Bez Židov by svet

³ Text bol kvôli zrozumiteľnosti čiastočne upravený podľa pravidiel súčasnej ortografie a pravopisu.

bol o 80 % krajší a pán Boh o 50 % milosrdnejší. [...] aby len neprišlo zemetrasenie ako v San-Franciscu! I tam ľudia zabudli na Boha a pestovali samé hnusné telisko! Európe by tiež nezaškodilo San-Francisco, lebo židáci už detronizovali ducha a postavili na oltár hnusné, smradľavé židovské telisko, a tu v Karlsbade ho umývajú, ale neumyjú“ (Vajanský, 1906; LA SNK, sign. 49 M 34).

Čo majú tieto dva citáty spoločné? Oba spájajú predovšetkým negatívne emócie voči Židom:⁴ na jednej strane hnev a rozhorčenosť nad nespravodlivosťou, akú zakúsil slovenský sedliak zo strany židovského krčmára, ktorý už v tomto ranom dokumente stelesňuje sociálny a národnostný útlak v zmysle stereotypu židovského úžerníka a maďarizátora; na druhej strane odpor a hnus, ktorý u chorého Vajanského vzbudzujú kúpeľní hostia s ich chorobami. Kým v prvom prípade má Vajanského hnev reálny predobraz v scéne sociálneho a národnostného poníženia, ktorej bol údajne očitým svedkom, v druhom prípade sa zdajú byť jeho odpor a hnus motivované nábožensko-ideologickým zovšeobecňovaním, keď reálni Židia – ak aj pripustíme, že by väčšina z nich bola obézna – fungujú ako projekčná plocha pre obvinenia z materializmu a potlačania duchovna. Ani toto však nie je celý príbeh, pretože S. H. Vajanský krátko nato uverejnil v *Národných novinách* báseň „Karlovarské šumy“, kde racionalizoval svoj odpor a hnus v konšpiračnej teórii o židovskom sprisahaní proti slovanskému Rusku: „*Najhnusnejší pohľad / sa mi často pridá: / na lavici vidím moskovského Žida. / Dávno shodil kaftan, / ostrihal si pejsky, / stal sa patriotom, / robí ruské vresky. / Zalepené oči, / nosisko jak sova, / kričí celý v ráži: / ,niet už Dubasova!’ / ,Naši budú v Dume, / budú ministrami, / z Kremľa narobíme / samé khošer chrámy. ‘ / ,S trónu nebeského sosaďme Boga, / z Chrámu Spasiteľa / bude synagoga. ‘ / ,Židule sa pýšiť / budú ako morky, / cáricou je Sára, / cárom bude Gorky. ‘ / ,Celý ruský národ / bude Židom slúžiť, / celý svet je khošer, / není po čom túžiť. ‘ / A veru má pravdu / moskovský môj Židko: / Keď Slavianstvo padne, / bude svetu bridko! / Keď Slavianstvo padne / v hroznej borby vrení, / celá zemeguľa na cesnak sa zmení! / 7. V. 1906“ (Vajanský, 1906).*

Vidíme, že ani u Vajanského sa protižidovské postoje nedajú redukovať na negatívne emócie, hoci sa nimi na rozdiel od iných slovenských nacio-

4 O analýze antisemitizmu metódou výskumu historických emócií so zreteľom na Vajanského báseň „Krvavý khagal“ (1883) pozri Szabó, 2014a.

nalistov dával často unášať. Podobne ako iní antisemiti, aj S. H. Vajanský svoje pocity racionalizoval v zmysle teórií antisemitizmu, ktorými som sa zaoberal v prvej časti tejto kapitoly. „Židovina“, ktorá ho tak rozčulovala počas liečenia v Karlových Varoch, sa dá ľahko identifikovať ako „judaizmus“ v chápaní D. Nirenberga: údajný židovský materializmus sa u Vajanského navyše mení na nezmierniteľný protiklad kresťanského duchovna, čím sa podľa Nirenbergových kritérií S. H. Vajanský zaraďuje medzi moderných antisemitov. Jeho konšpiračné teórie o ruských Židoch ako nepriateľoch Slovanov zasa potvrdzujú Langmuirovu teóriu „chimérického“ antisemitizmu, úplne odtrhnutého od empirickej skúsenosti. V ďalšej časti ukážem, že Vajanského projekcie Židov ako protinárodnej „rasy“ zodpovedajú aj Baumanovej teórii ambivalentného „cudzieho“, respektíve postulátom nacionálneho antisemitizmu K. Holza.

Konfesia, národ či rasa?

Skutočnosť, že S. H. Vajanský bol ovplyvnený rasistickým myslením – príznačne v kresťanskom kontexte – už v ranom veku, dokladá záznam z jeho denníka z roku 1864. Počas štúdií v pruskom Stendale podnikol cestu do Uhorska a pri tejto príležitosti navštívil aj sestry Boženu a Želmíru, ktoré sa zdržovali u diakoniek. Jedna z nich, „pekná červenolica Diakonisska“, mladému Svetozárovi ukázala „aj dve ľudské lebky, jednu indoeuropejca, druhú négra, na ktorých zreteľne vidieť boli rozdiely týchto dvoch rás“ (Hurban, 1864; LA SNK, sign. 138 AD 15). O aké rozdiely malo ísť, mladý Hurban neupresňuje. Vydedukovať sa dajú napríklad z jeho komentára v *Národných novinách* pri príležitosti zatvorenia Matice slovenskej, v ktorom používal sexisticko-rasistické prirovnania sugerujúce nezvládnutú pudovosť „negrov“: „Necudná chlypnosť našich nepriateľov hodila sa na krystalohlasné telo slovenskej devy [Matice slovenskej – pozn. M. S.] – a tieto nevinné, čisté údy vystavené sú bez obrany negerskej divokosti! – Bez obrany! Len temné, porvané vzdychy vystupujú z bielych pŕs, s nimi sa mieša rozbesnený zvierač rehot przniteľov. Národ si ju vchoval vlastnou krvou...“ (Vajanský, 1875).

S. H. Vajanský sa však zaujímal aj o systematizáciu rasových teórií. V Slovenských pohľadoch z roku 1887 uverejnil štúdiu evanjelického farára z Istebného, Jána M. Hroboňa, „Pohľad na priebeh kultúrnych dejín zo stanoviska ethnologie“, ktorý načrtáva univerzálne dejiny sveta na raso-

vom princípe a situuje do nich aj maďarsko-slovenský zápas: „Náš boj má korene hlbšie, významnejšie, pre maďarskú rasu málo nádeje sľubujúce. Tu zápasia dve rasy pôvodu rozdielneho, plemená v ethnologickom ohľade nič spoločného nemajúce. Maďari sú plemenom ural-altajským, odvetvie rozsiahleho plemena mongolského, lebo turánskeho; my Slováci sme Árijci alebo Indoeuropejci, a čo rozdiel tento ethnologicky znamená, o tom dostatočne svedčia celé politické a kultúrne dejiny ľudstva. Náš zápas s maďarským kmenom je – možno poslednou – fásou v rade tých ohromných bojov, ktoré od dávna bojovala Európa s Asiou, rassa kaukazská s rassou mongolskou či turanskou, Occident s Orientom. Európa zvíťazila a víťazí na celej čiare; európejskí Árijci, odraziac nápadý Asie, stoja dnes na čele osvety ľudskej. Boj tento Európy s Asiou, boj to Árijcov so Semitmi z jednej a s plemenom mongolským z druhej strany, trvá vyše 2000 liet; Semiti sú zatlačení, Turci dokonávajú, a anomalia tá historická, aby plemeno ural-altajské pohltilo plemä árijské, aby sme my Slováci boli vtiahnutí do sféry kultúrnej Maďarstva, dá Boh, nestane sa nikdy“ (Hroboň, 1887, s. 32).⁵

J. M. Hroboň sledoval rasistické teórie naďalej a informoval o nich aj Vajanského. V roku 1903 mu do vacovského väzenia pribalil rasistický bestseller Houstona Stewarta Chamberlaina *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (Základy 19. storočia, 1899), v ktorom tento naturalizovaný Angličan načrtáva dejiny sveta ako súboj vznešenej germánskej a inferiórnej židovskej „rasy“. Je viac ako príznačné, že S. H. Vajanský, ktorý, hoci sa nepokladal za „Germano-Slovana“, sa podľa vlastných slov od Chamberlaina „veľmi mnohému naučil“, nachádzal „veľkú chybu v nejasnom vyložení o miešaní rás. Mnoho hovorí [Chamberlain – pozn. M. S.], chváli čistú rasu, chváli i miešanie, vôbec tu je nejasná jeho teória“ (Vajanský, 1904; LA SNK, sign. 44 DD 5a).

Podobne nejasný sa niekedy zdá aj Vajanského postoj k rasistickému antisemitizmu, keďže kvôli svojmu ortodoxnému luteránstvu nebol ochot-

5 J. M. Hroboň predniesol ešte v roku 1907 na valnom zhromaždení Muzeálnej slovenskej spoločnosti podľa referátu *Národných novín* „veľmi zaujímavú prednášku“ s názvom „Bronzová kultúra a Slováci“. Usiloval sa v nej dokázať, „že slovenský národ je tu [v Uhorsku – pozn. M. S.] prvobytný, že je indo-európejský, arijský, že niesol kultúru do ďalších strán, že má všetky prednosti Árijcov, ktorí kráčajú v hlave všetkých národov a kultivovali Asiu i Európu už za starých čias [...] že plemeno naše arijské neprišlo z Asie, ale povstalo tu za Karpatami v rovinách po Don a ďalej. Rozšírilo sa i za Karpaty, kde dlho žilo, až bolo Keltami na čas odtisnuté. Dunaj bol spojivom týchto národov so svetom orientálnym“ ([bez uvedenia autora], 1907).

ný celkom rezignovať na vieru v Starý zákon, respektíve miesto Židov v dejinách kresťanskej spásy. Názorne o tom vypovedá pasáž z denníka z vacovského väzenia, kde sa S. H. Vajanský zamýšľal nad Chamberlainovým tvrdením o nežidovskom pôvode Krista: „Dnes ráno som premýšľal o veľmi učených a komplikovaných dôkazoch Renana, Chamberlaina o tom, že Kristus nebol zo Židov, ale ceľe z iného pokolenia, ceľe z inej, tuším nesemitickej rasy. Priznávam sa, že pre môj vkus bolo by príjemnejšie, keby jeho stirps, jeho páčα bola helénska alebo slavianska... [...] Uberie to Kristu či pridá, ani neuberie, ani nepridá, čo by fakt bol akýkoľvek reálny, pozitívny, dokázaný. Jestli to, čo nenie takto reálne, makavé, zaručené, odníme Kristu: (jeho evanjelické skutky a slová a deje), prestane jestvovať a vypadne z histórie a povedomia človečenstva“ (Petrus, 1976, s. 203).

Viac než Chamberlain, ktorého „analýza židovstva“ sa podľa A. Pražáka Vajanskému páčila (Pražák, 1923, s. 99), ho však rozčuľoval voľnomyšlienkar Ernest Renan, ktorý vraj napísal „celý ľúbostný román Krista so ženou u studne, s Máriou Magdalénou“ a ktorého preto neváhal (v duchu logiky Nirenbergovho antijudaizmu) príslušne zaradiť: „bachratý parížsky Žid“ (Petrus, 1976, s. 203).

Na tomto pozadí azda lepšie pochopíme na prvý pohľad trochu nejasné pasáže z programového úvodníka „Židovská otázka na Slovensku“, ktorý S. H. Vajanský uverejnil hneď v prvom ročníku obnovených *Slovenských pohľadov* (1881). Vajanského definícia židovstva je ovplyvnená konfesijnými, národnostnými a rasistickými kritériami. Ako som už spomenul, S. H. Vajanský nebol ochotný vzdáť sa autority Biblie ani v takej háklivej záležitosti, akou bol antisemitizmus. (Aký význam pripisoval takzvanej „židovskej otázke“, vyplýva zo skutočnosti, že úvodník s týmto názvom zaradil hneď po programových článkoch o slovenskej literatúre a zemanoch; mimochodom, už tu napádal Židov ako „inferiórnu rassu“ kvôli profitovaniu zo sociálno-ekonomického úpadku zemanov; Hurban, 1881a.)

S. H. Vajanský síce uznáva rolu Židov ako predchodcov kresťanstva, hneď ju však aj bagatelizuje, keďže rozlišuje medzi duchom Božím a „duchom židovského národa“, ktorý definuje podľa logiky antijudaizmu ako materialistický a nemorálny: „Historiu ľudského spasenia nutno oddeliť od histórie židov, bárs obe odohrávali sa na jednom mieste, tak jako oddelujeme svetlé pohyby ducha od matného zvjania sa tela a mäsa, trebárs dialy sa v jednej schránke telesnej“ (Hurban, 1881b, s. 289). Toto konštatovanie S. H. Vajanský podopiera tvrdením, že Židia si vytvorili vlastné „rasové“

náboženstvo, ktorého podstatou je kolektívny egoizmus opierajúci sa o nemoralnosť, zneužívanie druhých a hrubý materializmus: „Už za starodávna ukazovali židia zárody tých vlastností, ktorými dnes dusia človečenstvo. Jich hrabivosť, vypínavosť, intollerancia, lesť a chabosť nechala stopy nevymazateľné. Rozprchnutím sa po svete prestali byť židia národom, ba i samé jich náboženstvo roztanulo v mlhe talmudských balamút. Čo zostalo, čo delilo a delí jich od ľudí iných, je rasa. Talmudská múdrosť pozostáva hlavne v tom, že vedela pristihnúť náboženstvo rase. Veľké učenia starozákonných prorokov bojovaly s rasovými vlastnosťami tohoto podivného plemena – každé slovo Izaiáša išlo proti srsti židom: talmud hladká jich po srsti, on prilnul k špatnosťam a hovie chťičom, plynúciim z rasy. Vysoké pochopy o božstve, zkrslé v židovskom plemene zjavením, zatemnejú sa talmudistickým učením k nepoznaniu. Duch vyšumel, zostalo phlegma, telesné, mäsité phlegma, jakoby na výstrahu národom, žiaľbohu i na hroznú pohromu“ (tamže).

S. H. Vajanský vo svojom texte rozvíja stereotyp židovskej nemoralnosti, ktorého výrazom mal byť údajne talmud, súbor židovských náboženských textov, ktoré neboli súčasťou kresťanského kánonu.⁶ Zároveň však podriaďoval talmud rase, židovské náboženstvo teda pokladal za odvodené. „Rasa“ v zmysle negatívnej antropológie, to znamená nezvládnutej pudovosti, bola podľa neho základnou charakteristikou židovstva, z ktorej ďalej odvíjal jeho údajný kolektívny egoizmus. Židia už nie sú sami národom, ale „pohromou“ pre iné národy, ktoré môžu zjavne existovať iba v symbióze s kresťanstvom. To Vajanskému umožnilo projektovať na Židov stereotyp „národnej ne-identity“, ktorá podľa K. Holza predstavuje v rámci sémantiky nacionálneho antisemitizmu základnú opozíciu voči antisemitickej in-group: „Náboženstvo jich slúži rase. V tom, myslím, dlžno hľadať vysvetlenia hroznej dilemmy: židovstvo zrno zeme a zárod duševnej spásy, z nehož vyriastlo kresťanstvo, a židovstvo dnešné, úhlavný vrah kresťan-

6 Túto fámú šíril v sedemdesiatych rokoch 19. storočia v nemecky písanej brožúre *Der Talmudjude* pražský katolícky teológ August Rohling. O jeho popularite svedčí fakt, že Rohlingov pamflet bol preložený do väčšiny európskych jazykov. V slovenčine vyšiel v roku 1876 dokonca v troch verziách, čo sa dá vzhľadom na vtedajšiu obmedzenosť slovenského knižného trhu pokladať za senzáciu: okrem úplného prekladu učiteľa z Rajca, Andreja Čermianskeho, vyšli dve skrátené verzie, ktorých editormi boli popredný slovenský nacionalista, katolícky kňaz Franko V. Sasinek, a študent teológie v Ostrihome, Ján Krstiteľ Valluš (Rohling, 1876a, 1876b, 1876c). Sasinkova verzia sa zachovala vo Vajanského pozostalosti (pozri LA SNK, sign. 138 AI 3).

stva a pokolenia ľudského. O darovitosti plemena židovského nemožno pochybovať. Avšak jich dary sú negatívneho svojstva. Rozprchnutí medzi národami, všade sú živou negáciou národnosti; obývajúc rozličné vlasti, sú živou negáciou vlastenectva. V Poľsku džavre žid spustlým žargonom nemeckým, v Bulharsku pridŕža sa skazenej španielčiny. O prilnutí k tej alebo onnej zemi nemožno seriosne myslieť. Sväzky, ktoré žida pútajú na tú alebo onnú zem, sú iba výplvom pohodlnosti alebo nutnosti. Židovi osadlému na Slovensku bližší je žid algírsky, jako jeho kresťan sused“ (Hurban, 1881b, s. 290).

Toto do veľkej miery nábožensky motivované rozlišovanie medzi akýmsi pôvodným, „neskazeným“ židovstvom („zrno zeme a zárod duševnej spásy“), ktoré Vajanskému ani neskôr nedovolilo plne sa stotožniť so špekuláciami o nežidovskom, „árijskom“ pôvode Krista, a moderným judaizmom či „semitizmom“ v zmysle nemorálnej, protikresťanskej a protinárodnej „rasy“, je základom Vajanského antisemitizmu, z ktorého sa odvíja aj jeho chápanie maďarizácie ako nemorálneho podniku „odnárodných“ živlov, namiereného proti všetkým autochtónnym národom, v neposlednom rade proti samým Maďarom (pozri Szabó, 2014b, s. 36 – 41).

Vo Vajanského literárnej pozostalosti sa nachádza rukopis, ktorý túto rozpoltenosť vyjadruje jasnejšie ako mnohé jeho publikované texty. Ide o koncept článku o dvoch „židovských básnikoch“, Israelovi Zangwillovi a Morrisovi Rosenfeldovi, ktorí podľa Vajanského trpeli za svoju, hoci aj fanatickú vieru, a preto ich kladie do protikladu s moderným židovstvom, „ktoré celú moc možnú sústreďuje vo svojich rukách a indirektne síce, ale ono jedine celým skoro kultúrnym svetom vládne“ (LA SNK, sign. 138 AC 7). S. H. Vajanský odrazu rozdeľuje židovstvo na „opravdových židov, židov talmudu a ghetta, židov biedy a utrpenia a židov vládnucich, rozkazujúcich a povýšených“ (tamže). Podobne ako predtým vo vzťahu k starozákonným Židom, predchodcom kresťanstva, respektíve k „židovskej rase“ údajne odchovej na talmude, nie je ani v tomto prípade ochotný uznať, že ide o rovnakú komunitu s rovnakou kultúrou a históriou: „Prieochodu medzi týmito skupinami niet. Alebo je Žid proletárom, bedárom, ale pritom v prvom rade nábožným Židom, alebo neobmedzeným vládcom nad „nepriateľmi“, kresťanmi, či sa už volá barón Rotschild, magnát a žid v Paríži a vo Viedni, či nejaký Winterstein, krčmár-žid, upír biednej slovenskej dedinky“ (tamže).

„Židovská otázka“

Posledný odsek „Židovskej otázky na Slovensku“ venoval S. H. Vajanský sociálno-ekonomickým súvislostiam, keďže kultúrny vplyv Židov na slovenský ľud pokladal za zanedbateľný: „Negatívne hospodárenie židov javí sa u nás najcititeľnejšie v národohospodárskom a spoločenskom ohľade; len na tieto dve veci vzťahuje sa u nás židovská otázka, ktorá z roka na rok stáva sa akútnejšou“ (Hurban, 1881b, s. 290 – 291). Toto tvrdenie je mimoriadne závažné vzhľadom na niektoré z uvedených teórií, ktoré antisemitizmus definujú ako ideológiu bez priameho vzťahu k empirickej skutočnosti. Antisemitizmus sa v tejto súvislosti môže javiť ako viac či menej opodstatnená reakcia na reálny sociálno-ekonomický stav alebo dokonca útlak (pripomínam zážitok mladého Hurbana so židovským krčmárom v Prešporke, ako bezdôvodne fyzicky napadol slovenského sedliaka, a jeho na prvý pohľad oprávnenú rozhorčenosť a hnev). Skôr než ukážem, že aj takzvaný „hospodársky“ antisemitizmus argumentoval ideologicky, je potrebné krátko osvetliť históriu pojmu „židovská otázka“, ktorý sa v slovenskej historiografii dodnes používa bez hlbšej reflexie.

Židia žili dlhé storočia v nerovnoprávnom postavení na okraji kresťanskej spoločnosti, obmedzení vo voľnom pohybe a povinní platiť zvláštne dane. Vzhľadom na nemožnosť vlastníť pôdu boli odkázaní na vykonávanie určitých profesií ako požíčiarstvo peňazí na úrok alebo – najmä v strednej a vo východnej Európe – prenájom šľachtických práv na výber daní a výrobu či predaj alkoholu. Veľká masa židovského obyvateľstva však žila v úplnej chudobe a bola odkázaná na pomoc niekoľkých majetných členov komunity. Tento stav sa pokúšali zmeniť až osvietenci ako Christian Dohm, ktorý apeloval na zrušenie obmedzení a diskriminácie zo strany väčšinovej, kresťanskej spoločnosti, čo malo mať za následok „občianske polepšenie“ Židov (Purschwitz, 2013).

Pojem „židovská otázka“ sa v západnej Európe, konkrétne v Anglicku, objavil v polovici 18. storočia v súvislosti s diskusiami o „naturalizácii“ Židov a možnosti nadobúdať pôdu, ktoré už vtedy prebiehali kontroverzne, hoci ešte nešlo o hľadanie všeobecného „riešenia židovskej otázky“, pretože sa netýkalo celej masy židovského obyvateľstva, rovnako ako diskusie v revolučnom národnom zhromaždení vo Francúzsku deväťdesiatych rokov 18. storočia. Slogan „židovská otázka“ sa podľa Jacoba Touryho začal udomáčňovať vo verejnej diskusii až v momente, keď „sa etabloval ako

protižidovský bojový pokrik“ (Touy, 1966, s. 92). V nemeckej diskusii, ktorá je pre región strednej Európy smerodajná, pojem „židovská otázka“ (*Judenfrage*) neoznačoval problém individuálnych práv židovského obyvateľstva, ale jeho skupinového postavenia v rámci väčšinovej spoločnosti (tamže, s. 95). Nový pojem preto spochybňoval osvietenský optimizmus vzhľadom na možnosť emancipácie Židov, čo sa prejavilo v názoroch Bruna Bauera, ktorý pokladal za zdroj zaostalosti a nemorálnosti Židov ich náboženstvo a žiadal, aby sa ho vzdali, čím by de facto prestali byť Židmi. Do jednej z následných polemík sa zapojil aj mladý K. Marx, ktorý v pamflete *Zur Judenfrage* (O židovskej otázke, 1844) stotožnil „židovstvo“ s finančným kapitalizmom. Pojem „židovská otázka“ prevrátil v tom zmysle, že požadoval „emancipáciu ľudstva od judaizmu“, to znamená od akýchkoľvek antisociálnych prvkov buržoáznej spoločnosti“ (tamže, s. 99). Tým vytvoril – aj keď sa jeho pamflet preslávil až oveľa neskôr – nebezpečný precedens pre „falošnú metaforu“ antisemitov, ktorým od sedemdesiatych rokov 19. storočia „židovská“ otázka splývala so „sociálnou“ otázkou, teda s negatívnymi dopadmi kapitalizmu na transformujúcu sa spoločnosť (Volkov, 2006, s. 88).

„Židovská otázka“ preto nie je emancipačný pojem – hoci ho v tomto zmysle používali aj sami Židia –, ale pojem spochybňujúci skupinovú identitu simulovaním analógií medzi anonymnými sociálno-ekonomickými procesmi a špecifickou profesijnou štruktúrou časti obyvateľstva zaťaženého stereotypmi, ktoré hrali úlohu už v predmodernej kritike kapitalizmu.

Najdôležitejším protižidovským stereotypom je v tomto kontexte stereotyp židovského úžerníka a neskôr parazita, ktorý vysáva životné sily svojej obete a býva prirovnávaný k cudzopasným rastlinám a živočíchom (bližšie Bein, 1964; Weindling, 2000, s. 19 – 49), ale aj k upírom, ako potvrdzujú obvinenia z „rituálnych vrážd“ kresťanských detí, ktorých krv vraj Židia konzumujú na magické účely (pozri Tokarska-Bakir, 2013). Tento stereotyp buduje na sémantickom protiklade medzi produktívnou, zväčša poľnohospodárskou prácou a neproduktívnym, spravídla kapitalistickým vykorisťovaním. Hoci sa pravidelne objavuje v socialistickom kontexte (Bein, 1964, s. 10), je príznačný pre sémantiku „národného socializmu“ či nacionálneho antisemitizmu. Parazitovanie znamená obeh, nie produkciu. Židovský úžerník a kapitalista ohrozuje svojím parazitovaním nacionálnu in-group, sebestačnú a produktívnu pospolitosť, ktorej reprezentanti mu preto pripisujú atribúty ako ambivalentnosť, rozporuplnosť, paradoxnosť

(kapitalista a socialista, boháč a duchovne chudobný), zoženštenosť a neproduktívnosť, skrátka modernosť a kozmopolitizmus (Holz, 2001, s. 271 – 272).

V tomto zmysle treba chápať citát z Vajanského „Židovskej otázky na Slovensku“: „Bohatstvo židov nenie bohatstvom zeme, v ktorej bývajú, ale je bohatstvom vraždobnej rasy, vedúcej hrozný boj proti všetkému, čo nenáleží k nej. Boj ten je rozsiahly, organizovaný, povedomý, a skoro na celej strane víťazný. Jako neobstojí d'atelina pred kukučinou, tak neobstojí agrárny slovenský ľud pred židovstvom, ktoré nežije samo sebou z pôdy, ale jako parazyt z iných organizmov. Keby židia založiť vedeli len jednu židovskú obec, ktorá by žila sama sebou, prácou a tvorením, jako žiť musia statočné národy a obce, dokázali by, že nie sú výlučne parasytické buriny“ (Hurban, 1881b, s. 291).

Neskôr S. H. Vajanský stereotypy židovského úžerníka a kapitalistu spojil vo figúre Shylocka zo Shakespearovho *Kupca benátskeho*, ktorý v západnej kultúre tradične symbolizoval „židovskú úžeru“. V úvodníku *Národných novín* z roku 1899 s príznačným názvom „Úžernický merkantilizmus“ načrtnul univerzálne dejiny úžerníctva od antiky do súčasnosti, spočívajúce v dualizme „mravnej sily národa“ a „kommerciálnej úžery“, ktorá údajne prevládala u antických Feničanov a v Kartágu, v stredovekej Hanze, v Benátkach a najnovšie v Anglicku. Sám úžernícko-kapitalistický princíp však podľa Vajanského stelesňovala predovšetkým „medzi národami rozplemenená rassa semitov“. Vychádzajúc z tohto tvrdenia, projektoval S. H. Vajanský nasledujúcu temnú víziu budúcnosti: „Kommerciálna úžera je veľmi silný princíp; kommerciálna úžera drží voždy v ruke Shylockov nôž a skutočne i reže funty mäsa⁷ z tela národov. Jestli ona v národe zvíťazí nad morálnou silou národa, stáva sa dvoje. Alebo bujně cudzopasníctvo vycicia a umŕtvi autochtonnú rastlinu, alebo morálna sila ohrozená smrteľne siahne za zúfalou zbraňou poslednej samoobranu a pustí v konvulsiách revolucionných a protizákonných žilu onomu parasitickému elementu“ ([Vajanský], 1899).

S. H. Vajanský akoby sa zľakol dôsledkov svojej vízie, pretože na záver textu chcel už ľudstvo len „emancipovať zpod merkantílnu úžeru“, aby ho zachránil pred priepasťou, do ktorej ho vraj chce uvrhnúť „nadutý semitizmus“ (tamže). Podobne ako v „Židovskej otázke na Slovensku“, kde

7 Shakespearov Shylock za nesplatený úver žiadal „funt mäsa“ svojho dlžníka.

tiež hrozil „úžerníckej rase židovskej“ násilím (Hurban, 1881b, s. 292), ani tu nespresnil, ako táto „emancipácia“ mala vyzerat'. Na záver sa preto pozrieme, aké „riešenie židovskej otázky“ mal S. H. Vajanský na mysli.

Obrat k praxi

V prvej polovici deväťdesiatych rokov S. H. Vajanský pracoval na románe *Koreň a výhonky* (1893), kde okrem iného načrtnol aj svoju predstavu „riešenia židovskej otázky“. Na príklade fiktívnej obce Koričného, pôsobiska hlavnej postavy románu, uvedomelého a praktického nacionalistu Drevánskeho, ukázal, že násilie možno bolo opodstatnené za vlády aristokracie, no moderná doba si vyžaduje iné formy protižidovskej aktivity, konkrétne spoločenský a hospodársky bojkot: „*Koričné nemalo Žida. [...] Pod barónom vydržali niekoľko židovských nájazdov víťazne. Ich obrana bola neomáľaná, surová, ale úspešná. Jedného vyviezli na chotár s celým mobiliárom, s Rebekou a jej škrofulóznymi deťmi, druhého vypálili ako škorpióna, tretieho vytopili ako sysľa [...]. Bolo to za časov pandúrskej, stoličnej policajnej istoty... Prišiel zase Žid, ale už vtedy nebolo treba silných prostriedkov. [...] K [Drevánskému – pozn. M. S.] prišli na poradu traja obecní dôverníci, či majú Žida vystahovať, vytopiť a či vypáliť. Ani jedno, ani druhé [...] Netreba ho vidieť a koho človek nevidí, s tým nemôže sa zhovárať. Ten vôbec nežije s vami a medzi vami. [...] I vyšiel rozkaz [...] nevidieť Arpáda Ekštajna. Kto ho uvidí, zaplatí dve zlatky pokuty. Nik zlatiek nezaplatil: o dva mesiace nebolo v Koričnom ani stopy po Arpádovi Ekštajnovi“ (Vajanský, 2008, s. 17 – 18).*

Odpoveď na otázku, odkiaľ S. H. Vajanský čerpal inšpiráciu, môže na prvý pohľad prekvapovať. Hospodársky a sociálny bojkot židovského obyvateľstva v Uhorsku, ale aj v iných častiach habsburskej monarchie, hlásali na prelome 19. a 20. storočia najmä predstavitelia politického katolicizmu. S. H. Vajanský – na rozdiel od iných slovenských evanjelikov, napríklad Štefana Fajnora (Petrus, 1972, s. 164) – nemal problém stotožniť sa s katolíckym konzervativizmom. Prispel k tomu akiste fakt, že v deväťdesiatych rokoch 19. storočia sa (do značnej miery antisemitská) kampaň novozaloženej Katolíckej ľudovej strany (Katolikus néppárt) proti takzvaným cirkevno-politickým zákonom o občianskom sobáší či štátnom uznaní judaizmu ako jedného z oficiálnych náboženstiev prekrývala s aktivizáciou slovenského národného hnutia. S. H. Vajanský na stránkach *Národných no-*

vín spomenuté návrhy odmietol a aj v tomto prípade spájal antisemitizmus s národnostnou politikou (Szabó, 2014b, s. 72).

V súvislosti s Vajanského „riešením židovskej otázky“ je dôležité v krátkosti načrtnúť špecifiká vtedajšieho katolíckeho antisemitizmu. Na rozdiel od politického antisemitizmu v osemdesiatych rokoch 19. storočia reprezentovaného Krajinskou antisemitskou stranou (Országos antiszemita párt), ktorej predstaviteľmi boli, mimochodom, do značnej miery katolícki duchovní (Rybářová, 2010, s. 146 – 155), sa vedúci politici Katolíckej ľudovej strany snažili zachovať zdanie umiernenosti. Zatiaľ čo program Krajinskej antisemitskej strany bol venovaný výlučne požiadavkám zrušenia alebo aspoň obmedzenia zrovnoprávnenia Židov ako všelieku na problémy krajiny, v programe Katolíckej ľudovej strany o Židoch nebola vôbec reč, hoci kampane v katolíckej tlači boli hrubo antisemitské a forsirovanie, respektíve prijatie cirkevno-politických zákonov vysvetľovali sprisahaním „židovských liberálov“ proti katolíckemu Uhorsku (Szabó, 2014b, s. 68). Jedným z dôvodov tejto nejednoznačnosti bola principiálna nezlučiteľnosť katolíckej vierouky s protiemancipačným charakterom moderného antisemitizmu, ktorá práve v tomto období stimulovala úvahy na tému, či „katolíik môže byť antisemitom“. Kým viedenský farár Josef Deckert, ktorý si túto otázku položil ako jeden z prvých, na ňu odpovedal kladne (pozri Deckert, 1893; v českom kontexte Frankl, 1998), mnohí iní katolíci boli zdržanlivejší. Krátko na to poľský jezuita Maryan Morawski v časopise *Przeгляд Powszechny* dokonca navrhol nový termín – „asemitizmus“, pomocou ktorého sa chcel distancovať od násilných foriem antisemitizmu. Namiesto zákonných obmedzení emancipácie Židov navrhoval praktikovať svojpomoc a „sebaobranu“ prostredníctvom ich spoločenského a hospodárskeho bojkotovania (pozri Buchen, 2010).

Morawského pamflet bol preložený do mnohých jazykov a slovenský preklad patril pravdepodobne medzi prvé. S. H. Vajanský ho uverejnil v *Národných novinách* bezprostredne po publikovaní poľského originálu ([Vajanský], 1896). Iba o niekoľko týždňov neskôr *Národné noviny* prevzali z budapeštianskeho katolíckeho denníka *Magyar Állam* sedembodový program sociálno-ekonomického bojkotu Židov, ktorý do istej miery nahrádzal chýbajúce zmienky o Židoch v oficiálnom programe Katolíckej ľudovej strany: „1. Paralísovanie židovského kapitálu na každom poli. Musíme vytrhnúť z rúk židovských peňažných ústavov a kapitalistov ľud zeme a – inteligenciu. 2. Neobjednávať, nekupovať u židov nič, tak ako

oni činia voči kresťanom. 3. Schopnosťou a usilovnosťou vytisnúť ich s každého poľa, kde chcú nad kresťanmi panovať. 4. Židom redigovaný a vydávaný časopis nečítať, ich knihkupectvá ignorovať a povrhnuť a s nimi do žiadneho spolku nevstúpiť. 5. Nikdy a v žiadnej okolnosti do takého polozenia vohnať sa nedat', kde by sme museli žida poslúchať alebo židom podriadenými byť. 6. Ich spoločnosti sa strániť a s nimi do žiadneho úprimnejšieho sväzku nevstúpiť. 7. Na každom kroku treba im dať pocítiť, že tak v spoločnosti, ako v politike kresťanstvo panuje. Toto je opravdivý antisemitizmus“ ([bez uvedenia autora], 1896b; pozri tiež [bez uvedenia autora], 1896a).

Týchto sedem bodov malo za cieľ úplnú izoláciu v zmysle Drevanského (Vajanského) „*nevidieť Žida*“. Tvrdenie, že tu ide o „pravý“ antisemitizmus, odlišujúci sa od protižidovského násillia a štátom garantovaného „rasového“ prenasledovania, je príznačné pre sémantiku katolíckeho „obraného“ antisemitizmu v celej habsburskej monarchii prelomu 19. a 20. storočia. V Uhorsku (a českých krajinách) sa v tomto období s podobnými intenciami používal aj termín „praktický“ antisemitizmus. V agrárnom Uhorsku sa nástrojom tohto „praktického antisemitizmu“ stalo predovšetkým družstevné hnutie, ktoré predstavitelia Katolíckej ľudovej strany rozvíjali zároveň s antisemitskou propagandou (pozri Szabó, 1991). Pojem „praktický antisemitizmus“ začal v súvislosti s družstevníctvom používať nemecký antisemita Otto Böckel, ktorý tým chcel svojmu radikalizmu dodať zdanie oprávnenosti. Boj proti priekupníctvu a úžere totiž v 19. storočí inšpiroval reformátorov ako Friedrich Wilhelm Raiffeisen, aby navrhovali alternatívy kapitalistickej transformácie poľnohospodárstva vo forme spotrebných a úverových družstiev, ktorých členovia mali nakupovať potraviny bez sprostredkovateľov, respektíve za výhodných podmienok získavať pôžičky zo spoločne vloženého kapitálu (Peal, 1987). Na rozdiel od britského historika Davida Peala, ktorý sa zaoberal družstevným hnutím v Nemecku poslednej tretiny 19. storočia, si nemyslím, že by sme mali rozlišovať medzi politickým a „praktickým“ antisemitizmom aj na analytickej úrovni. O. Böckel a iní antisemiti neútočili proti Židom iba pre ich „rasu“, ale videli v nich, rovnako ako predstavitelia družstevného hnutia, zároveň stelesnenie úžery (tamže, s. 146).

Intencie skrývajúce sa za prívlastkami ako „praktický“ antisemitizmus, to znamená úsilie ospravedlniť svoj vlastný protiemanipačný diskurz, si všimol už neskorší popredný ideológ marxistickej sociálnej demokracie

Karl Kautsky, ktorý v roku 1893 písal o „demokratickom“ antisemitizme malých národných hnutí v habsburskej monarchii. Neradostný stav nemaďarských národností v Uhorsku K. Kautsky odvodzoval od kombinácie feudálnych a kapitalistických foriem vykorisťovania, ktorých „triedny“ charakter nemaďarskí nacionalisti podľa neho nechápali, naopak, usilovali sa Maďarov prinútiť k ústupkom rozvíjaním ekonomickej konkurencie. Porovnateľné tendencie pozoroval K. Kautsky v celej habsburskej monarchii a ich prostredníctvom vysvetľoval dokonca aj „boj medzi Árijcami a Semitmi, ktorý tak veselo prekvitá od Seiny po Volgu“. V tejto súvislosti zvlášť zdôrazňoval protižidovstvo malých národných hnutí: „Keďže istý prúd antisemitizmu, dal by sa nazvať demokratickým, vyrastá z rovnakých koreňov ako spomínané nacionalizmy, neprekvapuje, že oba prúdy sa s obľubou spájajú. Hoci sú rozličné strany národnostného konfliktu v Rakúsku inak v príkrom protiklade, v jednom sa zhodujú: vo viac alebo menej na obdiv vystavovanom antisemitizme“ (K. K., 1893).

V rámci slovenského národného hnutia túto tendenciu stelesňoval „hospodársky“ antisemitizmus hlasistov, to znamená mladých ideových odporcov Vajanského a protežantov T. G. Masaryka. Vavro Šrobár, jeden z ich hovorcov, ktorý v mladosti otvorene hlásal protižidovské názory (Szabó, 2014b, s. 158), si v tejto súvislosti spomínal na návštevu u Masaryka v lete 1898, kde tento neskorší bojovník proti „rituálnej povere“ obhajoval antisemitizmus: „Antisemitism je oprávnený na Slovensku. Židia sú nástrojmi vlád a špatnej administrácie. V židoch je ztelesnený ľziliberalizmus Uhorska. Židia stoja u vás všade, bez výnimky, proti kultúrnym snahám ľudu. Židia úžerníčia u vás. Ľud treba vymáhať z pod jarma alko-holu a židovského kapitálu“ (Šrobár, 1930, s. 259). Napriek principiálnemu antiklerikalizmu T. G. Masaryk údajne očakával, že tento praktický program („drobná práca“) budú medzi Slovákmi realizovať kňazi: „Kňazstvo má byť národné, cirkev antisemitická, aby sa ľud hospodársky vymanil zo židovského kapitálu“ (tamže).

T. G. Masaryk tu podľa Šrobárových spomienok na prvý pohľad prekvapujúcim spôsobom demonštroval, že pojmy ako „židovská otázka“ či „praktický“ alebo „hospodársky“ antisemitizmus zodpovedali tendencii, pre ktorú K. Kautsky razil pojem „demokratický“ antisemitizmus. (Nič na tom nemení ani fakt, že T. G. Masaryk sa od Šrobárových spomienok nepriamo dištancoval – v prednáške „Problém malého národa“, s ktorou vystúpil v roku 1911 pred slovenskými nacionalistami v Budapešti, síce

stále uznával, že „[o]tázka židovská bude pre Slovákov dosť dôležitá“, ale už nie v zmysle antisemitizmu: „Antisemitizmus nie je dobrý. Nie byť proti židovi, ale proti pálenke. Slepý antisemitizmus škodí i národne, lebo tým sa židia odpudzujú a ženú k Maďarom. Zášť nemá tu miesta“; [bez uvedenia autora], 1910/1911. Po prvej svetovej vojne, keď sa V. Šrobár ako minister pre správu Slovenska usiloval riešiť „židovskú otázku“ tým, že nariadil revíziu štátnych licencií na výčap liehovín a predaj tabaku, však T. G. Masaryk už ako prezident Československa tento postup pred zahraničnými diplomatmi obhajoval; pozri Frankl – Szabó, 2015, s. 165.) Analyticky presnejší je pojem populistický antisemitizmus, keďže zohľadňuje nielen sociálno-ekonomický rozmer „židovskej otázky“, ale aj praktickú rovinu jej „riešenia“, a zároveň simulovaním jej „oprávnenosti“ – oslobodenie ľudu (populus) od vykorisťovania Židov – zbavuje „obranný“ nacionalizmus jeho ambivalentného charakteru súčasne emancipačného i protiemancipačného hnutia (Szabó, 2014b, s. 126).

Záver

Aký záver máme vyvodiť z analýzy Vajanského výrokov o Židoch v širšom kontexte dejín antisemitizmu v habsburskej monarchii? Predovšetkým je potrebné vzdať sa zažitých klíšé, podľa ktorých je antisemitizmus nerozlučne spätý s „rasizmom“ v zmysle nacistickej ideológie a genocídy Židov. Na základe novších definícií a teórií som ukázal, že antisemitizmus je historický a analytický pojem, ktorý má viacero významových rovín a je ho potrebné vždy zasadiť do zodpovedajúceho historického kontextu. Tvrdenie, že S. H. Vajanský bol antisemita, preto okamžite neimplikuje, že je ktosi čo i len nepriamo spoluzodpovedný za „riešenie židovskej otázky“ počas druhej svetovej vojny.

Na druhej strane, S. H. Vajanský sa už počas života stal súčasťou slovenského literárneho a kultúrneho kánonu, preto je pochopiteľné, že sa naňho ako na antisemitského ideológa odvolávali ľudáci a gardisti, hoci bol luterán. Celý Vajanského programový článok „Židovská otázka na Slovensku“ uverejnil Alexander Mach v ľudáckom denníku *Slovenská pravda* už v roku 1937, teda ešte pred vznikom Slovenského štátu, a v denníku *Gardista* vyšiel v mierne upravenej podobe v predvečer deportácií v roku 1942 ([bez uvedenia autora], 1942). Bolo by však zjednodušením vytvárať priamu líniu od Vajanského k propagande sprevádzajúcej deportácie

Židov. Ľudácky antisemitizmus mal vlastné tradície a zdroje, ale hlavne iných protagonistov, ktorí viac než perom bojovali mečom (alebo aspoň pečiatkou). Rozvíjal sa vo fašistickej Európe, kde sa darilo „mužom činu“. Je viac než príznačné, že S. H. Vajanský sa vo svojej publicistike a v literárnej tvorbe veľmi nezaoberal „riešeniami židovskej otázky“, respektíve propagoval maximálne bojkot v duchu populistického antisemitizmu. Ľudácki propagandisti na sklonku tridsiatych rokov minulého storočia, naopak, veľmi dobre vedeli, že k nejakému „riešeniu“ sa neodvratne schýľuje. Navyše bolo zrejmé, že jeho protagonisti sa neuspokoja s heslom „nevidieť Žida“, ale s pomocou moderných byrokratických a štátnych aparátov ho rovno „odstránia“ (či už na Madagaskar, alebo do sovietskeho Birobidžanu, ako navrhol Karol Sidor, na fyzickú likvidáciu asi spočiatku myslel málokto).

Podobne je to s „obvinením“ Vajanského z rasizmu: pojem „rasa“ vyvolával na konci 19. storočia úplne iné asociácie ako dnes, hoci už vtedy legitimoval predstavy o kultúrnej hierarchii veľkých skupín ľudstva na základe dedičných telesných znakov, ktoré údajne určovali duševnú a duchovnú konštitúciu jednotlivcov. Rovnako dôležitý je však fakt, že rasizmus na konci 19. storočia neznamenal popretie nacionalizmu, ale jeho rozvinutie. Podľa historika Christiana Geulena šlo o pochopiteľnú tendenciu: postupujúca internacionalizácia veľkých oblastí života – ekonomická globalizácia, vzostup robotníckeho a ženského hnutia atď. – mala za následok transformáciu pôvodného nacionalistického projektu zjednotenia jazykovo a regionálne obmedzených (partikulárnych) komunít do podoby imperializmu a „oficiálneho nacionalizmu“ (Geulen, 2004, s. 28 – 29). Ten v strednej a vo východnej Európe konca 19. storočia aplikovali nové elity starých dynastických ríš Pruska, Ruska a Rakúsko-Uhorska za účelom homogenizácie etnicky a konfesionálne rôznorodého obyvateľstva, známej pod polemickými dobovými pojmami germanizácia, rusifikácia či maďarizácia. Rasový diskurz v zmysle Foucaultovej „biopolitiky“ – regulácia politických kolektívov kvôli ich „prežitiu“ – bol jedným zo symptómov tohto „oficiálneho nacionalizmu“, ktorého hlásatelia sa snažili legitimovať nadradenosť svojho kolektívu poukázaním na podradnosť konkurenčných kolektívov, ktoré chceli „asimilovať“ alebo aj vylúčiť. Kategórie národa a rasy však splyvali aj odporcom asimilácie, predstaviteľom „obranných“ národných hnutí, akým bol S. H. Vajanský, ktorý sa v duchu logiky nacionálneho antisemitizmu (Židia ako antinacionálni „tretí“ vo vzťahu k nacionalistickej opozícii Maďari/Slováci) solidarizoval dokonca aj s rasovo „podradnými“ Maďarmi.

Popri kategóriách národa a rasy navyše nesmieme zabúdať na kategóriu náboženstva, ktorá najmä v prípade antisemitizmu zohrávala a stále zohráva významnú rolu. Skutočný, autentický a rasovo „zdravý“ národný charakter sa podľa Vajanského vždy opieral o kresťanstvo, zatiaľ čo antinacionálny „rozklad“, dekadenciu a degeneráciu spájal s talmudom, respektíve so „židovskou rasou“. Aj u Vajanského preto pozorujeme podobnú pojmovú a koncepcnú nejednoznačnosť medzi náboženstvom, nacionalizmom a rasizmom ako napríklad u katolíckeho kňaza a slovenského nacionalistu Andreja Rojka, hlavného propagátora antisemitizmu medzi slovenským obyvateľstvom na stránkach tlačového orgánu Katolíckej ľudovej strany *Kresťan* (tamže, s. 106 – 111).

Striktné rozlišovanie medzi „židovskou otázkou“ v zmysle kvázi „oprávneného“, „hospodárskeho“ nacionalizmu a rasistickým antisemitizmom determinovaným skúsenosťou holokaustu je preto ahistorické a poväčšine slúži apologetickým cieľom. Na Slovensku, žiaľ, v súvislosti s Vajanským neprebehla podobná diskusia ako v susedných Čechách, kde sa pred niekoľkými rokmi dosť obširne polemizovalo o antisemitizme Jana Nerudu (Frankl – Toman, 2012). Napriek tomu sú argumentačné stratégie predovšetkým kritikov tvrdení o Nerudovom antisemitizme veľmi podobné ako v prípade v úvode spomenutých obrán Vajanského: Nerudov negatívny vzťah k Židom sa redukuje na viac či menej oprávnenú kritiku ich sociálno-ekonomického postavenia, respektíve stavia sa do protikladu s rasizmom a protižidovským násilím (pozri Haman, 2014, s. 159 – 162; Mareš – Randák, 2013). Môj príspevok mal za cieľ spochybníť tieto umelé rozlíšenia aj v prípade Vajanského, ktorého vzťah k antisemitizmu a miesto v literárnom panteóne v mnohom zodpovedajú pozíciám J. Nerudu.

Svetozár Hurban Vajanský vo svetle generačnej metódy

V kapitole sa pokúsim predstaviť S. H. Vajanského ako osobnosť a istý generačný symbol súčasne, a to pomocou tzv. generačnej metódy. Táto metóda definuje generačné pozície a súdržnosť, ako aj generačnú identitu ľudí približne rovnakého ideového a vekového zaradenia. Formulovaniu generačných pozícií sa prikladá významná integračná a mobilizačná úloha v historickom vývoji.¹ Slovenské dejiny 19. storočia sa vzhľadom na nízke početné stavy politických a intelektuálnych elít a vzhľadom na ich pomerne jednoduchú vnútornú štruktúru dajú dobre zachytiť v rámci jednotlivých generačných skupín.

Napríklad generácia štúrovcov je v našom povedomí jasne zadefinovaná svojím politickým a sociálnym programom, ako aj intenzívnou aktivizáciou počas revolučných rokov. Vymedzená je narodením Michala Miloslava Hodžu (1811) a Jána Francisciho a Štefana Marka Daxnera (1822). Do týchto približne desiatich rokov spadá narodenie väčšiny členov štúrovskej družiny. Ich spoločná generačná identita sa vykryštalizovala v štyridsiatych rokoch a akcelerovali ju skúsenosti revolúcie ako generačného zážitku. V menšej miere bol vplyv tejto generácie evidentný ešte v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch (ako tzv. Stará škola slovenská).

Vedúca osobnosť generácie – Ľ. Štúr – sa narodil v strede uvedeného intervalu a zomrel dostatočne skoro, aby nestihol spochybniť, respektíve zdiskreditovať svoje idey a ideály v období neoabsolutizmu a provizória a aby v historickej pamäti mohol zostať ako skutočný generačný symbol a vodca. J. M. Hurban, ktorý zomrel v roku 1888, už po vyrovnaní poprel svojimi činmi i myšlienkami ideály vlastnej mladosti a konzervatívne postoje prevládali v jeho aktivitách stále výraznejšie. Ešte väčší kontrast vidíme v prípade radikálneho J. Francisciho, ktorý zomrel až v roku 1905 ako člen najkonzervatívnejšej časti martinskej elity. On, kedysi radikál

1 Opieram sa o teoretické východiská práce Fasora, 2015.

a povestný búrlivák, skončil ako konzervatívny postrach martinskej mládeže. Do konkrétnej generácie sa teda treba nielen dobre narodiť, ale aj dostatočne „načas“ zomrieť, aby človek zostal zaradený v historickej pamäti s ideálmi a ideami danej generácie. To sa podarilo nielen Štúrovi, ale i Vajanskému, hoci u posledného to nebola otázka skorej smrti, ale skôr dôsledok prevažne nemenného kontinuálne negatívneho historického vývoja bez väčších zlomov a zmien v prostredí, v ktorom žil a vyvíjal verejné aktivity. Ak by sa dožil nových štátoprávnych pomerov po roku 1918, nepochybne by sa podstatne zmenil jeho odraz vo verejnej mienke aj obraz v historickej pamäti.

S. H. Vajanský bol predstaviteľom ďalšej generácie datovanej narodením Ambra Pietora (1843) na jednej a J. Škultétyho (1853) na druhej strane. Podobne ako L. Štúr, aj on sa narodil v strede tohto desaťročného intervalu a stal sa nositeľom názorov a myšlienkového sveta celej generácie, jej neoficiálnym ideovým reprezentantom. Skutočnosť, že jej nedal meno, súvisí jednak s podstatne väčšou ideovou pestrosťou a jednak s tým, že ťažisko tejto generácie začína v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch a tiahne sa do vypuknutia prvej svetovej vojny. Absencia revolučného vzopätia spôsobila, že smerodajnou sa stáva z hľadiska vlastného veku o desaťročie neskôr v porovnaní so štúrovcami (opakujem, najmä od deväťdesiatych rokov), teda v generačnom veku štyridsiatnikov, a ideovo-politické pozície tejto generácie zostali v platnosti podstatne dlhšie.

Katalyzátorom názorového sveta Vajanského generácie sa nestala revolúcia, ale generačný konflikt s generáciou tzv. hlasistov, narodených v desaťročí od roku 1867 (V. Šrobár, Ján Smetanay, Pavol Blaho) po rok 1877 (Fedor Houdek). Pod vplyvom veľkomestského prostredia, v ktorom mladí študovali, a veľmi rôznorodých ideových podnetov sformulovali svoj generačný program tiež až v deväťdesiatych rokoch, ale z hľadiska vlastného veku o takmer štvrtstoročie skôr ako Vajanského druhovia, teda ako dvadsiatnici. Vo všeobecnosti si mestská mládež formulovala vlastné životné postoje podstatne rýchlejšie a aj zmeny životného štýlu ju zasiahli oveľa rýchlejšie ako mládež v rurálnom prostredí. To bol prípad v mestách študujúcich hlasistov, ktorí si vytvorili vlastnú generačnú tribúnu a jadro generačnej revolty – časopis *Hlas* (1898 – 1904).

Kedy dochádza ku generačnému konfliktu? Politický fenomén mládeže a zaujatie mládežou sa objavujú v situácii, keď dospelí neboli schopní ponúknuť do verejného života vstupujúcim populačným ročníkom žiadne

vierohodné normy. Nedôveryhodnosť ponúk prichádzajúcich zo strany starších generácií vytvárala priestor pre vlastnú iniciatívu mládeže a formulovanie vlastných predstáv, kriticizmus mládeže sa pretavil do generačného vymedzenia či dokonca generačného stretu. Čo sa vlastne stalo? V duchu výstižnej definície Waltera Hornsteina mladí (v tomto prípade i hlasisti) obyčajne spochybnili kompetenciu starých viest' mládeže a zohľadňovať jej špecifické potreby, deklarovali vôľu prevziať zodpovednosť za vlastný život a napokon samých seba definovali ako obrodné, ozdravné spoločenské sily, ktorých akcieschopnosť by sa podriadením staršej generácii podstatne znížila (Hornstein, 1966, s. 274 – 275; cit. podľa Fasora, 2015, s. 38).

Trend zaujať špecifický postoj nebol v rámci celej generácie jednotný. Existovali výnimky, keď generačná veková príslušnosť nezodpovedala kvalite názorov a postojov ich nositeľov. Dôvodov mohlo byť viac. Ján Palárik (1822) sa nestal členom štúrovskej družiny, lebo konfesiónálne patrilo do iného tábora. Viliam Pauliny-Tóth (1826) už stál rokom svojho narodenia trochu mimo štúrovcov, hoci ich ešte zachytil a po ich boku sa aj zúčastnil revolúcie, avšak ťažisko jeho aktivít spadalo do šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov – bol príslušníkom už spomínanej tzv. Starej školy slovenskej, ktorá mohla byť druhým generačným vzopätím časti príslušníkov štúrovskej generácie. Spolu s Palárikom aj Ján Malý-Dusarov (1829) konfesiónálne tvoril opozíciu dominantným evanjelikom a ideovo spolu kreovali politickú opozíciu Starej škole v podobe tzv. Novej školy slovenskej. Tá nebola homogénna ani generačne, ani konfesiónálne, ani sociálne.

V súvislosti s hlasistami bol podobným príkladom i Ferdiš Juriga (1874), ktorý síce zo začiatku patrilo medzi hlasistov, ale potom od nich odpadol viac z ideových ako konfesiónálnych dôvodov. Evidujeme viaceré osobnosti, ktoré sa dostali do politiky s hlasistami a generačne im zodpovedali, ale neboli ich súčasťou a tvorili zárodok novo sa generujúcich politických prúdov. Tí sa postavili ako solitéri buď proti Martinu a starým (Milan Hodža), alebo zaujali postoj medzi nimi, keď ideovo zodpovedali skôr starým, ale konfesiónálne tvorili nové štruktúry (Andrej Hlinka, F. Juriga, František Skyčák, František Jehlička a ďalší). Posledný menovaný, hoci bojovný katolík, sa vďaka konzervatívnemu filozofickému školeniu a nadštandardným vedomostiam stal použiteľný aj v boji proti hlasistom a ich „škodlivej“ ateistickej filozofii na stránkach *Národných novín*, rovnako proti darvinizmu a jeho sociálnej forme, hovoriacej o preva-

he životaschopnejších, dravších a silnejších (Jehlička, 1903). Vajanského a jeho martinskú družinu obohatili rôzni noví mimomartinskí národnári skitelia.

Osobitným prípadom bol Ľudovít Bazovský (1872), ktorý síce patrila k hlasistom vekom i štúdiom vo veľkomeste, no jeho napojenie na martin-ské elity bolo príliš tesné na to, aby sa dokázal vymaniť spod ich vplyvu. S jeho osobou sa spája ideový rozkol medzi mladými.

V auguste roku 1899 sa v Liptovskom Sv. Mikuláši uskutočnila druhá porada slovenskej mládeže. Prím na nej hrali hlasisti a ich sympatizanti. Hovorilo sa veľa o tom, čo by bolo treba robiť, no o mnohých konkrétnych úlohách sa hovorilo bez toho, aby sa veci riešili či aspoň aby sa ukázala snaha zabezpečiť ich riešenie. Martinská mládež sa porady nezúčastnila, lebo údajne dostala správu o jej zákaze. Preto po skončení porady prijalo zo dvadsať účastníkov pozvanie zúčastniť sa na druhý deň ďalšieho stretnutia, tentoraz v Martine a v prítomnosti miestnych mladých. Tu sa jednotlivé vystúpenia pred stovkou prítomných niesli už vyslovene v konfrontačnom duchu. Na poobedňajšom bankete čerstvý doktor práv Ľ. Bazovský v oficiálnom prípitku k účastníkom porady ostro napadol hlasistickú skupinu. Okrem kresťanského nacionalizmu odmietol všetky ostatné -izmy a najmä odvrátenie sa od domácich tradícií. Konfrontačné vystúpenie malo za následok, že hlasisti a ich prívrženci „ustrnuli nad zákernickým pokračovaním tohoto rečníka“ a boli doslova donútení demonštratívne odísť. Očití svedkovia tvrdili, že Ľ. Bazovský svoj prejav čítal z papiera, ktorý mal ukrytý v klobúku pred sebou, a rukopis patrila Vajanskému, čo potvrdzovala aj dikcia prejavu označujúca hlasistov za neslovenských, nekresťanských a nenárodných. Keď Ľ. Bazovský odmietol odvolať svoje slová, prišlo k úplnému rozkolu (Janšík, 1947, s. 303 – 309; Bokes, 1972, s. 514).

Programový záujem Vajanského generácie o generáciu mladých mal viacero charakteristických rysov. Jedným bol úplne apolitický odpor voči konzumnému spôsobu života, ktorému mládež v skazených mestách údajne stále častejšie prepadávala. Oveľa viac politicky motivované boli obavy z prílišnej samostatnosti mládeže a podliehania cudzím ideovo-politickým vplyvom. Jedným z nich, navyše so silným ideovým nábojom, bol Ch. Darwin a jeho učenie o boji ako prirodzenom výbere. Hoci tento aspekt nebol v slovenskom prostredí taký silný ako inde, konfliktný potenciál darvinovského učenia tu existoval a bol tematizovaný. Vnímala sa „ako teória s ústredným pojmom ‚prirodzeného vývoja‘ implikujúcim nevyhnut-

ný a blízky prechod moci do rúk nastupujúcej generácie“ a radikálny darvinizmus sa medzi mladými objavoval ako dôsledok kritického generačného vnímania reality a obmedzených možností presadiť sa (Fasora, 2015, s. 40).²

S. H. Vajanský stál v následnej zákopovej vojne nielen na čele starších, ale viackrát viedol svojich verných aj do otvorených útokov. Porovnával činy oboch generácií, zásluhy za národ meral odsedenými väzenskými mesiacmi, útočil osobne a z vysokého koňa svojej autority, ktorá bola priam inštitucionalizovaná otcom – J. M. Hurbanom. Išlo o jeden z mála prípadov v slovenskom prostredí, keď žezlo generačného vodcu prešlo z otca na syna.

V iných rodinách to takto jednoducho nefungovalo. Makovickovci nemali politické ambície a neboli ideológmi ako Hurbanovci. Štefanovičovci síce ambície mali a napĺňali atribúty ideológov, ale boli príliš veľkými solitérmi, aby mohli zohrať podobnú generačne stmelujúcu úlohu. Rodinné a konfesijné väzby boli pritom v rámci slovenských elit dostatočne silné, spojenie otec – syn však s výnimkou Hurbanovcov nefungovalo. Oveľa viac možno spojenie otec – zať, ako ho poznáme najlepšie z českého prostredia, keď rola vodcu prechádzala po línii František Palacký – František Ladislav Rieger – Albín Bráf. V slovenskom prostredí takto fungovala napríklad postupnosť medzi V. Paulinym-Tóthom a jeho zaťmi Milošom Štefanovičom, Jaroslavom Vlčkom, Matúšom Dulom a Štefanom Hrušovským, ako aj nevestou Margitou, rodenou Milecovou.

S. H. Vajanský však ťažil nielen z postavenia svojho otca, ale i zo svojho intelektuálneho potenciálu, rozhladenosti a poznatkov. To z neho urobilo hlavného ideológa slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia. Keď k tomu pridáme jeho brilantný žurnalistický štýl, porovnateľný snáď len s publicistikou M. Hodžu, umelecké predpoklady a taktiež skutočnosť, že svoju tvorbu dal programovo a v plnej miere do služieb národného hnutia, máme pred sebou veľmi komplexnú a všestrannú osobnosť, ktorá zo subjektívno-rodinných i z objektívno-politických dôvodov mala všetky dôvody stať sa vedúcou generačnou osobnosťou a z hľadiska medzigeneračnej konfrontácie i ideologickým vodcom.

² K tomu pozri seriál J. A. Wagnera „Hmota a hmotári“ v *Národných novinách* (1898), na margo state píše Dodel, 1903; tiež pozri [bez uvedenia autora], 1903; Jedlička, 1903; [bez uvedenia autora], 1909.

Každé sociálne hnutie modernej doby je konfrontované so socializáciou mladej, nastupujúcej generácie. Politická kognitivita mládeže sa tradične pohybuje medzi úctou, obdivom alebo uznaním voči generácii otcov na jednej strane a snahou emancipovať sa na druhej strane. Ako sa svojho času S. H. Vajanský vymaňoval spod otcovho vplyvu (starý Hurban pre neho reprezentoval celú generáciu otcov), tak sa nová generácia – či už hlasisti, prúdisti, liberáli, socialisti, katolíci, tolstojovci a ďalší – vymedzujú voči Vajanskému, ktorý najlepšie reprezentuje staršiu generáciu otcov s pomerne konzervatívnymi postojmi. On sám si nanovo formuloval postoj k Rusku, Nemcom i Čechom a rovnako stál za požiadavkou všeobecného volebného práva – to všetko v konfrontácii so svojim vplyvným otcom, keď v mnohom sa od neho vymedzil a posunul sa úplne inam.

Vajanskému prisudzujeme rolu generačného hovorcu, ktorý pozitívne zasiahol i ďalšiu generáciu martinských a mimomartinských činiteľov, čo zostali skôr v jeho tieni a nenašli také impulzy, aby sa mohli v plnej miere emancipovať od starších a samostatne sa prejavíť. Najväčšou chybou by však bolo vnímať Vajanského jednofarebne a schematicky. Aj jeho, hoci by si to nikdy nepriznal, ovplyvnili generačné spory s hlasistami a mladými: vo svojich literárnych dielach (pravda, nie v románe *Kotlín*) nechával ústami svojich hrdinov deklarovať tézy ako vystrihnuté z *Hlasu*. Mnohé kritické myšlienky na adresu národného života a politiky sa v nich však objavili ešte pred vystúpením hlasistov, v neposlednej miere v románe *Sučhá ratolesť*. Kritizuje tu nepraktickosť národných vodcov, ich odtrhnutosť od ľudu a mravnú slabosť. Rovnako, ak by sme vybrali Vajanského články z *Národných novín* z rokov 1906/1907, zistili by sme, že situácia v Rusku a pod jej vplyvom i v Uhorsku mimoriadne radikalizovala Vajanského rétoriku. Desať rokov pred smrťou burcoval verejnosť spôsobom, ku ktorému by kedysi radikálny J. Francisci nedospel ani v podstatne mladšom veku. Objavoval sa na sociálnodemokratických mítingoch, agitoval, požadoval všeobecné volebné právo, sociálnu i národnú spravodlivosť.

Pravda, S. H. Vajanský mal opäť v porovnaní s Franciscim výhodu. J. Francisci a celá jeho generácia mohla po revolúcii ťažko prekročiť svoj tieň, zo svojich názorov skôr ustupovala a revidovala ich. S. H. Vajanský nemusel ani zďaleka svoje postoje v takej miere modifikovať a meniť. Navyše zomrel uprostred vojnovnej kataklizmy a nedožil sa vzniku Československa, kde, ako sme už spomenuli, by sme jeho reakcie a správanie len ťažko odhadovali a zrejme by v mnohom stratil zo svojho symbolického potenciálu.

Ak hovoríme o generačnej metóde a generačnej identite ako o jednom z jej hlavných znakov, neznamená to, že posun, respektíve konflikt medzi jednotlivými skupinami musí mať zákonite charakter konfliktu medzi otcami a deťmi. Hoci práve konflikt medzi generáciou Vajanského a hlasistami bol vždy takto definovaný, nešlo o pravidlo. Ani každý vzťah medzi otcami a deťmi nemusí mať apriórne konfliktný charakter, aj keď istú mieru napätia prirodzene generuje.

Najlepšie je to vidieť na vzťahu medzi štúrovcom Hurbanom a jeho synom Svetozárom. S. H. Vajanský na čele svojej generácie na štúrovcov vždy nadväzoval, hlásil sa k nim a rovnako sa hlásil k slovenskej národnej identite, zatiaľ čo opoziční hlasisti hľadali oporu skôr v J. Kollárovi a rôznych formách česko-slovenského spojenia.³ Preto vzťah medzi otcom a synom v prípade Hurbanovcov nemal konfliktný charakter, i keď názorový posun bol aj tu viac ako zřejmý. Postoj k mladým nebol u Hurbana bez výhrad: „Človek aby bol opatrný pri našej mládeži, ľahko sa dá naviesť telu i diablu a potom jej priateľ najlepší stojí kompromitovaný a zahanbený“ (J. M. Hurban v liste S. H. Vajanskému, 31. 7. 1863; cit. podľa Petrus, 1978, s. 22). Neraz mladí podľa Hurbana „lenivia a trovia peniaze“ (tamže). O tridsaťpäť rokov neskôr bude S. H. Vajanský to isté tvrdiť o hlasistoch, ktorí údajne len ťahali peniaze od rodičov a známych, aby si mohli aj dvanásť rokov užívať študentský život vo víre veľkomesta. Napokon, v tomto smere bol kritický aj voči svojim rovesníkom na právnickej akadémii v Prešporke, keď otcovi napísal: „Lebo ináč berúc tunajšia Slovač dáva hodný kontingent darebákov neskladajúcich skúšky“ (29. 7. 1870; tamže, s. 43).

Ako každý otec, aj J. M. Hurban si želal, aby syn kráčal v jeho šľapajach a po ceste vyznačenej otcami: „Tak, vidíš syn môj, tak čaká na Teba kľzačka života; čerstvo sa kľzať na nej môžeš, len sa nezabudni nikdy a kosti i všetko telo vycvič si mohutne. Boh nebeský Ťa obdaril hlbokým živým citom, nepopúšťaj sa mu prílišne, ale otužuj činy, aby si časom mohol poslúžiť stále a platne národu nášmu, zastanúc na postat' a do šľapy otca“ (J. M. Hurban v liste S. H. Vajanskému, 21. 5. 1861; cit. podľa Petrus, 1967, s. 26). J. M. Hurban už zabudol, že ani on a jeho druhovia nepostupovali v šľapajach svojich otcov, ale na Heglovej filozofii postavili úplne nový

3 Odráža to práca M. Hodžu *Československý rozkol a polemická odpoveď na ňu z pera J. Škultétyho Štodvadsaťpäť rokov zo slovenského života* (pozri Hodža – Škultéty, 2009).

koncept slovenskej národnej ideológie. Rovnako tvorivo využili nemeckú vedu, ruský romantizmus, novú českú poéziu a ďalšie ideové zdroje.

Podobne ako mladí štúrovci, aj Hurbanov syn Svetozár už mal vlastné predstavy a koncepty. Neboli založené na vyslovene konfesionalno-religióznych princípoch, ktoré napokon neboli ani pre jeho otca v mladších rokoch života zďaleka typické. Svetozárov svetonázorový posun vidieť napríklad na poznámke voči stále konzervatívnejším otcovým postojom: „Ale, apenko, už prešli celkovité časy, v ktorých výlučne stav kňazský a učiteľský bol nosičom idey: ba vidíme, práve že tento stav začaste v terajšom veku je prvý, ktorý kráča cestou vybuchajúcou satanáša! [...] Veru apenko, keby si videl tunajších učedníkov bohoslovenstva [...] istotne by si väčšmi zúfal nad mládežou nevoliacou cesty časné jako nad nami juristami a technikami, konajúcimi povinnosti svoje“ (20. 6. 1870; tamže, s. 65).

S konštatovaním, že kňazi už dohrali svoju vzdelávaciu národno-spoločenskú úlohu, sa stotožnili i hlasisti. Nové generácie kňazov už neboli schopné plniť úlohy doby: „Vedecký dorost medzi kňazstvom stáva sa zriedkavejším, chuť k vážnej práci odbornej mizne medzi mladším kňazstvom [...] Tí drobní, tichí pracovníci, vytratil sa, tá garda práce z rokov šesťdesiatych zredla“ ([bez uvedenia autora], 1898/1899a, s. 265). Kňazi prestali vnímať „slovenské poklady“, ducha a vlastnosti ľudí, nikto sa viac nezaoberal štúdiom duchovného života ľudu. V súlade s kritikou mladého Vajanského hlasisti nevdokaj o tri desaťročia neskôr už len potvrdili jeho slová: „Veľká massa kňazstva žije medzi ľuďom, ale ľudu nevidí, necíti. Márnosť svetská stala sa im Bohom, červené pásy, hostiny, karty, nemravnosť zajíma ich dušu v 99 čiastkach [...] Ľudia oddaní pôžitkárstvu a telesnosti nemajú vznešených ideálov, nežijú životu ducha, ale životu brucha...“ (tamže). Záver: starú generáciu kňazov už nenapravíme, ale „mladá generácia kňazská musí byť mravnou životom i prácou“. Inak povedané: „Tak žiť, jako posiaľ žilo, až na výnimky kňazstvo, mladá kňazská generácia nemôže, nesmie“ ([bez uvedenia autora], 1898/1899b, s. 165).

V každom prípade sa medzi katolíckymi duchovnými žiadna uzavretá generačná skupina s autonómnou politickou činnosťou a vlastnými generačnými postojmi nevytvorila, čo bolo vzhľadom na hierarchické usporiadanie a subordináciu v rámci cirkvi aj logické. Dokonca aj genéza Slovenskej ľudovej strany sa zrealizovala spôsobom, že slovenskí kňazi zostali naďalej pevne integrovaní do vlastných konfesionalných štruktúr. Hlinkovské heslo „za Boha a za národ“ zostalo typické i s poradím jed-

notlivých hodnôt. Jedna z hlavných a najaktuálnejších úloh smerom ku kňazom (v tomto i predchádzajúcom prípade predovšetkým katolíckym) spočívala vo vymanení sa mladých spod vplyvu starých, lebo starí boli vraj pre slovenskú myšlienku nebezpečnejší ako Maďaróni ([bez uvedenia autora], 1899/1900).

Vráťme sa opäť k hlasistom a dajme hlas človeku, ktorý stál dostatočne mimo Martina, aby mohol byť nezávislý, pritom však dobre poznal všetky jeho vnútorné pomery. Andrej Kmeť vnímal generačnú bariéru medzi hlasistami a generáciou „otcov“ popri vplyvoch zo zahraničia a vplyve veľkomestského prostredia i v tom, že Martin tradične pohrdal všetkým, čo vzniklo mimo neho či mimo redakcie *Národných novín*, a podceňoval nepriateľov, súperov i mladých ako celok. A. Kmeť nevidel vinu v Masarykovi, ale hlavne v prostredí martinskej vedúcej garnitúry. Ťažko sa čítali Vajanskému takéto jeho riadky: „Povedzme si ‚mea culpa‘; akú sme si vychovali mládež, s takou trápme sa a takej oddáme svojim časom opraty, ak nám ich prv nevytrhne sama z ruky. Darmo je, nezanepřáždňovali sme ju; odsocovaná, pohrdaná bola všade; poľa k činnosti málo, tej ‚národnej roli dedičnej‘ kultivovalo sa málo, pramálo. Zo samého teoretizovania a samého národolubstva nevyžijeme [...]. Treba bolo dávno dávať mládeži iný smer, smer ku práci. Čože je z Vašej Sv. Martinskej mládeže? [...] Teraz mládež miesto čo by obrátila ostrie proti skutočným nepriateľom vonkajším, cerí zuby na svojich, na starých [...]. Z koho máme si vychovať nástupcov, keď nie z tej mládeže, aká blúdi okolo Hlasu?“ (A. Kmeť v liste S. H. Vajanskému, 15. 2. 1899; cit. podľa Petrus, 1972, s. 149).

Deväťdesiate roky prinášali celý rad pestrých a protirečivých impulzov a harmónia sa vytratila i odtiaľ, kde predtým ešte bola prítomná. V žiadnej sfére sa už vývoj neuskutočňoval bez konfliktov, nikde nebolo možné očakávať harmonický vzťah. Závažné kvalitatívne zmeny v ekonomike, završenie priemyselnej revolúcie a prekonanie agrárnej krízy, vyhrotená kríza dualizmu, kolaps parlamentarizmu a „krvavé voľby“ v Uhorsku, ideová a stranícko-politická diferenciacia, mentálne problémy s absorbovaním prevratných výdobytkov vo vede a v technike – to všetko prinieslo do generačných sporov závažný politický a ideový náboj. Hlasisti sa ostro vymedzovali od generácie „otcov“ a „starých“ a profilovali sa v ostrej kritike ich konzervativizmu, politickej pasivity, rusofilstva a bigotne vnímaného konfesionalizmu. Tieto vlastnosti v mnohom symbolizoval práve vtedy päťdesiatročný S. H. Vajanský. Podľa hlasistov predstavoval inteligenciu,

ktorá „krom divadla a tanečnéj zábavy s mizernou cigánskou muzikou nevie sa na nič lepšieho zmôcť [...] pri pohárikoch mláti politickú slamu, rieši svetovú politiku, delí Balkány a Áziu, prorokuje o záhube Maďárie a najnovšie: nadáva ‚Hlasistom‘ do zradcov národa a tituluje ich ‚pankhartami‘“ (Šrobár, 1898/1899a, s. 259).

Mladá nastupujúca generácia si svoju generačnú pozíciu sformulovala v rozsiahlej programovej sebareflexii P. Blaha, ktorý právom zdôraznil vplyv z iných – neslovenských – oblastí na slovenských mladých: „[...] emancipácia názorov prerazila si cestu, mládež počala sa stavať na vlastné nohy, počala hľadiť vlastnými očami, počala súdiť a uvažovať, porovnávať seba s mladšou generáciou druhých malých národov slovanských, svoju prácu s prácou mládeže pobratimskej, svoje snahy so snahami iných národov. Touto prirodzenou cestou vyvinul sa dnešný ruch a pohyb v mládeži slovenskej. Pravda, základom tohto ruchu je nový názor mládeže na svet a človeka, na náš národ a na povinnosť inteligenta voči nemu“ (Blaho, 1898/1899, s. 322). Rovnako sebakriticky upozornil na deficit v súkromnom živote a v charaktere vzdelania medzi mladými. Nežiadal pritom programovú a ideovú jednotu mladých, naopak, zdôrazňoval potrebu mnohorakosti názorov.

Jednu z kľúčových otázok pri formovaní mladých tvorilo školstvo. Od jeho kvality sa odvíjali i generačné postoje mladých. O nedostatkoch v školskom systéme, ubíjajúcom učiteľa i žiakov, ich telesné i duševné zdravie, sa hovorilo na stránkach špecializovanej tlače i v orgánoch oboch protichodných táborov. Ak starí vinili za stav mladých aj školy, mladí zase vnímali školy ako príčinu svojej úzkej a neraz málo kvalitnej základne. Budúcnosť mala priniesť žalostné ovocie vtedajšej – toľko diskutovanej – osvety a, pochopiteľne, mala mať dôsledky na stav celej nastupujúcej generácie ([bez uvedenia autora], 1896). Podľa *Národných novín* by mali hatiť tento negatívny vplyv rodičia – všetkou svojou silou a autoritou. Teda generácia otcov by mala prevziať rozhodujúcu zodpovednosť ako kompenzáciu za demoralizujúci vplyv maďarského školstva. To, pochopiteľne, hlasisti a priori odmietali a ponúkali skôr pozitívny vplyv knihy alebo českého školstva. Odmietnutie takýchto východísk považovali zo strany *Národných novín* za falošné a poukazovali na skutočnosť, že samotný S. H. Vajanský chodil do českých i nemeckých škôl, jeho syn do Hodonína a dcéry študovali na ústavoch v Čechách, A. Pietor vchoval svojich troch synov v Čechách a na Morave, Anton Bielek tamže svoje dve dcéry, Karol

Salva dcéru na Morave a tak by sa dalo pokračovať ďalej. Zrazu – ako podotýkal V. Šrobár – sa nikto nebál „exulantstva“, „emigrácie“ a cudzích vplyvov (Šrobár, 1898/1899b).

Hlasisti a ich prívrženci skoncentrovali svoje generačné postoje v náhľadoch na Vajanského román-pamflet *Kotlín*, ktorý sa sporu starých s mladými bytostne a programovo, hoci jednostranne, týkal. Vzhľadom na tendenčný čierno-biely charakter románu mal byť menej polemikou, ale skôr vyslovene karikatúrou hlasizmu. V. Šrobár v kritike tohto diela predstavil svoju interpretáciu Vajanského vnímania generačného problému. Vajanského postavy reprezentujúce mladých boli podľa Šrobára výsledkom fantázie, nie reálnej situácie, v skutočnosti takíto mladí nikdy neexistovali: „Proti starým, čerstvým, statočným, poctivým, slovom proti ideálom národovcov postavil kreatúry mladých, nadutých, hlúpych, cynických figúr.“ Takéto čierno-biele videnie spôsobilo, že analýza mladých a ich hnutia, pozitív i slabín sa nakoniec nekonala a prím nadobudli „plané reči a klebety“: „Bola tu príležitosť ukázať na zásadné rozdiely v nazeraní starých a mladých a poučiť jednu i druhú stranu. Ale nič takého nepodal pán pôvodca...“ a dal skôr priechod „chúťkam po pomste a nenávisti“ (Šrobár, 1901/1902, s. 77).

F. Houdek sa stotožnil s postojom pražskej *Našej doby* voči *Kotlínu*, ktorý hovoril ústami samotného Masaryka. Jeho výsostne ideologické stanovisko videlo v románe „smutný dokument duchovného úpadku nášeho Slovenska; na jeho chybách dorůstající generace může studovat, jaké práce Slovensku je třeba“ (S., 1901/1902, s. 87). F. Houdek sa chcel pôvodne z románu dozvedieť, čo má staršia generácia povedať mladým a čo má byť jej generačnou výpoveďou. Nedožvedel sa však nič, lebo román predstavoval Slovensko imaginárne a neexistujúce, ako plod cudzieho nemeckého romantizmu. Podľa Masaryka bol Vajanského postoj zreteľný aj zo skutočnosti, že chválil staré časy oproti novým, a to aj preto, lebo zemaniam vraj mali kedysi záľubu v umení, čo už na začiatku 20. storočia bola agenda len niektorých (starších) jednotlivcov ([bez uvedenia autora], 1901/1902).

Vajanského zaujatosť voči hlasistom nepoznala medze. Keď bol požiadaný, aby napísal doslov k prekladu Turgenovho diela *Otcovia a deti* od Milana Ivanku, opäť to využil na svoju agendu. I tu išlo o „borbu starých s mladými“ a podobne ako on, i Turgenev zažil ataky kritikov, z čoho Vajanskému vyplynulo, že „je vždy dobrým znakom, keď na umelcovo dielo za čerstva sadajú psie muchy, osy, ovady a iné žúžaly...“. Turgenevom si

vypomáha, aby sa vyrovnal s tendenčnými kritikmi a napokon i s mladými – nihilistami a liberálmi: „O čo tedy ide? Nie o borbu mladej, silnej, mnohosľubnej reformy s deravou, práchnivou, do mohyle súcou fázou života, ale ide tu o nepovolané, nesvojské, zovnútorými, vražimi silami nadiktované novotárstvo, o pusté negovanie len kvôli negovaniu, napuchnuté, fantastické, nereálne bludárenie, nanútený zverský materializmus...“ Ale ani to ako keby nestačilo, ešte musel dať priestor aj vlastnej márnomyseľnosti: „Dnešná kazuistika mnoho rozpráva o ‚smeroch‘, o ‚modernosti‘, o čačkách a ‚vytríbenostiach‘ a nevidí, že v umení platí len talent a nič iného. Máš-li čo povedať, vieš-li tomu dať formu, obraz – dobre. Ale nijaké, trebárs i najmodernejšie nohavice neurobia z teba poeta.“ Nakoniec celú svoju polemiku uzavrel tradičným odkazom na pôvod ideí a (slušne povedané) nezrelosť kritikov a ich názorov: „[...] škodné a perverzné je trhanie všetkého, čo ‚otcovia‘ utvorili a postavili. Netrebný je surový chvast, mladá drzá nadutosť, mizerné papuškovanie zle pochopených cudzích výplodov mysle. Pokrokom a zveľatkom je len to, čo vyrástlo na vlastnej pôde; užitočným plodom len to, čo uzralo vo vlastnej duši“ (Vajanský, 1904, s. 339, 341 – 342).⁴

Katolícky kňaz František Šujanský vyjadril v liste Vajanskému presvedčenie, že hlasisti ako istý fenomén sú len prechodným, dočasným a zvonku importovaným javom: „[...] zakalia, zasmradia, ale po chvíli vyschnú, vypáchnu, tak to bývalo naveky, a diela dobré pôjdu ďalej svojim, Bohom riadeným tokom“ (14. 3. 1903; cit. podľa Petrus, 1978, s. 286). V takomto úplne scestnom postoji utvrdil Šujanského, a nielen jeho, koniec hlasizmu a jeho úplný rozklad.

Hoci hlasisti sa od začiatku postupne ideovo i vzťahovo rozpadali, ich koniec bol skutočne oveľa žalostnejší. Celé hnutie mladých sa ocitlo v slepej uličke a skoncentrované výlučne okolo jedného z jeho zakladateľov – Šrobára. *Hlas* zanikol v roku 1904 a S. H. Vajanský, F. Šujanský a ďalší to vnímali so zadosťučinením a ako potvrdenie svojich názorov. V roku 1906 sumarizoval S. H. Vajanský celé hnutie v liste katolíckemu kňazovi Františkovi V. Sasinkovi (od čoho sa odvíjala aj rétorika textu): „Viete, že povstali u nás z cudziny zanesené prúdy achristianske, antiekleziastické a ja s N. N. [*Národné noviny* – pozn. R. H.] a niekoľkými priateľmi stál som proti nim a temer som ich potrel tak, že už nesmejú verejne klamať

4 Je zaujímavé, že tento doslov unikol pozornosti A. Červeňáka (Červeňák, 1968).

ľud, nesmejú sa vytrásť so svojím diabolským učením hlasistickým, ačkoľvek tajne pridŕžajú sa masarykizmu a kde môžu, kazia mládež svojím ateizmom skrytým. N. N. boli baštou proti podvratným zámyslom [...] keď i nevykrikujú tak hlasite poburujúce heslá a socialistické frázy“ (27. 12. 1906; cit. podľa Petrus, 1972, s. 258).

Ateizmus mal byť najväčším biľagom hlasistov, hoci sa týkal len Šrobára. Ale v slovenskej spoločnosti takáto stigma stále fungovala. A nakoniec, i dištancovanie sa od radikálnej socialistickej rétoriky malo práve v roku 1906, v súvislosti s ruskými udalosťami, svoj zmysel. Rovnako téza o importe zo zahraničia, lebo z domácich koreňov čosi také ako liberálny hlasizmus vyrásť nemohlo. Preto S. H. Vajanský hovoril, že „Praha je naším nešťastím“ (list Juliusovi Grégrovi, 26. 5. 1900; tamže, s. 165), alebo o tom, ako T. G. Masaryk „pokazil nám zopár mladých ľudí, zväčša nezdamných a len namyslených a nabubrených“ (list tomuže, 28. 1. 1904; tamže s. 214). Bolo viac ako pravdepodobné, že na Vajanského neznášanlivú a konfrontačnú rétoriku vplývali podstatne aj dlhodobé zdravotné problémy (cukrovka), ale jeho ideologicky motivované prístupy by zrejme aj tak viedli jeho pero približne rovnakým smerom.

Vajanského čierno-biele videnie, publicistický štýl a ideologický prístup k stretu dvoch koncepcií a generácií mohol fungovať v čase vyjdenia románu *Kotlín*, ktorý bol aj preto uverejnený s priam nezvyčajným chvatom. Rovnako však bolo typické, že do nasledujúcich zobrazených spisov autora už román nebol zaradený, akoby pár rokov po páde hlasistov naozaj nemal komu čo povedať (Kusý, 2014, s. 81 – 84). Zostarol ako novinový úvodník.

Hlasizmus síce skončil neslávne, ale liberalizmus, ktorý väčšinovo reprezentoval, sa natrvalo udomácnil v slovenskej ideovom svete. Aj hlavné myšlienky hlasizmu – aktivizmus, demokracia, česko-slovenská vzájomnosť a spolupráca, drobná práca, ideová otvorenosť – žili ďalej a vznik ďalšieho generačného hnutia prúdístov a časopisu *Prúdy* ako novej generačnej tribúny to len potvrdzoval.

Prúdisti narodení v desaťročí od F. Votruba (1880) po Juraja Slávika (1890) tvorili generáciu, ktorá síce nadväzovala na hlasistov, ale posúvala ich myšlienky inam a ďalej. Aj preto sa od hlasistov, ešte stále činných v politike a vo verejnom priestore, viac-menej dištancovali. Česko-slovenskú spoluprácu vnímali prúdisti podstatne širšie a ich generácia sa pohybovala programovo v celouhorskom kontexte (napokon, *Prúdy* vychádzali cha-

rakteristicky v Budapešti). Práve v spolupráci s nastupujúcou generáciou uhorsko-maďarských mladých politikov, odchovaných západoeurópskym duchovným kvasom a dištancujúcich sa od šovinizmu a asimilačnej politiky dovtedajších vládnych garnitúr, videli šancu na podstatné zmeny v uhorskom politickom prostredí.

Uhorsko-maďarskí politici, vstupujúci v deväťdesiatych rokoch v nových stranách do parlamentu a začínajúci práve vtedy svoju politickú kariéru, ešte neboli ochotní korigovať podstatnejšie uhorskú politiku ako celok, aj preto hlasisti úplne rezignovali na akúkoľvek generačnú spoluprácu a nádeje v súvislosti s Budapešťou. S výnimkou Hodžu, ktorý s hlasistami koketoval len v úplnom začiatku, sa celoštátna uhorská politika hlasistami vôbec nezaoberala a nereflektovali ju, čo bolo v rozpore s otvorenosťou voči zahraničiu. A možno ani nie, keďže uhorská vnútorná politika sa európsky nesprávala a strácala v tomto období posledné sympatie aj zvyšky svojho renomé ešte z čias revolúcie (Jeszenszky, 1994).

Prúdisti, ako sme už spomínali, sa v tomto smere správali úplne inak. Spôsobila to i skutočnosť, že uhorsko-maďarská generácia spolupracujúca s prúdistami už mala podstatne otvorenejší charakter a jej liberalizmus nebol obyčajným slovom na papieri. Bolo pritom zaujímavé, že táto generácia vekovo zodpovedala viac hlasistom, nie mladším prúdistom. Tvorili ju intelektuáli a politici ako Bódog Somló (1873), Gusztáv Gratz a Oszkár Jászi (obaja 1875), Ervin Szabó (1877) a ďalší zoskupení okolo časopisu *Huszadik század* alebo v spolku Galilei kör. Takýto generačný posun a vekovú nekompatibilitu spôsobovala oveľa širšia maďarská politická a intelektuálna základňa, ktorá umožňovala presadiť sa mladým a novým podstatne ťažšie, a teda i oveľa neskôr ako v prípade veľmi úzkej slovenskej politickej a intelektuálnej elity. Aj revolučná maďarská generácia obsiahla rokom narodenia viac ako dve desaťročia: od roku 1791 (István Széchenyi) po rok 1813 (József Eötvös), a to ešte nepočítam revolučnú mládež. Potreba generačného vystúpenia nebola v maďarskom prípade v celoštátnej politike ani zďaleka taká akútna. Podstatne širšia bola aj generácia vyrovnania či politického liberalizmu a rovnako politickej diferenciacie z konca 19. storočia. Takže v maďarskom prípade nebude generačná metóda zjavne ani zďaleka taká produktívna.

Najmä v regionálnom rámci to však tiež neplatí. Premena alebo transformácia predmodernej koncepcie uhorského šľachtického národa na koncepciu moderného maďarského kultúrneho národa mohla nadobúdať v re-

giónoch aj generačnú podobu. Tá sa priradila napríklad v Turci k tradičným konfliktom: medzi Révayovcami a Justhovcami, medzi liberálnym a konzervatívnym krídlom, medzi zástancami maďarčiny a latinčiny. Reformnú stranu tvorili v Turci šľachtici do tridsiatky a táto skupina bola takmer identická s tou, ktorá ovládala maďarčinu. Naopak, starší ovládali latinčinu, nemčinu alebo slovenčinu a práve maďarčina im robila veľké problémy. Na margo mladých liberálov sa ozval jeden prispievateľ štúrovských *Slovenských národných novín* z Turca: „Táto strana usiluje sa starších, rozumných, skúsených, zaslúžilých a pred obecenstvom vážnych mužou [...] z úradu pod rozličnými zásterami vitlačiť, napr. tou, že maďarsky nevedia.“ Podľa autora článku v uvedenej strane „najvjačej je medzi nimi mladých, ňeskúsených, ňedávno zo škool povichod'eních“ (I. K., 1845; cit. podľa Demmel, 2014, s. 54).

Na záver možno zhrnúť, že toľkokrát pomenovaná skutočnosť, že mnohé slovenské „deficity“ zohrali pre Slovákov v konečnom dôsledku pozitívny význam, potvrdzuje aj oveľa častejšie generačné striedanie a rovnako aj ostrejšie vymedzovanie sa jednotlivých generácií voči sebe navzájom. Neexistencia skutočnej kontinuálnosti slovenskej politiky a jej koncepcná slabosť umožňovali ľahšie otvárať nové problémy a jednoduchšie „podliehať“ novým ideovým výzvam. Teda aspoň tomu, kto na to bol pripravený a kto to chcel. Bolo však zaujímavé, že proti hlasistom i prúdistom stáli v podstate tí istí generační súper, čo tiež svedčilo len o veľmi selektívnom ideovo-politickom vývoji.

Hlasisti a ich ďalšia „prúdistická“ generácia sa z trvalej defenzívy voči starým dostali až počas prvej svetovej vojny, keď tradičná konzervatívna a rusofilská politika strácala šance na produktívne riešenie a bolo veľa príležitostí pre úplne nové alternatívy a riešenia. Tie však tradičná politika ponúknuť nemohla. Navyše, jej hlavný ideológ S. H. Vajanský v lete roku 1916 zomrel. O pár mesiacov po ňom skonil aj cisár František Jozef I. Monarchia už očividne kráčala v ústrety svojmu zániku.

Je otázne, do akej miery zohrala v slovenských podmienkach a v rámci slovenských politických a intelektuálnych elít úlohu generačného zážitku práve prvá svetová vojna. Jej tematizovanie nebolo ani zďaleka také výrazné ako v nemeckom, maďarskom či českom prípade. Skôr pôsobil ako výrazný impulz vznik nového štátu a neočakávané naplnenie nikdy nečakaného štátoprávneho sna.

Dve česko-slovensky orientované generácie slovenských politikov s rozpadom monarchie a so vznikom československého štátu naplnili svoje idey konkrétnym obsahom a dostali sa na politické výslnie. Naopak, do defenzívy sa dostali predstavitelia staršej generácie Slovenskej národnej strany i na ňu napojených mladších prívržencov, rovnako to platilo o predstaviteľoch Ľudovej strany a slovenského katolicizmu v najširšom zmysle slova. V tridsiatych rokoch však už každý videl, že československý model sa svojou národnostnou politikou ocitol v slepej uličke. Do popredia sa dostávajú mladí, generácia, ktorá už vyrástla na československých školách. Jeden z nej, odchovanec Detvana a prívrženec česko-slovenskej spolupráce, mladý M. Chorváth, píše v zborníku *Detvan* o sebe a svojich druhoch ako o „otrávenej generácii“. Išlo o prvú úprimnú sebakritiku najmladšej generácie odchovanej československou školou a súčasne o prvú kritiku zo strany jej žiakov, poznačených pesimizmom, sklamaním a nedostatkom viery. Na adresu školy i politikov, ktorí stáli pri jej zrode (teda bývalých hlasistov a prúdristov), M. Chorváth jednoznačne hovorí: „Nenávidíme ich a odstránime!“ D. Chrobák v recenzii k tomu dokladá, že ďalej nedospel: „Ale neklamte sa: toto ‚nenávidíme a odstránime‘ nie je obvyklou a známou frázou charakterizujúcou ‚radikalizmus mladých‘“ (Chrobák, 1932a). Kruh sa uzavrel a keby S. H. Vajanský žil, nepochybne by sa so zadosťučinením pousmial.

Nebolo napokon náhodou, že presne v tom istom čísle *Elánu* D. Chrobák uverejnil článok s charakteristickým názvom „Vráťte nám Vajanského!“, ktorý končí konštatovaním, že S. H. Vajanský sa mohol mýliť v metóde, ale nie v idej (Chrobák, 1932b).

III. Polemiky

Andrea DRAGANOVÁ

Vajanský a hlasisti: prípadová štúdia medzigeneračného sporu¹

„Byť pokrokovým, radikálom, revolucionárom, znamená vydať sa nenávisťi stíhaniu starých ako násilník a človek nebezpečný spoločnosti. Práve tak, ako hlásiť sa ku konzervatívnym prináša opovrzenie a mravnú diskvalifikáciu v očiach všetkých pokrokových“ (Križka, 1920, s. 3). Citované slová z časopisu *Mladé Slovensko* boli síce sformulované začiatkom dvadsiaty rokoch 20. storočia, keď mali vystihnúť situáciu novej, nastupujúcej generácie, pokojne ich však možno vzťahnúť aj na generačný stret z prelomu 19. a 20. storočia – na vzájomný vzťah S. H. Vajanského ako kľúčového reprezentanta tradičného, konzervatívne ladeného prúdu v súvekom slovenskom národnom hnutí a hlasistov, mladej generácie zastúpenej najmä študentmi formujúcimi sa prevažne v pražskom prostredí.

Napriek tomu, že hlasistické hnutie je vnímané ako jeden z dobových aktérov modernizačných procesov na konci 19. a na začiatku 20. storočia, je potrebné uvedomiť si, že moderné sa demonštruje iba na pozadí tradičného, preto vzájomný vzťah mladých a starých možno hodnotiť až po dôkladnej analýze, v ktorej sa akceptuje vzájomná prepojenosť a kriticky sa pristupuje k pojmu modernizácia, ktorý nezahŕňa len pozitívne konotácie. Ambivalencie emočných stavov pri reflexii generačného konfliktu si boli vedomí takisto zástupcovia nasledujúcich pokolení: „Preto pozdravuje sa to mladé pokolenie, apostrofuje sa ako znak lepších časov, na druhej strane jeho príchod je sprevádzaný nenávisťou i odsúdením“ (Cieker, 1935, s. 212).

K problematike literárnovedného vymedzenia pojmu generácia jestvuje celý rad názorov. Podľa českého kritika a publicistu Antonína Jaroslava Liehma nie je pevne stanovené, aký dlhý čas definuje jednu generáciu, pre-

¹ Text vznikol ako súčasť kolektívneho grantového projektu VEGA 2/0033/16 *Modernizmus v slovenskej literatúre (1900 – 1948). Podoby, tendencie, aspekty* (vedúci riešiteľ Mgr. Michal Habaj, PhD., Ústav slovenskej literatúry SAV).

tože „v okamžicích historických zlomů a zvrátů, kdy se lámou tektonické vrstvy společnosti, stačí jen několik málo let, často třeba dva tři roky, aby se generační pocit změnil, aby lidé téměř stejně staří patřili vlastně už ke dvěma různým generacím. Ale nejen to. Tak jako se v takových chvílích jedna generace vnitřně rozpadá – podélně a nikoli napříč – do několika vrstev, je obtížné vést přesnou dělicí čáru mezi ní a generacemi ostatními, tou bezprostředně po ní i tou bezprostředně předcházející. Všechno se prolíná, generace se překrývají, obraz se stává plastickým, trojrozměrným, jen to slovo generace nemusíš měnit“ (Liehm, 1990, s. 9 – 10).

Táto situačná charakteristika generačného rozvrstvenia, rozpadania, prelínania a prekryvania je aplikovateľná aj na slovenské prostredie na prelome 19. a 20. storočia. Hoci na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že dobové politické a následne aj kultúrne a literárne úsilia generačnej skupiny združenej okolo časopisu *Hlas*, vychádzajúceho od roku 1898,² boli výrazom ostrého konfliktu dvoch generácií (mladí verzus starí), z ktorých každá reprezentovala inú politickú platformu (modernizačné liberálne hnutie mladých verzus tradičný konzervativizmus starých aj na úrovni straníckej politiky Slovenskej národnej strany), generačné vzťahy zúčastnených a ich spolupútnikov boli omnoho vrstevnatejšie a komplikovanejšie.³

Kým centrum starých, zástupne reprezentovaných S. H. Vajanským a J. Škultéty, bolo v Turčianskom Sv. Martine, kde tiež sídlila Slovenská národná strana, jej publikačný orgán *Národné noviny* a takisto redakcia časopisu *Slovenské pohľady*, liberálne orientovaná mladá generácia sa formovala v Prahe, na pôde spolku slovenských študentov Detvan, ktorý mal ambíciu koordinovať činnosť aj ďalších študentských centier slovenskej mládeže v Budapešti a vo Viedni.

2 Časopis *Hlas* vychádzal v rokoch 1898 – 1904 s podtitulom „mesačník pre literatúru, politiku a otázku sociálnu“. Jeho vedúcimi osobnosťami boli V. Šrobár a P. Blaho, ďalšími spolupracovníkmi boli napríklad D. Makovický, A. Škarvan, J. Smetanay, J. G. Tajovský, F. Houdek, A. Štefánek, M. Hodža. Hlasisti neboli jednotné generačné zoskupenie – v rámci hnutia sa vyčleňujú prvá a druhá hlasistická generácia, s časovou situovanosťou od počiatku vydávania časopisu do začiatku prvej svetovej vojny.

3 Na vnútrogeneračné napätie medzi mladými odkazuje napríklad vzájomná polemika medzi V. Šrobárom a Milanom Ivankom, publikovaná v *Hlase*, *Slovenských listoch* aj *Národných novinách* v roku 1899.

Starí verzus mladí

Vzájomný pomer generácií sa síce od počiatku verejne formuloval na oboch stranách ako nezmieriteľná konfrontácia na základe veku, neverejne (napríklad na úrovni osobnej korešpondencie) však na strane starých existovali aj iné názory. Gesto razantnej negácie mladých zas súbežne dopĺňalo vedomie akceptácie, priznania kontinuity a rešpektovania nadväznosti, keďže aj hlasisti východiskovo reagovali na dve základné požiadavky dobovej slovenskej politiky – národnú a demokratickú (Lipták, 1998, s. 31). Pri národnej požiadavke i oni jednoducho museli uznať zásluhy národnej strany. Historik Lubomír Lipták toto „dedičstvo“ opísal nasledovne: národná strana „nemala síce organizácie ani rozšírenejšie noviny, ale predstavovala politický kapitál nesmiernej ceny, slovenskú tradíciu. [...] Vydávala noviny a časopisy, ktoré udržiavali a kultivovali v najhorších rokoch spisovný jazyk a národné povedomie. Aj najhorlivejší kritici ‚martinčanov‘ z obdobia nástupu masových politických hnutí na prelome storočia dobre chápali, že títo ‚starí páni‘, Vajanský, Mudroňovci a ďalší, ktorých myšlienky im zaváňali starinou a s ktorými, ak chceli svoje idey a plány presadiť, museli neustále tvrdo diskutovať a bojovať, v skutočnosti sú ich predchodcami, bez ktorých ani dnešná etapa slovenského života by nebola možná“ (tamže, s. 41).

Anton Štefánek v článku „Masaryk a Slovensko“ z roku 1920 potvrdzuje, že počas študentských čias mladí vedome nadväzovali na generáciu „otcov“, pretože boli „odchovaní potravou Národných novín a duchom čisto slovenským, ktorý vial z Martina a stredného Slovenska. Sám Vavro Šrobár patril medzi oduševnených obdivovateľov nášho Hurbana Vajanského a vo svojom študentskom spolku Detvane pestovali národovectvo slovenské tak, ako si to v Martine priali“ (Štefánek, 1920, s. 8). Postupne sa gesto akceptácie a napodobňovania stratilo a starí obviňovali mladých, že opustili tradicionalizmus a národné idey a sympatizujú so socializmom a s anarchizmom. Mladí považovali atmosféru päťtisícového Martina za prekonanú a politicky zastaranú, celkové nasmerovanie starých za apatické a fatalistické, prostriedky proti maďarizácii za neúčinné.

Aktéri z oboch strán vnímali generačný stret od počiatku ako konflikt „otcov a detí“. S. H. Vajanský na vyslovenie svojich postojov využil v roku 1904 doslov k slovenskému vydaniu románu I. S. Turgeneva *Otcovia a deti*, v ktorom aktualizáčnou formou vyjadril názor na vzťah

starí – mladí v súvekom slovenskom politickom a kultúrnom prostredí. Hoci si uvedomoval, že sú potrebné „nové sily, nové idey, nové talenty“ (Vajanský, 1957, s. 213), staval sa proti „surovým a škodným negáciám“ (tamže), ktoré by mohli zničiť všetko, čo tvorili a postavili predchádzajúce pokolenia. Generácii mladých zdôraznil, že je nepotrebný „surový chvast, mladá nadutosť, mizerné papúškovanie zle pochopených cudzích výplodov mysle“ (tamže, s. 214). Pokrok podľa neho vyrastá len na vlastnej pôde, nie v cudzích vodách, ktoré sú „smrduté a zbariné“, pretože napodobňovanie nových „dekadentských zvrhlostí“ je „smiešne, záhubné a neplodné“ (tamže, s. 221).

Jednu z kapitol svojich pamätí *Z môjho života* (1946) nazval V. Šrobár „Rozkol medzi otcami a synmi“. Písal v nej, že na stretnutí slovenskej mládeže v auguste 1897 v Martine sa mladí dohodli, že ponúknu svoju prácu redakcii *Národných novín* a budú žiadať prílohu s dvojtyždňovou alebo mesačnou periodicitou, ktorú budú písať sami a bude venovaná slovenskej mládeži. Proti tomu sa však na bankete Živeny postavil L. Bazovský, vtedy mladý právnický koncipient. V. Šrobár ho podozrieval, že prejav mu napísal S. H. Vajanský. Šrobárov záver znie: „Keď nás tedy otcovia [...] odmietli a nedali nám ani možnosti sa brániť, rozhodli sme sa, že štyria pôjdeme na Bystríčku na poradu k profesorovi Masarykovi, ktorý tu trávil prázdniny so svojou rodinou“ (Šrobár, 1946, s. 351 – 353). Vznik nového časopisu tak V. Šrobár aj z odstupu rokov vysvetlil ako protestné gesto mladých, ktoré dostalo záštitu inak orientovanej a inde situovanej autority (T. G. Masaryk).

Aktivita mládeže v prospech národnej veci bola pritom témou, ktorou sa *Národné noviny* zaoberali sústredene. Rozdiel bol však v základnom postoji: nie radikálne negatívne vymedzenie zo strany hlasistov, ale afirmatívne gesto a rešpekt voči vzorom. Takéto chápanie prezentoval napríklad článok Jána Alojza Wagnera „Práca mládeže“ z roku 1897 o problematike autority. Podľa autora si slovenská mládež musí brať za vzor „ideálne zjavy národného života“, ktorým sa síce „nebude môcť vyrovnáť, ale aspoň ich nasledovať“ (Wagner, 1897, s. 2). Namiesto rúcania majú mladí stavať na základe starých, aby sa ich práca stala súčasťou spoločných národných snáh (tamže).

Hlasisti však svoje vystúpenie od počiatku chápali ako boj so starými. Rudolf Chmel v *Dejinách slovenskej literárnej kritiky* poukázal na to, že rozdielne koncepcie života i nazeranie na literatúru museli na seba nevyh-

nutne naraziť (Chmel, 1991, s. 183). Podľa Witolda Wrzesieña existujú štyri možné typy vzájomného prelinania sa generácií: antagonizmus, koexistencia, kooperácia, asimilácia (cit. podľa Balowski, 2012, s. 15). Generačný vzťah mladých a starých charakterizoval silný antagonizmus, určený kategóriou konfliktu, vychádzajúci z civilizačných zmien na prelome 19. a 20. storočia (modernizácia, čoraz viac sa presadzujúci liberalizmus, rozvíjanie ideí čechoslovakizmu, odklon od rusofilstva a i.). Slovenskému kultúrnemu životu by však oveľa viac pomohlo, keby sa výmena generácií niesla v duchu kooperácie, ktorým by „sa maximalizoval zisk“ (tamže, s. 15), namiesto emocionálne ladeného boja, v ktorom „používali sa otrávené zbrane, vyplazený jazyk, keď ruvali sa ľudia o koštiala a keď na mieste, kde sa mala vystriedať generácia, zostalo čudné a divoké hryzovisko“ (Cieker, 1935, s. 212).

Vavro Šrobár: Naše snahy

Prvé číslo časopisu *Hlas* v roku 1898 otváral úvodník V. Šrobára. Hneď na jeho začiatku sa autor vyjadril k nehotovosti programu mladých, ale s vedomím „spôsobu a smeru, akými pôjdu i naše snahy i naša činnosť“ (Šrobár, 1898a, s. 1). V generačnom spore sa mladí väčšinou prezentujú nehotovým programom, ktorý sa vyznačuje radikalizmom presadzovania programových článkov, čím sa nevyhnutne dostávajú do opozície voči konzervativizmu starých. Výsledkom tohto napätia „nie je ani radikálny prevrat, aký chceli mladí, ani status quo, ktorý hájili starí, ale vyššia etapa vývojová, odpovedajúca dobe a jej podmienkam“ (Križka, 1920, s. 2).

Do centra záujmu kládol V. Šrobár úsilie „predne a nadovšetko, aby slovenský človek obrodil sa mravne“ (Šrobár, 1898a, s. 1), s tým, že obroda vyžaduje lásku, nie nenávisť, a prácu na osoh blížneho. Tieto požiadavky sú ďalej podporované cez obraz antagonistických skupín – národná politika verzus maďarská politika. Zaužívaný heterostereotyp, v ktorom maďarskú politiku charakterizujú surovosť k ľudu, hýrivosť, násilie a i., vnímal V. Šrobár ako určujúci aj pre domáce prostredie: „V skutočnosti však tých do očí bijúcich rozdielov niet“ (tamže, s. 2). Kategória inakosti na línii my – oni je potlačená, neexistuje opozícia tvorená dvomi subjektmi, pretože je iba jedna skupina, v ktorej „sme si navlas rovní“ (tamže). Namiesto toho sa pozornosť presúva na novú opozíciu vo vnútri národnej komunity, ktorú tvoria inteligencia a ľud. Inteligencia je považovaná za

„hrstku národnej spoločnosti, neorganizovanej a životom svojím temer ničím sa nelíšiacej inteligencie slovenskej, ešte aj spoločensky rozčesnutej“ (tamže, s. 2 – 3). V. Šrobár oponuje Vajanskému, ktorý prisudzuje inteligencii atribút národa, že „hrstka národa nie je národom“ (tamže, s. 3). To, čo vytvoril S. H. Vajanský vyčlenením inteligencie oproti ľudu, prirovnáva V. Šrobár k historickým spoločensko-ekonomickým systémom, pre ktoré platí predovšetkým hierarchizácia spoločenského postavenia a následná závislá pozícia podriadeného. V kontexte takéhoto prístupu má slovenská inteligencia prisúdené postavenie starovekého pána, stredovekého feudála a aristokratického liberála; ľud je otrokom, poddaným a hlúpou masou.

V. Šrobár apeluje na sebauvedomenie a priznanie si vlastných chýb: cez gesto kajania sa, hlásiac sa k spáchaným hriechom a slabostiam, prosí „každého, kto sa cíti vinný“ (tamže, s. 4), aby sa pridal k novovzniknutej opozícii doterajšieho ideovo-politického života. Takáto výzva však nebola pre martinské politické elity prijateľná, pretože priznanie pochybení by v období narastajúcej maďarizácie mohlo znamenať destabilizáciu postojov národnej politiky (jej prejavom bola aj mladými kritizovaná pasivita Slovenskej národnej strany).

Ako druhý programový bod vystupovala v úvodníku požiadavka na prehĺbenie a rozšírenie osvetovej práce zameranej na ľud, pretože podľa Šrobára je „kulturná práca jedinou zbraňou proti maďarskej presile a nepriateľstvu“ (tamže). Osvetová činnosť bola pritom dlhodobo rozvíjanou stratégiou slovenskej národne orientovanej inteligencie po celé 19. storočie (spoločovacie aktivity so zameraním na výchovu a vzdelávanie, hospodárske spolky, ľudovýchovná spisba). V hlasistickom podaní sa osvetová práca mala opierať o odborné štúdium v konkrétnom odbore s ambíciou ovládať ho pokiaľ možno čo najdokonalejším spôsobom.

Od polemiky k sporu

Prvé číslo časopisu *Hlas* so Šrobárovým úvodníkom znamenalo začiatok prvého generačného stretu a prvej polemiky, ktorá sa k danému časopisu viaže. Slovo polemika pochádza z gréckeho *polemos* a znamená boj (Vlašín, 1984, s. 282). Pôvod slova sa tiež odvodzuje z gréckeho výrazu *techné polemiké*, čo znamená vojnové umenie (Pavera – Všetička, 2002, s. 282). Obidve definície odkazujú na základné atribúty polemiky: temperamentný, vyhotený a výsmešný sloh, osobné zaujatie a s tým spojené časté preháňa-

nie (a uvádzanie protivníkových téz ad absurdum), predčasné zovšeobecňovanie. Všetky tieto znaky sú ľahko čitateľné v článkoch, ktoré reagovali na prvé číslo *Hlasu*, a v odpovediach hlasistov na ne.

Reakcie na postoje protistrany boli u oboch emocionálne vyhrotené, avšak pri vzájomnom porovnaní na osi racionalita – iracionalita vychádza, že hlasistická argumentácia, akokoľvek jednostranná, predsa len vo väčšej miere zdôrazňovala aspekt objektívnosti. Základnou charakteristikou martinskej kritiky bola subjektívne podfarbená účelová selekcia (výber len určitých textových segmentov, do ktorých boli vkladané vlastné ironizujúce a znevažujúce komentáre) (bližšie Chmel, 1991, s. 178 – 189).

Spôsob, akým sa polemika už v úvode generačného sporu začala viesť, však nebol na prospech veci a neslúžil k cti ani jednej zo strán. Aby polemika či diskusia (nielen vedecká, ale akákoľvek) prebiehali úspešne a racionálne, musia byť riadené princípom kooperácie a konverzačnými maximami z teórie konverzačných implikátúr (maximy kvantity, kvality, relevancie, spôsobu), ktoré sformuloval H. P. Grice (Hoffmannová, 1997, s. 98 – 99). Osobitnú dôležitosť má maxima relevancie, ktorej dodržiavanie zaručuje koherenciu príspevkov, pričom požaduje realizáciu v dvoch aspektoch: prvý sa týka obsahovej súdržnosti, druhý zmyslovej súdržnosti. „Maxima relevancie prikazuje aktérom, aby boli relevantní vzhľadom na obsahovú kompatibilitu ich príspevkov a súčasne aj so zreteľom na základný zmysel diskusie alebo polemiky“ (Dolník, 2007, s. 20). Zároveň sa vyžaduje, aby boli aktéri relevantní „vo vzťahu k hľadanej pravde“ (tamže).

V diskusii absentoval základný princíp hľadania pravdy, ktorý bol nahradený „vlastnením svojej pravdy“ oboch zúčastnených táborov. Emócie a vášne často prevažovali nad racionálnymi argumentmi a hodnoteniami. Jeden zo spolupracovníkov časopisu *Hlas* v príspevku „Svetozár Hurban Vajanský a hlasisti“ tento antagonizmus priamo dosvedčil: „[...] každý surový a urážlivý útok Nár. Novín, mal za následok odvetu vo výrazoch slohove síce jemnejších, ale obsahove a reálne polemických často bojovnejších“ (LA SNK, sign. 42 XIV 350). Navyše poukázal aj na to, že prispievatelia *Hlasu* boli oproti Vajanskému v nevýhode, pretože nedisponovali jazykovou kultúrou a prejavom ako ich protivník: „[...] hlasisti neboli majstri slova. Nevedeli sa brániť alebo útočiť peknými básňami, novelami či románami [...] Neovládali ani satiru a výsmech dobrých žurnalistov“ (tamže). Na rovnakú skutočnosť poukázal po analýze hlasistických textov aj R. Chmel, pretože podľa neho „ani jeden z hlasistov (s výnimkou Ho-

džu) nemal vypestovanú prirodzenú kultúru reči s vycibreným vkusom či nebudaj sklonom k zámernému esejiizmu“ (Chmel, 1983, s. 219). Napriek všetkým výhradám však považoval hnutie za kultúrno-literárny orgán, ktorý sa podieľal na vývine slovenského kritického myslenia.

Reakcia prvá: Národné noviny

Národné noviny uverejnili 5. júla 1898 krátku správu o novo vzniknutom časopise, v ktorej torzovito recenzovali vybrané rubriky, pričom každú hodnotili cez vytvorenie opozície starí – mladí. V prvom rade bol *Hlas* označený za orgán mladej generácie a Šrobárov úvodník za polemický program, ktorý sa stavia voči starým. V úvode textu boli vybrané pasáže, ktoré zdanlivo stavali martinské centrum národnej politiky na rovnakú úroveň s maďarskou politikou, pričom boli zámerne vynechané také časti Šrobárovho úvodníka, ktoré poukazovali na širší spoločenský kontext jeho úvah o morálnych hodnotách oboch národných kolektívov. Takouto redukciou sa vytvoril obraz, ktorý natoľko nez dôrazňoval kategóriu ľudu, ale pozornosť viac upriamoval na národnú problematiku: „[...] oni kedy-tedy si zavlastenčia, my kedy-tedy zahéjslováčíme“ ([bez uvedenia autora], 1898a).

Prvé číslo *Hlasu* prinieslo v rubrike Beseda literárna rozbor a kritiku diel dvoch autorov staršej generácie – Vajanského a Hviezdoslava. Autor textu v *Národných novinách* vybral z tejto state citáty, ktoré vytvárali antagonizmus, čomu sa obaja autori v pôvodných textoch usilovali vyhnúť.⁴ Kým v *Hlase* bol len odkaz na anachronizmus niektorých myšlienok otcov, aj to iba ako východisko ďalších úvah, v *Národných novinách* bola z tejto pasáže účelovo vytrhnutá len veta, že „prešli desaťročia a smutne zavrátili rojčivé vidiny našich starikov“ (tamže). Tento citát bol implicitne vzťahnutý na autoritu martinského centra. Zároveň sa uvádzalo, že S. H. Vajanský, hlasistami označený za najpopulárnejšieho básnika spomedzi starých básnikov, bol v časopise *Hlas* obvinený z toho, že vraj aktualizuje kresťanský fatalizmus otcov na turecký fatalizmus. Za týmto citátom je autorom textu do zátvorky doplnený komentár „strach a hrôza“ (tamže), čo odkazuje na dva momenty: na ironické gesto a súčasne na rozhorčenie nad daným ozna-

4 Išlo o kladné hodnotenie článku o učení L. N. Tolstého, avšak aj to bolo zo strany *Národných novin* spomenuté s istým zámerom.

čením. P. O. Hviezdoslav sa v súvislosti s kritikou svojej tvorby v osobnej korešpondencii s Vajanským vyjadril, že ho to „ani najmenej nezronilo, ba akoby vrazení osten' popohlo skorej k ďalšej premyslenejšej práci“ (24. 8. 1898; cit. podľa Šmatlák, 1962, s. 134 – 136). V závere listu dokonca nabádal Vajanského: „Tedy – potlač rozčúlenosť! Génij len v tichosti svojho pableskovania je velebný...“ (tamže, s. 136).

Z rubriky Slovenské časopisectvo bola vybraná veta, ktorá označila *Národné noviny* za konzervatívne a kresťansko-spoločenské noviny, ktoré sú len navonok „nominálnym zástupcom slovenských záujmov“ ([bez uvedenia autora], 1898a). Označenie „nominálny“ odkazuje na formálny charakter *Národných novín*, ako aj na to, že ich príjemcom bola len určitá skupina intelektuálov. V citáte chýbajú pôvodne použité adjektíva bližšie určujúce oblasti, ktoré mali mladí na mysli, a to „politické, národohospodárske a spoločenské záujmy“ ([bez uvedenia autora], 1898c, s. 19).

Rovnakým spôsobom bola vybraná charakteristika Slovenskej národnej strany (takisto v rubrike Slovenské časopisectvo), kladúca akcent na to, že jej „vnútorná slabota, nepoctivosť, podkupnosť zabili ju navždy“ ([bez uvedenia autora], 1898a), hoci hlasisti čiastočne uznávali jej význam spreď obdobia politickej pasivity. Z rubriky Obzor sociálny bol z poznámky pod čiarou vybraný citát: „Naši starí odmršťujú temer všetko ‚a limine‘, v čom sa ozýva slovo sociál, socializmus“ (tamže). Takúto formuláciu autor správy jednoznačne odmietol. Výber citátu a následnú odmietavú reakciu *Národných novín* možno chápať v širšom kontexte, pretože v pôvodnom texte sa nachádzalo: „[...] hmotárstvo socialistického evanjelia stojí umu a srdcu robotníkovmu neprirovnateľne bližšie, než tie najvzletnejšie myšlienky o národnosti“ ([bez uvedenia autora], 1898b, s. 23). Kým hlasisti týmto názorom odkazovali na vzťah sociálne – národné, ohradenie sa „martinčanov“ voči odmietaniu socializmu túto opozíciu navonok zrušilo.

Pod pôvodným textom uverejnenom v časopise *Hlas* bola poznámka: „Tento príspevok napísal Slovák študent, vychovaný na školách maďarských, žijúci stále v Uhorsku, ‚nenakazený modernou, nie všelijakými pražskými -ismami‘. Odporúčame našim starým!“ (tamže, s. 24). Tým, že redaktori *Hlasu* považovali za potrebné zdôrazniť slovacitu autora, jeho domácu priestorovú situovanosť (Slovák študujúci na maďarských školách v Uhorsku), absenciu kontaktu s modernými prúdmi bez českých vplyvov a takisto vysloviť odporúčanie pre staršiu generáciu, aby článku venovala pozornosť, istým spôsobom reagovali na známe postoje martinských pred-

stavitel'ov, ktorí negatívne hodnotili vplyv českého prostredia na slovenských študentov v Prahe. *Národné noviny* toto gesto zhodnotili s dešpek-
tom a so zjavným odstupom – článok končil nemeckou vetou: „Man merkt
die Absicht und man wird verstimmmt“ ([bez uvedenia autora], 1898a).

Selekcia konkrétnych citátov a výber viet mali na koncentrovanom pries-
tore vytvoriť hodnotový obraz o zameraní časopisu *Hlas*. Bola to však se-
lekcia účelová, s jasnou ideovou intenciou – a v tom zmysle zjavne manipu-
latívna. Ideovému zámeru bola prispôsobená aj jazykovo-štylistická stránka
textu s nadmerným využitím interpunkcie, predovšetkým výkričníkov, čím
sa zdôrazňoval moment rozhorčenia z citovaných formulácií. Pohľadanie
aktivitami „mladých“ je čitateľné tiež vo vyjadrení o tom, že venovať im
akúkoľvek väčšiu pozornosť je zbytočné: „Myslíme, že postačí toto krátke
oboznámenie s orgánom mladej generácie“ ([bez uvedenia autora], 1898a).

Až na jednu výnimku⁵ boli z *Hlasu* vybrané negatívne vyjadrenia, ktoré
nielenže vytvárali obraz „nepriateľa“ voči všetkému doterajšiemu (staršia
generácia, martinské centrum, *Národné noviny*, Slovenská národná stra-
na), ale zároveň nepriateľa priamo konštituovali. Umberto Eco v eseji „Vy-
robiť si nepriateľa“ takúto situáciu charakterizoval veľmi pregnantne: „Na
to, aby sa mohla viesť vojna, je potrebný nepriateľ, proti ktorému by sa
bojovalo, nevyhnutnosť vojny priamo súvisí s nevyhnutnosťou nájsť a vy-
tvoriť si nepriateľa“ (Eco, 2014, s. 29).

Reakcia druhá: *Hlas*

Na bezprostredné kritické odozvy reagoval *Hlas* článkom „Obrana a odpoveď“,⁶ pod ktorým boli podpísaní dvaja autori, V. Šrobár a P. Blaho.

P. Blaho sa venoval ohlasu uverejnenému v *Slovenských listoch*. Hoci toto periodikum rovnako ako *Hlas* predstavovalo názorovú opozíciu *Národných novín*, ich pohľad na nový časopis nebol jednoznačne pozitívny. *Hlas* síce privítali ako spojenca, „brata v mladšej žurnalistike slovenskej“, ale nepovažovali ho za svojho „zásadného druhu“ (Blaho, 1898, s. 39). (Toto vyjadrenie predznamenávalo vytvorenie vnútrogeneračného konfliktu medzi mladými, ktorý je ďalšou časťou skúmania dobových generačných vzťahov.)

5 Išlo o kladné hodnotenie článku o učení L. N. Tolstého, avšak aj to bolo zo strany *Národných novín* spomenuté s istým zámerom.

6 Článok pozostávajúci z dvoch častí vyšiel v nasledujúcom čísle časopisu (Blaho, 1898; Šrobár, 1898b).

Na krátku, ale obsahovo kritickú a útočnú správu z *Národných novín* reagoval V. Šrobár. Podľa neho sú *Národné noviny* zaujaté, pretože čitateľom predkladajú také zámery a ciele *Hlasu*, ktoré nie sú v jeho textoch formulované. Hlasistov prezentujú ako nepriateľov slovenskej inteligencie, keďže v kontexte Vajanského vyjadrenia, že slovenská inteligencia je národ, sú predstavovaní ako nepriatelia národa. Za pracovný postup *Národných novín* určil princíp montáže, za nástroj výmysel a za cieľ konania nepravdivé obvinenie: „[...] vytrhli pár viet z textu, skomolili ich, poskladali veci k sebe nepatriace a kriklávavé [...] a to všetko preto, aby mohli prekrútiť pravdu a poistiť svoj výmysel“ (Šrobár, 1898b, s. 34).

Do svojej odpovede zahrnul autor viacero zásadných momentov. Prvým bola absencia opozičnej kritiky voči martinskému centru, ktorá bola konštituovaná až so začiatkom vydávania časopisu *Hlas*: novovzniknutý časopis bol založený ako priestor pre liberálnu názorovú platformu, pričom mal ambíciu diferencovať pohľady nielen na národnostnú problematiku, ale takisto na otázky kultúry, umenia a literatúry. Rovnako sa dotkol aj jediného zdanlivo pozitívneho hodnotenia zo strany starých, ktoré bolo napísané na margo filozofie tolstojovstva. Cieľom tejto pochvaly bolo podľa neho vyvolať odpor u oboch konfesií – u evanjelickej preto, že pochádza z katolíckeho prostredia, u katolíckej pre jej nedôslednosť a selekciu v dogmaticko-teologických otázkach.⁷

Pokračovanie polemiky

Ďalšie pokračovanie polemiky sa týkalo témy autority, ako ju ešte koncom roka 1897 nastolil vyššie citovaný článok J. A. Wagnera z *Národných novín*. Časopis *Hlas* naň reagoval článkom „Starí a mládež“, ktorý bol podpísaný symbolickým pseudonymom Starec. V texte sú dva relevantné momenty. Prvý odkazuje na to, že ak sa má život (politický, umelecký, kultúrny atď.) vyvíjať a napredovať, musia sa v ňom zákonite vytvoriť aspoň dve stránky. Autor cituje švajčiarskeho právnika a politika J. K. Bluntschliha, ktorý poukazuje na to, že „zápas strán je prameňom a podmienkou najvyšších zjavov štátnych, lebo práve trením a zápasom protiv spôsobuje sa úplná jasnosť a vynášajú sa všetky ukryté poklady národnej sily na svetlo“ (Sta-

7 Spor o učenie a myšlienky L. N. Tolstého je samostatnou výskumnou otázkou generáčného sporu na prelome 19. a 20. storočia, s nutnosťou zasadania do širšieho dobového diskurzu.

rec, 1898). Citát priamo odkazuje na grécku filozofiu a učenie o *polis*, pretože duchom *polis* je duch jednoty v spore či boji. Práve spor je základom všetkého a vytvára neviditeľnú moc – *polemos*, ktorá stojí nad súperiacimi stranami a zároveň ich spája. Túto silu je nutné chápať ako vševediacu a všetko vidiacu, ktorá necháva jednotlivosti vo svojej podstate, pričom nejde o pustošivú vášeň divokého jazdca. *Polemos* je tvorcom jednoty, ktorá je hlbšia ako akékoľvek efemérne sympatie a záujmové koalície (Patočka, 1990, s. 56 – 57). Druhý moment reflektuje nastolenú požiadavku nasledovania starých, ktorú podrobuje kritike, kladúc otázku, či je nutné nasledovať „otcov“ aj vtedy, ak „ani vedomosťou ani príkladným životom“ (Starec, 1898, s. 48) nevyvíkajú.

Problematiky autority a generačného sporu mladých a starých sa týkal tiež nepodpísaný článok *Národných novin* s názvom „Hyperkriticizmus“ z roku 1899, v ktorom bola prepíata kritickosť vnímaná ako choroba, ktorú vnášajú do spoločnosti „pomýlenci“, keď sa „opičia ich otrockí žiaci po chorobných bulevardských typoch“. Úlohou spoločnosti je „odvrhnúť takýchto panákov prv, než narobia naozajstnej biedy“. Článok končí slovami, že „smrad je penetrantnejší, než vôňa stolistých ruží“, čo bol obraz odkazujúci na časté Vajanského vyjadrenia o „zápachu“ moderných západných smerov (tzv. -izmov), pričom jeho protikladom (s pozitívnymi konotáciami) mala byť „vôňa“, teda obrazné označenie prítlačlivosti práce starých ([bez uvedenia autora], 1899).

Na tieto formulácie opätovne zareagoval V. Šrobár a autorstvo článku „Hyperkriticizmus“ pripísal Vajanskému. Šrobárovo vyjadrenie nadobudlo podobne negatívne emocionálne zafarbenie, pretože Vajanskému vyčítal, že nie je „slovenským bohom“, hoci sám o sebe to hovorí, je tiež omylný, ba dokonca môže škodiť: „Nemôžete o sebe tvrdiť, že Vy tvoríte iba dobro, iní iba zlo. [...] Keď zídete s bohorovnej výšky dolu medzi nás prostých ľudí, uvidíte, že naša práca je tak tvrdá a tak svedomitá, ako tisícich iných slovenských ľudí. V tej výške však oslnení ste leskom a naša malá a skromná práca stráca sa pred Vaším zrakom“ (Šrobár, 1898c). O neadekvátnosti Šrobárovej kritiky sa vyjadrovali aj súčasníci z generácie mladých.⁸ V texte, ktorý bol podpísaný iniciálovou skratkou M. I., autor polemizuje s vyjadrením: „U nás treba všetko velebiť abys nebol vyhlásený za

⁸ Autor sa jednoznačne identifikuje s generáciou mladých: „Založili sme si teda časopis [...]. Založili sme si ‚Hlas‘“ (M. I., LA SNK, sign. C562).

zlomyseľníka, škodcu a zradcu národnej veci“ (Šrobár, 1898c, s. 276 – 277) nepriamou otázkou: „[...] nuž ale takto zas prečo sa nahneval na článok Hyperkriticizmus, lebo tento nevelebil“ (M. I., LA SNK, sigm. C562). Ďalej konkretizuje, že „V. Šrobár, človek ostrého umu, úplne skazil svoju kritickú objektivitu, ktorá je pri akejkol'vek politickej práci prvým činiteľom, kedykoľvek príde mu rozprávať o Hurbanovi, alebo redakcii, tak sa mi zdá z akejsi [...] antipatie. [...] K zadiveniu, kde sa berie tá nedelikátnosť v dobre vychovanom človeku“ (tamže).

V posledný deň roku 1898 bol v *Národných novinách* publikovaný bilančný úvodník „Divný rok“, v ktorom S. H. Vajanský okrem iného glosoval aj aktuálnu publikačnú aktivitu mladých: „[...] konajú sa pokusy zneuctiť staré, rozumnú, konsekventnú prácu, podkopať vážnosť ku každej slovenskej tlači, osvedčenej a vážnej nielen doma, ale i pred veľkým svetom slavianskym, pokusy zhanobiť, zamazať tlačené slovo slovenské allotriami detinskými a nedat' na to miesto žiadneho zdravého, čestného duchovného pokrmu“ (Vajanský, 1898). Z citátu vyplýva, že S. H. Vajanský vnímal konanie mladých ako ohrozenie autority staršej generácie a v tom zmysle aj svojej vlastnej. Ich úsilie nevnímal pozitívne, označoval ich za samopašných, rozvracajúcich, nivočiacich prácu starších. Výrazy ako „zneuctiť“, „podkopať“, „zhanobiť“, „zamazať“ jasne poukazujú na jeho negatívny postoj, no tiež vysoký stupeň nepochopenia, čo viedlo aj k následnému neprijatiu ich vystúpenia.

Príležitosť pre polemiku

Národné noviny pozorne sledovali, či je otvorenosť *Hlasu* voči kritickým názorom naozaj taká, akú redaktori deklarovali vo svojom programovom prehlásení. Príležitosť na využitie slabého miesta protivníka sa našla pomerne skoro: v roku 1900 poskytli *Národné noviny* priestor J. Budayovi, ktorému *Hlas* odmietol uverejniť zaslaný príspevok.⁹ J. Buday v článku „Pokrytectvo a či len nedôslednosť“ (Buday, 1900, s. 3 – 4) sa síce tematicky zameril na problém tolstojovstva, zároveň však polemizoval s programovým článkom hlasistov, ktorí svoj časopis prezentovali ako „závodi-

9 Navonok sa redakcia *Národných novín* síce dištancovala od Budayovho príspevku, keď hneď v úvode uviedla, že „za formu a obsah v tomto odseku uverejňovaných článkov neprijíma redakcia zodpovednosť“, no ich rozhodnutie uverejniť tento text odkazuje na to, že využila príležitosť konfrontovať týmto spôsobom redakciu *Hlasu*.

šte prácechťivej mládeže, úvah, článkov ako od našich priateľov, tak i od našich zásadných protivníkov. Nakoľko možno uverejníme všetko, čo sa týka otázky slovenskej, života, duše slovenského ľudu a všetkých otázok časových, ktoré hýbu dušou každého moderného človeka. Nuž do práce!¹⁰

J. Buday poslal do publikačného orgánu mladých kritický referát k problematike tolstojovstva, ktorý však nebol ani po niekoľkonásobnom pripomenutí uverejnený: „Darmo som sa medzitým odvolával, že jestli chce byť ‚Hlas‘ dôsledný svojim zásadám, článok musí uverejniť“ (Buday, 1900, s. 3). Budayova reakcia v *Národných novinách* sa odvoláva aj na nevyhranenie sa voči hlasistickému hnutiu, samotný text naznačuje pokus o vytvorenie tvorivého polemického prostredia v slovenskom národnom priestore: „Darmo odvolával som si i na to, že ja predsa nie som ich ‚úplne‘ zásadným protivníkom, naopak od vzniku ‚Hlasu‘ s najväčšou pozornosťou i sympatiou spravádzal som jeho pôsobenie, čo som dokázal i svojimi príspevkami do ‚Hlasu‘ a i teraz soznávam“ (tamže). Autor zároveň tlmočí svoj názor na vzťah hlasistov k martinskému centru, o ktorom súdi, že hlasisti vystupujú voči starým nemiestne a ich počínanie je príliš radikálne, „zavrhuje i všetok rozumný konzervativizmus“. Text ukončil prosbou, aby redakcia časopisu *Hlas* slová na obálke „o voľnom závoďišti“ vynechala: „[...] bude to síce nedôsledné počínanie, avšak prestane aspoň pokrytectvo“ (tamže, s. 4).

Redakcia *Hlasu* reagovala v rubrike Rozmanité správy. Autor odpovede P. Blaho hneď v úvode podobným spôsobom, ako to robili *Národné noviny*, využil interpunkčné znamienko na zdôraznenie toho, čo si o Budayovej kritike myslí: „Pán Jozef Buday vytyka trpko a jakosi škodoradostne (!) redakcii Hlasu, že neuverejnila ním zaslaný článok“ (Blaho, 1900). Na viacerých miestach sa tiež nezdržal ironických komentárov. Bližšie vysvetlil hlasistické ponímanie tolstojovstva, ktoré sa podľa neho redukuje len na formálne prijatie (nepitie, nefajčenie, nejedenie mäsa), a zároveň zdôraznil fakt, že starí využívajú tolstojovstvo ako zámienku na kritiku mladých: „[...] ten náš tolstoizmus v očiach Vašich v sebe skrýva: nemiestne vystupovanie voči starým, prílišne radikálne počínanie, zavrhovanie

10 Výzva sa nachádzala na zadnej strane obálky každého čísla časopisu *Hlas*, rovnako na nej je uverejnená výzva na predplácanie a deklarovanie smeru *Hlasu*, ktorý „zostane starý: Na základoch Kristovej mravouky budeme i ďalej hlásať potrebu obrodzenia slovenského človeka, bez ohľadu na ľudia a ich náhľady verne stáť pri poznanej pravde, súdiť slobodne, neodvisle náš verejný život dľa pravdy a mravnosti, pripravovať mládež slovenskú serióznou prácou a sľachetnou snahou pre budúcnosť“.

rozumného konzervativizmu.“ Záver textu demonštruje dobovú situáciu, keď jeden tábor predháňal druhý a emócie a vášne prevyšovali zdravý úsudok: „V každom závodišti (i v cirkuse (!)) je človek, alebo viacej ľudí, ktorí určujú smer, čas a spôsob závodenia. Preto je vaša výtka neoprávnená a nespravodlivá! Vaše dokonca nežurnalistické urgencie, dva razy podškrtuté vyhrážania sú tak malicherné, že nehodno ich brať seriózne“ (tamže).

Pretrvávajúce sporu

Zásadným problémom pri prijímaní aktivít mladej generácie bola pre Vajanského priestorová vzdialenosť mladých od Slovenska a ich ovplyvnenie cudzím prostredím. Svedčia o tom vyjadrenia z listu Hviezdoslavovi, v ktorom opisuje rozhorčenie nad formujúcou sa opozíciou mladých a prosí ho, aby napísal „poetické poslanie“, ktoré by bolo uverejnené v *Národných novinách* alebo *Slovenských pohľadoch*. Vajanského rozhorčenie a kreovanie opozície starí – mladí stojí na emocionálnom základe a vychádza z bezočivosti a neúčtivosti mladých, odvolávajúc sa napríklad na skutočnosť, že mládež študovala v Prahe, ale aj inde za národné peniaze a „zlý duch tiahne z Čiech“ (19. 8. 1898; cit. podľa Šmatlák, 1962, s. 132 – 134). Prosa o „poetické poslanie“ obsahuje aj hlbší ideovo-generačný podtón, pretože pisateľ v liste naznačuje, že je morálnou povinnosťou Hviezdoslava prispieť na pomoc obrany diela, ktoré spolu budovali: „Veď sme svorne išli, bez ostýchania [...] preniesli na našich bedrách národnú myšlienku cez hrozné tupé časy po zničení našich ústavov. [...] Teraz, ešte sme nestarí, búchajú do toho nepovolaní, najatí zvonku...“ (tamže, s. 133).

P. O. Hviezdoslav však v odpovedi Vajanskému fakt generačného stretu nedramatizoval. V úvode mu dal za pravdu, že s ohľadom na spôsob, akým sa mládež prihlásila do verejného života, je rozhorčenosť na mieste. Následne však vyjadril pochopenie pre „mladosť – pochabosť“. Podľa neho S. H. Vajanský berie veci príliš tragicky a predčasne súdi „o ovocí, ktoré ešte nedozrelo“. Básnik pripodobnil mladých k vínu, ktoré sa má nechať vriieť a kvasiť, a až čas ukáže, ako sa vyvinie. Dokonca pripomenul, že úlohou starších je mládež pri tomto zrení sprevádzať a napomínať. V nasledujúcej časti listu vyjadril niekoľko dôležitých momentov. Prvým je viera, že ciele mladých nevedú k deštrukcii tradície: „Neverím, že by nás obrátili čím hore tým dolu, zotrelí nás z tváre zeme, zrumili všetko našimi predchodci a vari i nami postavené.“ Druhým je spochybenie dovtedajšej neotrasiteľnej pozí-

cie a autority starých: „Bo či sme tak dokonalí, žeby tí, ktorí naše miesta zaujať majú, mali a museli nás akoby vzory vo všetkom nasledovať? Nerobme sa nedotknuteľnými: máme vady a poklesky, boli sme i sme ľudia.“ Kritiku vzťahol aj na seba, vyslovujúc presvedčenie, že mládež ho nemá nasledovať, pretože „okrem toho nešikovného verša ináč nepreloživšieho krížom slamy za dobro a povznesenie ľudu“ nič neurobil. Od mládeže žiada, aby bola prospešnejšia a užitočnejšia pre slovenský ľud „nie slovom, ale skutkom“ (24. 8. 1898; tamže, s. 135).

S. H. Vajanský sa k aktivitám mladých vyjadroval opakovane v priebehu nasledujúcich rokov, a to nielen v žánri úvodníkov a kritických glos, ale aj ako básnik. Príkladom môže byť báseň „Odveta“ (s podtitulom M. I.) z roku 1911, uverejnená len pod autorskou iniciálou V. Autor v prvej strofe pracuje s biblickým motívom z 9. kapitoly Matúšovho evanjelia o vlievaní nového vína do starých nádob,¹¹ ktorý aktualizuje na múzický hudobný obraz: „Či možno nové vyčarovať tóny / z nástroja starého, ó milý synku? / Nie, vrčíš nahnevano, iba zvony / netratia vekom kovového brinku, / lež zvon nič nehovorí z trúchlej veži / ku novým tónom treba nástroj svieži“ (V., 1911).

Nemožnosť hrať nové melódie na starých nástrojoch je typickou výčitkou Vajanského voči mladým, aby generácii „otcov“ nenatískali cudzie a nové myšlienky. Dopĺňa ju presvedčenie, že autoritou sú práve starí, hoci pripúšťa, že „svieže nástroje“ sú potrebné. Posledná strofa básne odkazuje na konzistentný postoj Vajanského, ktorý generačné gesto mladých nepovažoval za prijateľné: „Nuž dobre! Ale povedz, synku rezký / či novým nástrojom sú kremonézky¹²?“

Konštituovanie výkladového stereotypu

Existenciu generačného sporu medzi mladými a starými aktuálne reflektoval už ruský slavista Andrej Sirotinin v reprezentačnej antológii *Rusko a Slovania* z roku 1913: „[...] a tu sa začala medzi oboma odveká hádka otcov a detí, z ktorej vždy vychodí posilnená myšlienka a práca národná“

11 Porov. „Ani nové víno nevlievajú do starých mechov, lebo mechy sa roztrhnú a aj víno vytečie, aj mechy sa zničia. Ale nové víno vlievajú do nových mechov, a tak sa oboje zachová“ (Mt 9, 17).

12 „Kremonézky“ sú hovorovým označením pre husle tradične vyrábané v talianskom meste Cremona. Nejde teda o žiadnu novinku, ale o značku nástroja overenú generáciami hudobníkov.

(cit. podľa Hamaliar, 1925, s. 5). Autor chápal *polemos* ako silu, ktorá stojí nad súperiacimi stranami, avšak na rozdiel od dobovej slovenskej reflexie tohto konkrétneho generačného sporu vnímal vzájomné súperenie ako proces, v ktorom sa „protivy schádzajú a ukazujú, že Hlasisti a Martinčania sa neničia, ale dopĺňajú jeden druhého. Toto sú len postupne sa rozširujúce kruhy, ktoré však všetky majú jedno a to isté centrum. – Rozličnosť mienok, názorov, schopností je nevyhnutel'nou podmienkou riadneho národného života“ (tamže, s. 6). Napriek tomu, že vychádzal z odlišnej priestorovej situovanosti aktérov generačného sporu (Slovensko – cudzina), usiloval sa vytvárať taký jeho obraz, ktorý nevyzdvihoval vzájomný antagonizmus.

Rovnakú opozičnú dvojicu „otcov“ a „detí“ a totožný protiklad domova a cudziny použil v reflexii hlasistického hnutia v dvadsiatych rokoch 20. storočia František Frýdecký v práci *Slovensko literárni od doby Bernolákovej* (1920). „Otcov“, na čele ktorých stojí básnik a politik S. H. Vajanský, ktorý podľa neho vybudoval oligarchický systém a jeho názory sú národnými dogmami, charakterizoval ako príliš strnulých, autokratických, múdrych a neomylných. Naopak „detí“ odchádzajú do sveta za fyzickou i mentálnou obživou, učia sa samostatne a kriticky myslieť, pozorovať, pričom až z odstupu od domova pochopili, že Vajanského úsudok nie je neomylný. U „detí“ rastie chuť po práci: „vychovávajú sa sami, rýchle a bez zreteľu k tomu, čo jejich smelosti řeknou ‚otcové‘ doma“ (Frýdecký, 1920, s. 181 – 184).

Záver

Polemiku, ktorá bola vedená v prvej fáze generačného sporu medzi hlasistami a Vajanským, možno chápať ako vzájomný rečový akt, ktorý určujú tri aspekty. Prvý aspekt predstavuje reaktivnosť, lebo vždy išlo o nadviazanie na časovo predchádzajúci prejav iného hovoriaceho. Reakcia na publikovaný text má však iné parametre ako bezprostredná reakcia pri bežnom dialógu: charakterizuje ju časový odstup, no predovšetkým možnosť sformulovať písomnú odpoveď tak, aby bol sledovaný zámer dosiahnutý v čo najväčšej miere. Na tento účel využívali autori okrem verbálneho vyjadrenia aj paratextové zložky (výpovednú hodnotu malo aj meno autora, názov, venovanie, vnútrotextové poznámky s nadmerným využívaním interpunkcie) (Genette, 2014). Druhým aspektom je nemožnosť či náročné určenie konca polemiky, aj keď jej začiatok je určený pomerne presne: hoci sa mla-

dí prezentovali opozičnými názormi ešte pred vyjdením prvého čísla časopisu *Hlas*, za jej oficiálny začiatok sa považuje jún 1898. Problematické určenie záveru polemiky súvisí s jej celkovou otvorenosťou, nakoľko dané témy rezonovali v slovenskej spoločnosti kontinuálne niekoľko ďalších rokov, pričom polemické názory boli rozvíjané takisto na úrovni súkromných stykov a osobnej korešpondencie. Posledný, tretí aspekt odkazuje na verejnosť polemiky: analýze boli podrobené texty, ktoré boli publikované v dobovo dostupných časopisoch; otázkou však ostáva, do akej miery ovplyvňovala diskusia všetky vrstvy spoločnosti, pretože náklad časopisu *Hlas* mal klesajúcu tendenciu.¹³

Zasadenie generačnej polemiky do širšieho kontextu a analýza vybraných textov zreteľne poukazujú na skutočnosť, že nešlo o diskusiu, ale o vzájomný spor. Cieľom diskusie je „dostať sa k riešeniu, opraviť vzniknutú chybu (odstránenie problému) alebo vzájomné zblíženie, či dokonca harmonizácia prvotne vyjadrených stanovísk“ (Hirschová, 2007, s. 30). Takáto harmonizácia však nebola v prípade analyzovanej polemiky relevantná. Naopak, išlo o spor – a ten sa „nevedie o chybu, spočíva v odlišných názoroch, postojoch, citoch a preferenciách“ (tamže).

Spor hlasistov a Vajanského nemal riešenie, mohol byť jedine upokojený, ale keďže predmet sporu nebol odstránený a účastníci naďalej zotrvali na svojich stanoviskách, došlo k jeho opätovnému obnoveniu (tamže). Za otvorenie jeho druhej fázy možno považovať vydanie Vajanského románu *Kotlín* v roku 1901.

13 Prvé štyri ročníky vychádzali od leta 1898 do leta 1902 pod vedením P. Blaha v Skalici v spolupráci s V. Šrobárom v náklade sedemsto – osemsto exemplárov. Po polročnej prestávke vychádzali posledná dva ročníky v rokoch 1903 – 1904 už len pod vedením V. Šrobára v náklade tristo – štyristo kusov (Chmél, 1983, s. 208).

Magdalena BYSTRZAK

Alexander Matuška v sporoch o Svetozára Hurbana Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia Ideové východiská kritiky¹

Slovenské kultúrne prostredie v tridsiatych rokoch 20. storočia bolo podľa A. Matušku zaťažené tradíciou z 19. storočia, poznačené intelektuálnou stagnáciou a ovplyvnené národnoobrodeneckou paradigmou. Jednou zo základných intencií vtedajšieho Matuškovho „gesta európanstva“ bolo poukázať na kontinuitu slovenského myslenia, ktorú sprevádzalo pretrvávanie anachronických národných ideálov.² V tridsiatych rokoch 20. storočia sa A. Matuška pokúšal prerušiť paradigmatickú kontinuitu medzi minulosťou a prítomnosťou a s priam avantgardnou rýchlou nastoliť v kultúre novú štartovaciu čiaru.

Polemické vyraňovanie sa voči Vajanskému je styčným bodom viacerých kultúrno-kritických textov Matušku z tridsiatych rokov 20. storočia. Najkomplexnejším príspevkom ku kritike Vajanského diela je známy pamflet *Vajanský prozaik*, ktorý A. Matuška napísal koncom tridsiatych rokov a knižne ho publikoval v roku 1946. Odpor voči Vajanskému tu prejavil v prvom rade ako literárny kritik – Vajanského próze vyčítal prepiatu štylizovanosť a neschopnosť pomenovať veci pravým menom, čiže nemoder-

¹ Text vznikol ako súčasť kolektívneho grantového projektu VEGA 2/0050/18 *Antitradicionalisti. Spory o kultúrny model v tridsiatych rokoch 20. storočia* (vedúci riešiteľ Mgr. Magdalena Bystrzak, PhD., Ústav slovenskej literatúry SAV).

² Za zmienku stoja poznámky O. Čepana na okraj úvah o próze slovenského naturizmu: „Hlasy, ktoré sa v polovici tridsiatych rokov prihovárali za poeurópančenie slovenskej literatúry, mali už iný podtext ako bezprostredne poprevratové. Tentoraz už nešlo o číre doháňanie zameškaného, ale o cieľavedomú koordináciu vývinových ciest. Nová generácia medzičasom už odvrhla niekdajšie kozmopolitické ‚gestá európanstva‘, ktorými sa kedysi literatúra domáhala urýchleného napodobňovania všetkého, čo bolo vo svete à jour. Rovnako aj problém pôvodnosti sa prestával vidieť v írečitej, folklórnorodol'ubskej výnimočnosti či konvenčnosti diela. Hľadal sa v aktuálnych hodnotách moderne a pokrokovy ponímaného humanizmu“ (Čepan, 1977, s. 84).

nosť.³ Fragmenty monografie publikoval medzi dvoma vojnami, najprv v roku 1937 v českej *Prítomnosti* pod názvom „Čím bol Vajanský Slovenstvu“, neskôr v avantgardnom zborníku *Ano a nie* s názvom „K Vajanského slovníku“, ktorý vyšiel ako príloha k 6. – 8. číslu časopisu *Slovenské smery umelecké a kritické* (1938). V priebehu tridsiatych rokov 20. storočia sa pritom A. Matuška konfrontoval nielen s Vajanským-prozaikom, ale aj s Vajanským-ideológom – reprezentantom zatvoreného modelu národnej kultúry a propagátorom úzkeho (etnocentrického) poňatia slovenskosti. V týchto súvislostiach mal vtedajší Matuškov postoj k Vajanskému nielen estetické, ale aj ideové parametre. Jeho diskreditáciu v monografii *Vajanský prozaik*, ako aj vo vybraných polemikách z tridsiatych rokov 20. storočia⁴ podnecoval súčasne Matuškov odpor voči konzervatívnej strane slovenskej kultúrnej elity, na ktorú kritik v tej dobe programovo útočil.

Diskusiu o Vajanskom preto A. Matuška posunul do oblasti, v ktorej bol dlhodobo udomácnенý: do ideologických sporov medzi pokrokovým a konzervatívnym táborem slovenskej kultúrnej elity. Jednou z námietok, ktoré pri interpretácii Vajanského prózy vzniesol, bol problém dogmatickosti Vajanského koncepcie kultúry a autoritárskeho charakteru jeho umeleckého gesta. Z tohto bodu viedol paralelu s pozíciou, ktorú v slovenskom kultúrnom prostredí zastával Vajanského otec J. M. Hurban, Matuškom hodnotený ako zakladateľ zatvoreného modelu národnej kultúry. Poznámky o východiskách Vajanského kultúrnej koncepcie tvoria síce sekundárnu tematickú líniu monografie *Vajanský prozaik*, ale A. Matuška ich vyjadruje priamo, keď podotýka, že S. H. Vajanský prebral štúrovské dedičstvo, pričom do kultúrnej koncepcie otca nevniesol nové podnety (Matuška, 2010, s. 217). Ako netvorivý pokračovateľ schémy správania, nastolenej J. M. Hurbanom, na ideologickej, konfesionalnej a kultúrnej rovine reprezentoval S. H. Vajanský typ nacionalizmu, ktorý A. Matuška pomenoval ako „apoteózu zápecia, heroizáciu kozuba“ (tamže). Keď hľadal zdroje slo-

3 M. Mikulová charakterizovala Vajanského ako autora, ktorý „musí všetko pokryť názormi a komentármi, aby neostala nijaká trhlina v nim opisovanej, a najmä interpretovanej realite. [...] Moderná slovenská literatúra začala vznikať až vtedy, keď autori prekonali nutkavú potrebu nenechať nič nedopovedané, keď prekonali potrebu totálneho slovného pokrytia reality, keď ponechali v texte medzeru, trhlinu, priestor na prepojenie autorskej výpovede a čitateľovej vôle k dosadzovaniu nových významov“ (Mikulová, 2011, s. 107 – 108).

4 Pozri napríklad „Hra na fujaru a pokrok“ (Matuška, 2010, s. 23 – 30), „Odpoveď p. Šujanovi“ (tamže, s. 54 – 55), „Bolo a je“ (tamže, s. 90 – 92), „Česká a slovenská literatúra“ (tamže, s. 129 – 135), Matuška, 1980.

venského provincializmu v štúrovsko-hurbanovskom modeli národnej kultúry, nachádzal ich rovnako u Vajanského, „vonkajškoveho romantika“ (tamže, s. 216), schopného veľkého gesta a umeleckej pózy, no nie nadčasovo umeleckého prejavu.

Cieľom kapitoly je uchopiť Matuškov postoj k Vajanskému v širších dobových (politicko-spoločenských aj kultúrnych) súvislostiach. Vychádza z materiálového výskumu kultúrno-spoločenskej a literárnej tlače z tridsiatych rokov 20. storočia a zakladá sa na premise, že Matuškovu kritiku Vajanského rámčuje širšia diskurzívna štruktúra – spory o podobu slovenskej kultúry medzi pokrokovou a konzervatívnou stranou slovenských kultúrnych elít, diskusie o rezonovaní dedičstva 19. storočia (predovšetkým romantizmu) medzi dvoma vojnami a napokon literárnohistorický spor o rehabilitáciu Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia. V týchto súvislostiach je Matuškov gesto proti Vajanskému situačne podmienené a súvisí s témami, ktoré nastolila kultúrno-spoločenská a literárna publicistika tých čias.

Kapitolu tvoria dve tematicky prepojené časti. Prvá načrtáva ideové zázemie, z ktorého A. Matuška – reprezentant pokrokovej koncepcie slovenskosti – vychádzal pri posudzovaní Vajanského ako ikony konzervatívneho martinského prostredia. Jej cieľom je rekonštruovať vybraných dobových ohlasov na romantickú predstavu o národe a pokus o jej stručnú definíciu. Jej pokračovanie A. Matuška nachádzal v koncepte národnej kultúry, ktorý Vajanský propagoval (pozri Matuška, 1980). Druhá časť pojednáva o pokuse rehabilitovať Vajanského v slovenskom kultúrnom prostredí tridsiatych rokov 20. storočia. K tejto rehabilitácii zaujal A. Matuška jednoznačne odmietavé stanovisko, ktoré napokon v pamflete *Vajanský prozaik* potvrdil a zdôvodnil.

Pretrvávajúce anachronické ideály

Keď v roku 1934 v domácej práci z „českoslovenčiny“ „Ideológia J. M. Hurbana a jej vzťahy k slovenskej súčasnosti“ A. Matuška píše, že S. H. Vajanský „je novým vydaním J. M. Hurbana“ (tamže, s. 45), prvýkrát vo svojich kultúrno-kritických štatiach verbalizuje ideovú spriaznenosť medzi ikonami slovenského národného hnutia. Pri zohľadnení širšieho kontextu doby Matuškov kritika romantikov a ich dedičov (najmä J. M. Hurbana a S. H. Vajanského) vzniká na pozadí ideologických sporov o kultúrne

dedičstvo 19. storočia. Je súčasťou ľavicovej, no v tridsiatych rokoch 20. storočia aj pokrokovej snahy vyložiť, ktorá kultúrna tradícia formovala slovenské kolektívne vedomie medzi dvoma vojnami a brzdila, vo vnímaní ľavice, kultúrny pokrok. Pod pojmom „romantické“ vidí A. Matuška nielen „anachronické“, „spiatočnicke“, „zatvorené“, ale v prvom rade „zneužívateľné“, „vyprázdnené“ a v demokratických podmienkach prvej republiky aj „frázovité“.⁵

Dobový diskurz ľavicovej kritiky predurčil spôsob, akým A. Matuška v tridsiatych rokoch 20. storočia písal o slovenskom romantizme. Skutočnosť, že romantickú definíciu národa, ktorú Tibor Pichler upresnil ako „pôvodnú kolektivitú jazyka a zvykov“ (Pichler, 2006, s. 580), hľadal v prostredí pestujúcom etnický nacionalizmus, mala ľavicové a antiľudácke konexie. Romantickému iracionalizmu A. Matuška odporoval racionalizmom a kriticismom, národnému kolektivismu na etnickej báze individualizmom a schematickej kultúrnej koncepcii gestom slobodného kritického prejavu. V romantizme videl zdroje slovenského provincializmu, ktorý v slovenskom kontexte generovala okrem iného aj dejinná atmosféra 19. storočia – pocit národného ohrozenia, národná nesloboda a obranná schéma kolektívneho správania. Romantický model kultúry uzatváral slovenskú kultúru v lokálnych parametroch, pričom jeho neakceptovateľným karikovaním bolo pre Matušku hlásanie jednoty spoločenstva „pôdy a krvi“, ktoré sa koncom tridsiatych rokov stalo reálnym problémom Európy, ako aj Československa, respektíve Slovenska v nej.

Vzťah k tradícii mal napokon v tridsiatych rokoch 20. storočia výpovednú hodnotu pri analýze ideologických preferencií jednotlivcov a spôsobov privlastňovania dedičstva 19. storočia bol zápalným bodom v sporoch medzi konzervatívnou a pokrokovou stranou slovenskej kultúrnej elity.

Obzvlášť aktuálne boli konflikty pri definovaní pojmu „národ“. Na jednej strane bola ich východiskom ideológia čechoslovakizmu (spory o existenciu československého alebo slovenského národa), na druhej zas etnocentrické, demokratické (v zmysle česko-slovenského spoluobčianstva)

⁵ Nie je preto náhoda, že v roku 1948 ten istý A. Matuška o štúrovcach napísal: „Ak ich dnes zašantročíme, ak dnes dopustíme, aby sa zo slovenského vedomia vytratilo to, čo sa nimi začalo, neobjavíme ich už nikdy a budeme oveľa chudobnejší na ceste za sebaopoznaním a sebauvedomovaním, čo napokon v poslednej hlbine značí aj za sebatvorením“ (Matuška, 1972, s. 75).

a triedne chápanie tohto pojmu.⁶ V tejto súvislosti Ľudovít Novák písal o úlohách vedy s náležitým ideologickým odstupom: „Ona musí upozorňovať na doterajšie neraz úzke, alebo zas široké definície národa a nesmie zamlčovať, aké poňatia sú najobvyklejšie v strednej Európe. [...] Toto sú zhruba formálne predpoklady, potrebné preto, aby sa aj u nás lepšie videlo do nacionálnych otázok a aby sa najmä odstránil akýsi strach, zväčša umele živý jednostranným operovaním so statickou definíciou národa, opretou o retrospektívne dôkazy z minulosti“ (Novák, 1935, s. 358). V dobovom kontexte podal autor závažné zistenia: naznačil, že pojem národa má v slovenskom kultúrnom kontexte viacero definícií, stredoeurópsky priestor sa vo vnímaní národnostných otázok vyznačuje vlastným špecifikom (čím azda myslel vtedajšiu stredoeurópsku vlnu nacionalizmu), národnostná otázka v slovenskom kultúrnom priestore nie je dostatočne vyložená a vedecky preskúmaná⁷ a napokon, že „statická definícia národa“ podložená pocitom národného ohrozenia nadväzuje na kultúrne dedičstvo 19. storočia.

Na ideové prieniky medzi romantizmom a kultúrnym ovzduším tridsiatych rokov 20. storočia upozorňovali viacerí súdobí autori,⁸ čo priamo nabáda k tomu, aby sme dodatočne zhodnotili a textovo doložili dosah romantizmu na vtedajšie slovenské myslenie. V týchto intenciách písal už v roku 1930 Andrej Kostolný: „Umelecký romantizmus u nás je najvýraznejší prejav literárny v minulom storočí. A skoro sa bojím takto ho ohrani-

6 V roku 1934 usporiadal časopis *DAV* „anketu o vlastenectve“. Jeden zo zúčastnených, Eugen Klinger, poslal redakcii takúto odpoveď: „Hovorí sa o vlasti, národe, o nezávislosti a slobode. [...] Začína sa obyčajne s národnou hrdosťou. Potrebujú ju azda komunisti, majú mať túto cnosť a potrebuje ju pracujúci ľud? Vonkoncom nie. Komunisti majú radi svoju reč, svoj domov, sú príslušníkmi určitého národa, ale ich hlavná starosť je v tom, aby sa pracujúci ľud dostal k životu uvedomelých socialistov“ (Klinger, 1934, s. 89 – 90). Proklamovaný nedostatok národnej hrdosti znamenal aj to, že „národ – pre moderný socializmus – nebol nikdy nedotknuteľným písmom už preto nie, že apriórne delil národ na vykorisťovaných a vykorisťovateľov“ (Bucharin, 1934, s. 81). Triednu optiku, „jednotu pracujúceho ľudu rôznych národov“, propagovala komunistická tlač aj *DAV*. Pre ľavicovo zmýšľajúceho Matušku, ktorý s *DAV*-om spolupracoval, národ nebol „nedotknuteľným písmom“. Matuškov pohľad nebol pritom triedny, ale antiklerikálny a antiľudácky.

7 Sám ale napísal k tejto problematike priekopnícky text (pozri Novák, 1935).

8 V roku 1936 Stanislav Mečiar pokusy zdôvodniť vplyv Štúra na slovenské kultúrne prostredie považoval za nedostatočné: „Diskusia o Štúrovej kultúrnej inkarnácii národa nezasiahla ešte do takej hĺbky, že by túto inkarnáciu úplne čo i len ospravedlnila, a majú to, zdá sa, spraviť nasledujúce roky, keď pred blížiacim sa jubileom storočia dnešnej spisovnej slovenčiny sústredia sa slovenskí učitelia na jednotlivé znaky kultúry 19. storočia“ (Mečiar, 1936).

čiť, lebo hoci by sme mali už i my dôstojne svätiť jeho storočné jubileum, z viacerých literárnych prejavov ešte i dnes cítime jeho dych. Sondovať jeho ohlasy v dnešnom opozdenom nacionalizme alebo v rozháranom subjektívizme a skúmať po jeho príčinách bolo by určite zaujímavé a dôležité“ (Kostolný, 1930, s. 35). Kritiku romantizmu ako anachronicky pretrvávajúceho dedičstva medzi dvoma vojnami vniesli do diskusie najmä príslušníci slovenskej medzivojnovnej ľavice. Ľavicová kritika⁹ – a spolu s ňou aj A. Matuška – sa definitívne zhodla na tom, že slovenskí „znovu obrodění“ nacionalisti v tridsiatych rokoch 20. storočia zneužívali odkaz Štúra.¹⁰ Privlastňovanie romantickej definície národnej kultúry interpretovala ako súčasť dlhého trvania romantizmu v slovenskej kultúre¹¹ a výsledok ideologického manipulovania s intelektuálnou tradíciou 19. storočia na národne orientovanej strane kultúrnopolitickej scény. Ľavicová kritika pritom prišla ako prvá s návrhom ozrejniť, čo sa v tridsiatych rokoch 20. storočia identifikuje ako „romantické“.¹² Uvažovanie o dlhom trvaní romantizmu v slovenskej kultúre nemôže preto tieto zdroje obísť, treba ich však vnímať ako súčasť dobových sporov o kultúru, ktoré sa viedli z ideologických pozícií.

Ideologické narábanie s odkazom Štúra nebolo pritom v tridsiatych rokoch 20. storočia výlučne doménou národne orientovaného tábora. V roku 1932 v článku „Kto pôjde na barikády?“, zverejnenom v 11. čísle *DAV*-u, sa objavila poznámka: „Zo strany ‚našich‘ ‚znovu obroděných‘ nacionalistov v poslednej dobe vždy častejšie a častejšie (viď. napríklad úvod k zvoľenskému manifestu) sa prejavuje snaha zaradiť dnešný svoj nacionalizmus do historického rámca, ‚naviazať‘ na štúrovský nacionalizmus“ ([bez uvedenia autora], 1932). Táto myšlienka presne naznačovala, ktorá politická strana si podľa autora článku privlastňovala kultúrne dedičstvo štúrovcov

9 Predovšetkým autori združení okolo časopisu *DAV* alebo s ním spriaznení.

10 Autonomisticky orientovaný Konštantín Čulen písal: „Matica slovenská nerobí nič inšie, len nadväzuje na Štúrovu tradíciu, na ducha, v ktorom Štúr vychovával slovenskú mládež. [...] Štúrov duch musí žiť medzi nami. [...] Náš národný život v minulosti nebol len pasívnym bedákaním a ničnerobením, bol vyplnený aktívnou prácou a tvorením vyšších kultúrnych i politických hodnôt. Toto si treba na Slovensku uvedomovať, toto treba znova a znova hlásať v školách, v knihách, na verejných zhromaždeniach, v časopisoch a všade“ (Čulen, 1935, s. 9).

11 Pozri napríklad Chorváth, 1979, s. 30 – 54. „Dlhé devätnásť storočie v dvadsiatom storočí“ v Chorváthovej eseji stručne analyzoval Peter Zajac: „Romantizmus je pre Chorvátha v podstate synonymom obrodenečtva ako kultúrneho projektu devätnásťstoročia, prežívajúceho aj v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia“ (Zajac, 2016, s. 91).

12 Kultúrne-kritické state A. Matušku a M. Chorvátha z tridsiatych rokov 20. storočia.

a prispôbovala ho svojim aktuálnym politickým záujmom (zvolenský manifest z roku 1932 podpísali Martin Rázus a Andrej Hlinka, predsedovia Slovenskej národnej strany a Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, na základe dohody oboch politických subjektov vznikol vtedy autonomistický blok) (pozri napríklad Rychlík, 2012). Už stručný prehľad publicistických článkov zverejňovaných v tridsiatych rokoch 20. storočia v *DAV*-e, ako aj v ľavicovom *Ludovom denníku* a *Slovenských zvestiach* ale napovedá, že komunisti v Štúrovi videli antifeudálneho bojovníka a sociálne cítiaceho revolucionára, čím prispôbovali jeho odkaz vlastnej politicko-ideologickej objednávke (pozri Drug, 1990). V tridsiatych rokoch 20. storočia sa Štúrovi venovala značná pozornosť, obzvlášť v roku 1935, keď viacerí politicky angažovaní publicisti z rôznych strán ideologickej barikády (vrátane spisovateľov a literárnych kritikov) zverejňovali state, glosy a krátke komentáre pri príležitosti 120. výročia jeho narodenia.

Pri pokuse rekonštruovať romantickú definíciu národa v „pokrokovom“ duchu sa nápomocnými stávajú novšie zistenia T. Pichlera, ktorý podstatnú časť svojej výskumnej činnosti venoval slovenskému politickému mysleniu v 19. storočí (pozri Pichler, 2011). V štúdiu „Národ, národnosti, štát: o politike etnického entuziazmu“¹³ definuje romantické myslenie o národe ako entuziazmus identity, horlenie za etnický národ (Pichler, 2006). Konštitutívne prvky romantického kultúrpolitického modelu vníma ako situačne podmienené, opodstatnené sociálnopolitickým a ideovým horizontom 19. storočia, propagované národne cítiacimi vzdelancami (národovcami).

T. Pichler zdôrazňuje romantickú orientáciu na etnos, kolektívne, národné „my“. Etnická kategorizácia v tridsiatych rokoch 20. storočia určovala pritom rámec zatvoreného modelu národnej kultúry. Je to stratégia viditeľná v snahách národne orientovanej kultúrnej elity, okrem iného v dobovo populárnom hesle Tida J. Gašpara „Dajme sa dokopy“ (pozri Bystrzak, 2016). Implikuje aj spôsob politického zmýšľania, keďže „nie, umelý štát“, ale „prirodzený národ“ je tou základnou jednotkou „dejín“,

13 V článku poznamenáva: „Neexistuje jednota v názoroch učeneckej obce na to, čo je romantizmus alebo romantické myslenie. Dalo by sa však konštatovať, že ide o myslenie, ktorého východiskom je vnímanie stavu existenčnej ohrozenosti, znevýhodnenia, nespokojnosti a ktoré živí rozpor medzi vnútorným a vonkajším svetom. Kolektívna identita sa buduje sériou konštruktov interpretujúcich vzťah predstavovanej komunity k sebe, k svetu, na pozadí napätého vzťahu k cudziemu“ (Pichler, 2006, s. 572).

ktoré fungujú ako javisko národných charakterov“ (Pichler, 2006, s. 572). Medzi dvoma vojnami tento spôsob národnej identifikácie vyúsťuje do odmietania česko-slovenského spoluobčianstva (spoločnej česko-slovenskej vlasti). Sprevádza ho upätosť na kolektívne „my“, zdôrazňovanie významu národnej jednoty a pocit rozhorčenia z nepriaznivých politických, kultúrnych a spoločenských podmienok v spoločnom česko-slovenskom štáte. Etnický nacionalizmus v 19. storočí podľa Pichlera reagoval „na nepriaznivú skutočnosť pátosom vzdoru a energizujúcim gestom ‚duchovnej‘ tvorby“ (tamže). Funkcia kultúry bola takto určovaná kategóriou „národného“, „slovenského“ a spočívala v mobilizovaní kultúrnej elity na národnom princípe.

Pocit národnej ohrozenosti v tridsiatych rokoch 20. storočia považuje A. Matuska za iluzórny, generujúci kultúrnu uzavretosť. Jeho súčasťou je vymedzovanie sa voči vonkajším a vnútorným nepriateľom na základe opozície svoj – cudzí.¹⁴ Táto stratégia legitimizuje kultúrnu homogenizáciu a oslabuje kritiku vo vnútri národnej komunity. Keďže je postavená na národnom kolektívizme, obmedzuje individualizmus a možnosť slobodnej voľby nepodmienenej kolektívnemu záujmu. Tento typ nacionalizmu pomenováva T. Pichler v kontexte 19. storočia ako „holistický“. „Národy vystupujú v myslení etnických entuziastov ako individuality a princíp individualnosti takto platí pre národy, nie však pre individuá ako členov národa“ (tamže, s. 573). Úloha tvorcu (vzdelanca) spočíva v konštruovaní národnej narácie, nie v uplatňovaní individuálnych, tvorivých dispozícií jednotlivca.

Etnickí entuziasti opierajú národnú naráciu o minulosť, „minulé“ – v idealizovanej podobe – už v tridsiatych rokoch 20. storočia neslúži k nachádzaniu novej identity, ale k potvrdeniu trvácnosti a dejinnej kontinuity národného subjektu, jeho ukotvenia v dejinách. Základom romantického myslenia je pritom sklon k rojčivosti a neschopnosť reflektovať „prítomné“. Historizmus sa viaže na afirmáciu mýtu, karikuje jednak vnímanie skutočnosti, ako aj reakciu na budúcnosť.¹⁵ Na túto skutočnosť

14 „Rozhorčenie pomáha identifikovať vonkajšieho nepriateľa, ale objavuje sa aj ‚vnútorný‘. Sú to ‚odrodilci‘, renegáti, ktorí sa odklonili od národa, ku ktorému ‚pôvodom‘ patria“ (tamže).
15 O životnosti slovenského historizmu písal Fero Paňák v roku 1930 takto: „Čechy trpeli a čiastočne ešte trpia historizmom. Lenže mohli si to dovoliť. Nás Slovákov by historizmus za pár desaťročí úplne zo sveta zotrel. Plne žiť znamená žiť prítomnosti“ (Paňák, 1930, s. 107). Týmto poukazoval na priepasť medzi reálnymi (sociálnymi) problémami Slovenska a ideológiou slovenských národovcov.

opäť upozorňuje T. Pichler, tentoraz, zdá sa, aj v kontexte prvorepublikových sporov o národ: „Romantizmus ako myslenie, ktoré projektuje ciele dané túžbou, ale nie triezvou reflexiou skutočnosti, sa môže uplatňovať tak v prospech aspirujúceho národa, ktorý štát nevlastní, ako aj národa, ktorý štát vlastní, ale nie naisto“ (tamže, s. 589). Napokon, etnický nacionalizmus v slovenskom kultúrnom kontexte má aj konfesijný rozmer.¹⁶ Otázka vierovyznania nestráca aktuálnosť ani v tridsiatych rokoch 20. storočia, keďže slovenská pokroková ľavicová strana sa hlási k antiklerikalizmu a vystupuje proti konzervatívnej strane sporov, spravidla katolíckej (respektíve ľudáckej).

Odkaz Matuškovkej kritiky Vajanského, ktorá mala zjavne antiroman-tické konexie, spočíval v úsilí presadzovať v slovenskom prostredí otvorený model národnej kultúry. Konflikt medzi zatvoreným a otvoreným modelom národnej kultúry sa u Matušku realizoval vo vzťahu slovenského kultúrneho diania k cudzím, vonkajším podnetom. Nastolenie ostrého kontrastu medzi „zatvoreným“ a „otvoreným“ modelom národnej kultúry bolo pokusom o radikálnu premenu kultúrneho ovzdušia, značne zaťaženeho – podľa kritika – zatvoreným a súčasne provincionálnym zmysľaním. Zatvorený model národnej kultúry sa v Matuškovom vnímaní realizoval okrem iného v koncepte „svojstva“, ktorý okrem štúrovcov vo svojej koncepcii kultúry uplatňoval aj S. H. Vajanský (Taranenková, 2010). V týchto intenciách je možné čítať niektoré Matuškovy poznámky o ikone martin-ského prostredia: „Vajanským sa idey Hurbanove predĺžili o ľudský vek; Vajanským sa držia dodnes; prešli do krvi, stali sa oficiálnym kultúrnym vzduchom slovenským, vzduchom dusným – situácia, ktorá našla výraz aj inde: v dedinskej izbe, v ktorej sa nikdy nezatvárajú okna“ (Matuška, 1980, s. 45).

Dôležitou zložkou Matuškovkej kultúrnej koncepcie v tridsiatych rokoch 20. storočia bola aj kritika slovenského „malomeštiactva“. V dobovom slovníku ľavicovo orientovaných autorov kultúrny dosah „malomeš-tiactva“ spočíval v karikovaní kultúrnych hodnôt a nevydarenej túžbe po dosiahnutí noriem príznačných pre spoločenskú elitu (pozri Novák, 1938, s.

16 „Konfesijnálne určené kultúry, katolícka a evanjelická, majú rozhodne dôležité postavenie ako semenisko ľudových nacionalizmov a nemožno obísť ani podnet, ktorý ľudové jazyky dostali v čase osvietenstva ako prostriedky umožňujúce najúčinnejšie vzdelanostné pozdvihnutie širokých vrstiev“ (Pichler, 2006, s. 576).

215).¹⁷ Podľa Matušku mala slovenská kultúra „malomeštiacke“ parametre, t. j. bola nedostatočne zrelá na vytváranie trvalej duchovnej hodnoty, neschopná aplikovať cudzie kultúrne podnety tak, aby z nich profitovala a kvalitatívne rástla. Ako písal koncom tridsiatych rokov Mirko Novák: „Meštianske poňatie národa, t. j. poňatie nacionalistické, nestratilo úctu k hodnotám kultúrnym [...]. Naopak, hodnoty duchovné, predovšetkým umenie a veda, mu dodávali lesku“ (tamže, s. 217). Slovenský malomeštiak u Matušku neustále ašpiroval ku „kultúrnemu lesku“, no naďalej bol tým, „kto sa trasie na celom tele pri pohľade na písací stolík Vajanského, kto padá do nôh pred Maticou, kto padá do nôh pred liptovským syrom, kto padá, padá a ustavične padá“ (Matuška, 2010, s. 29), čiže tým, kto si privlastňoval kultúrne dedičstvo, ale z neho nevedel správne a kriticky ťažiť, keďže jeho kultúrne povedomie bolo medzerovité, výberové, bez vedomia „celku“. Miesto rozumových riešení národne orientovaného „malomeštiaka“ ho viedol iracionálny inštinkt, a preto bol schopný prijať romantickú ilúziu o mimoriadnej dôležitosti vlastnej (národnej) kultúry.

Spor o rehabilitáciu Svetozára Hurbana Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia

A. Matuška nebol prvý, kto sa voči Vajanskému postavil kriticky. Čiastočne prevzal argumentačnú líniu hlasistov a prúdistov¹⁸ a priamo nadviazal na rozsiahlu štúdiu A. Mráza *Svetozár Hurban Vajanský* z roku 1926.¹⁹ Na rozdiel od svojich predchodcov kritik demaskoval Vajanského ako neschopného štylistu, ktorý nedostatočne vníma významotvorné prvky jazy-

17 Český akademik, ktorý v rokoch 1932 – 1939 prednášal filozofiu a estetiku na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.

18 F. Votruba v roku 1910 sice písal, že Vajanského reč je „blýskavá a zvonná“ a v jazyku Vajanského próz, ktorý A. Matuška ironizoval, „spočívajú čaro“ a „umelecká sila“, ale vyčítal tvorbe Vajanského neživotnosť a schematickosť (Votruba, 1983, s. 113 – 116).

19 A. Mráz písal o dekoratívnosti Vajanského románov. Prízvukoval, že v popisoch „vidieť rutinovaného žurnalistu s pozorovacím talentom, ale bez teploty“ (Mráz, 1926, s. 149). Ďalej (rovnako ako o vyše desať rokov neskôr A. Matuška) rozoberal Vajanského problémy s konštruovaním postáv a inšpiráciu tvorbou Turgeneva (tamže, s. 117 – 162). Okrem stručnej analýzy literárnej tvorby sa venoval aj Vajanského názorom na estetiku (tamže, s. 88 – 115) a jeho ideologickým východiskám (tamže, s. 5 – 87). Mrázova štúdia je vôbec prvým rozsiahlym literárnohistorickým pokusom kriticky sa konfrontovať s postavou Vajanského: „U nás Vajanského diela neboli dopísať ani dostatočne ocenené ani rozobrané“ (tamže, s. 5).

ka.²⁰ A. Mráz sice pomenoval Vajanského koncepciu jazyka ako romantickú, keď v kontexte jeho prózy písal, že „národ žije v reči. Jazyk je pre celú romantiku niečím metafyzickým“ (Mráz, 1926, s. 114), a vyčítal mu záľubu vo fráзовitosti a ideologickú tendenčnosť, ale v jeho literárnohistorickej štúdií rezonoval S. H. Vajanský ako „rečovo pohotový“ a „slohovo vytribený“ prozaik (tamže, s. 161).²¹

O necelých dvanásť rokov neskôr vystúpil A. Matuška s článkom „K Vajanského slovníku“ (1938) v avantgardnom zborníku *Áno a nie*, ktorého zostavovateľ v úvodnom slove odmietli „všetko, čo je v slovenskej kultúrnej tradícii reakčného“ (Bakoš – Šimončič, 1938, [s. p.]).²² Vajanského slovník bol už koncom tridsiatych rokov v avantgardnom vnímaní anachronický a patrilo mu vtedy rozhodné „nie“, čo potvrdil nielen A. Matuška, ale aj autor komentára k jeho článku, podpísaný skratkou N. B., t. j. Nikolaj (Mikuláš) Bakoš (pozri N. B., 1938). Príbeh recepcie diela Vajanského preto odrážal ideový, ako aj estetický posun v slovenskom kultúrnom prostredí, ktoré v tridsiatych rokoch 20. storočia z hľadiska vývinu poetiky zasiahli veľmi dynamické zmeny.

V roku 1937, keď A. Matuška – ako sám udáva v úvodnej poznámke k vydaniu z roku 1946²³ – dopísal monografiu *Vajanský prozaik*, nemal ešte k dispozícii úplné osemnásťzväzkové tretie vydanie *Zobraných diel S. H. Vajanského*, ktoré vyšlo v rokoch 1934 – 1939 v Martine. Jednotlivé zväzky, ktoré edične pripravil A. Mráz, nevychádzali chronologicky.²⁴ A. Matuška preto poznal 16. a 17. zväzok, do ktorého editor zahrnul niektoré literárnokritické eseje a portréty publikované Vajanským na stránkach *Národných novín*. S. H. Vajanský ako novinár a literárny kritik nebol v tej dobe širšej verejnosti známy, keďže predošlé zobrazené spisy z rokov 1907 –

20 „Takéto zachádzanie so slovami sa záporne hodnotí a odsudzuje obzvlášť dnes, keď sa sémantická stránka slova dostala do popredia a význam slova sa ostro pociťuje (moderná poézia)“ (N. B., 1938).

21 „Ale pri tom všetkom nemožno ani Vajanskému uprieť určitejšej majstrovskosti v popise“ (tamže, s. 149).

22 „Sme proti kultúrnej reakcii, proti fašizmu, ktorý je ztročením ducha – v tom je naše rozhodné ‚nie‘ – a sme za pokrok a máme kladný pomer k tomu, čo bolo pokrokové v tradícii slovenskej – v tom je naše ‚áno‘“ (Bakoš – Šimončič, 1938 [číslovanie strán sa začína až po úvodnom slove zostavovateľov]).

23 „Táto štúdia bola napísaná roku 1937. Nevyšla, lebo autor spotreboval všetok pušný prach jej zhotovením a na jej uverejnenie – ak by bol našiel nakladateľa – ostalo mu málo odvahy“ (Matuška, 2010, s. 139).

24 Prvý zväzok vyšiel napríklad ako posledný, až v roku 1939.

1913 (vydané v Martine) a 1924 – 1932 (vydané v Trnave) obsahovali iba literárnu tvorbu.²⁵

Vzhľadom na nedostupnosť Vajanského kultúrnej a politickej publicistiky v slovenskom kultúrnom prostredí medzi dvoma vojnami rezonoval S. H. Vajanský predovšetkým ako autor románov a národný ideológ-literát, charizmatický dogmatik a vodca konzervatívneho martinského prostredia. S týmto obrazom Vajanského sa konfrontoval aj A. Matuška, no ku komplexnejšiemu hodnoteniu Vajanského – literárneho kritika a novinára sa už v tridsiatych rokoch 20. storočia nedostal. Keď na sklonku tridsiatych rokov konštatoval, „a odkiaľ toto precenenie, na naše pomery nezvyčajné? S jeho novinárskym pôsobením sa zviezla i jeho činnosť spisovateľská; pretože v novinách bol čímsi ako reprezentantom Slovákov, začalo sa podobne hľadiť i na jeho beletriu, v ktorej však bol našim reprezentantom iba na chvíľu; a bolo by zlé, keby ním bol ostal“ (Matuška, 2010, s. 144), zrejme reagoval na vtedajšiu tendenciu prezentovať Vajanského ako publicistu²⁶ vďaka spomenutým dvom zväzkom *Zobraných diel S. H. Vajanského* z rokov 1936 a 1937, cielene koncipované ako prehľad Vajanského publicistických (najmä literárnokritických) textov.²⁷

K sporom o rehabilitáciu Vajanského sa A. Matuška vyjadril priamo: „Musí nám byť dovolené chápať svoju literatúru aj ako moc a mocnosť života, nielen ako záležitosť literárnohistorického zaradenia a možnosť habilitácie“ (tamže, s. 148). V tridsiatych rokoch 20. storočia preto odmietol akúkoľvek snahu redefinovať postavenie Vajanského v slovenskej kultúre. Polemizoval jednak s poetikou jeho textov, jednak pokračoval v kritike Vajanského ako konzervatívneho národného ideológa. Keď píšem o pokračovaní, myslím tým obraz Vajanského propagovaný medzi dvoma vojnami

25 „Nové vydanie spisov Hurbana Vajanského sa líši od prvých okrem ucelenejšieho zoskupenia jednotlivých diel i tým, že sa obracia i k publicistickej i literárnokritickej činnosti najznámejšieho svojho času predstaviteľa slovenského duchovného života. [...] Nové vydanie Vajanského diel má obsahovať všetky jeho dôležité články a štúdie, aby sa tak sprístupnili verejnosti“ (Chorváth, 1979, s. 224). Niet pritom pochyb, že k článkom v *Národných novinách* mal A. Mráz prístup, keď písal svoju literárnohistorickú monografiu (1926).

26 O publicistike Vajanského písal v roku 1933 príslušník staršej generácie literárnych historikov a kritikov Š. Krčméry: „Štýl novinárskych článkov jeho je zrelý, krásne zrelý, ani to nemožno inakšie povedať“ (pozri Krčméry, 1933, s. 311).

27 Sám pritom neodmietal Vajanského ako novinára a básnika: „Sú pásma, v ktorých niečo predstavuje: v poézii a v estetickom hodnotení niektorých zjavov našej literatúry. To sú však bočné formy jeho literárnej aktivity“ (Matuška, 2010, s. 139 – 140).

hlasistickou generáciou, na ktorý dôsledne poukázal D. Chrobák v článku „Vráťte nám Vajanského“ z roku 1932: „Podľa školských učebníc bol Vajanský fantasta a konzervatívny fatalista, [...] žil v ňom duch izolačný“ (Chrobák, 1932). Týmto textom autor otvoril v *Eláne* polemiku o Vajanskom a postavil sa v prvom rade proti kultúrnej politike staršej hlasistickej generácie, ktorá pred prevratom viedla s Vajanským ostré ideologické spory a po prevrate získala mocenské postavenie v politickej a osvetovej sfére. V Matuškovom pamflete *Vajanský prozaik* odmietnutie hlasistického diskurzu absentuje, a to napriek tomu, že bolo kritikovi generačne blízke.²⁸

Heslo „rehabilitovať Vajanského“ sa objavilo prvýkrát v texte A. Mráza „Romány a ich autori. Prehľad slovenskej románovej produkcie od prevratu“ v zborníku *Slovenská prítomnosť literárna a umelecká* (Mráz, 1931). Literárnohistorické a kritické spracovanie pozície Vajanského v slovenskom kultúrnom prostredí vnímal historik ako poprednú úlohu nastupujúcej generácie a literárnohistorickú výzvu: „Dnešnou generáciou je Vajanský spolovice zabudnutý a spolovice súdi sa o ňom mylne“ (tamže, s. 63). Vajanského chcel rehabilitovať komplexne: ako románopisca, ktorý určoval predprevratový vývin slovenskej prózy, ako autora, ktorý „krvavo zápasil o slovenský národný étos“ (tamže), a predovšetkým ako osobnosť, ktorá usmerňovala alebo priam ovládala verejnú mienku v priebehu niekoľkých desaťročí v čase národnej stagnácie po rakúsko-uhorskom vyrovnaní.

Možnosti rehabilitácie inak poňal D. Chrobák, ktorý o rok neskôr odkaz Vajanského zahrnul do politických sporov o orientáciu predprevratového Slovenska. Spomenutý článok publikovaný v *Eláne* je však možné vnímať ako gesto mladého, sotva dvadsaťpäťročného adepta literárnej tvorby a kritiky, plné objaviteľského nadšenia. V knižnici Muzea kráľovstva Českého našiel D. Chrobák, ktorý vtedy študoval na Českom vysokom učení technickom v Prahe, štyri ročníky *Národných novin*²⁹ a po ich prelistovaní došiel k pozoruhodným záverom. V článku označil Vajanského za politicky agilného publicistu a presvedčeného demokrata, ktorý prejavoval sympatie k slovenskej sociálnej demokracii. Videl v ňom človeka drobnej systematickej práce, nie národného fatalistu: „V rokoch 1873 – 1900 napísal do 2500

28 Pozri napríklad Pánik, 1933. Článok je kriticky namierený voči hlasistom, je manifestom skupiny R-10, ku ktorej patril aj A. Matuška. Kritiku vnášalo rovnako prostredie *DAV-u*.

29 Ako uvádza, z rokov 1898, 1907, 1908 a 1916 (pozri Chrobák, 1932, s. 1).

politických článkov, zväčšia úvodníkov. [...] To znamená, že každý týždeň napísal najmenej dva a že toto tempo vydržal plných štyridsať rokov. Nech to dnes oprobuje niekto po ňom! Stavím sa, že za polovicu tohto času alebo klesne vyčerpaním, alebo dostane znamenitú sinekúru“ (Chrobák, 1932, s. 1). Záujem o českú kultúru, a nie odpor voči nej potvrdzovala podľa Chrobáka pravidelná rubrika *Národných novin* Česko, Morava, Sliezsko, ktorú viedol S. H. Vajanský. Skutočnosť, že polemizoval s hlasizmom a realizmom T. G. Masaryka, napokon spôsobila, že v poprevratovej realite bol odkaz Vajanského redukovaný, nedostatočne vyložený a spracovaný: „Príčina je možno v tom, že od prevratu určujú školské a vôbec oficiálno-kultúrne vplyvy práve tí, proti ktorým Vajanský bojoval“ (tamže, s. 2). Rehabilitovať Vajanského v Chrobákovom ponímaní znamenalo vidieť v ňom nielen konzervatívneho vodcu martinského tradicionalistického prostredia, ale aj britkého politického publicistu, a napokon sňať z neho nimbus zarytého konzervatívca a ozrejmiť demokratický charakter jeho koncepcie: „Vajanský mohol sa pomýliť v metóde, ale nepomýlil sa v ideí“ (tamže).

Chrobákov pohľad korigovali dvaja aktéri polemiky na stránkach *Elánu*, Bohdan Pavlů (Pavlů – Chrobák, 1932) a Ľudovít Novák (Novák, 1933). Reakcia B. Pavlů je o to viac pozoruhodná, že vyšla z pera pamätníka – hlasistu, ktorý s Vajanským priamo polemizoval (pozri Pavlů, 1983). Vyčítal síce Chrobákovi neopatrnosť úsudku, ale zároveň akceptoval pokus mladšej generácie aktualizovať Vajanského: „Veď je to hriech, že ani jeho beletria dosiaľ poriadne nevyšla, a o jeho publicistickej činnosti terajšia generácia takmer nič nevie, lebo jeho činnosť je zakopaná na stránkach *Národných novin*, takmer neprístupných“ (Pavlů – Chrobák, 1932, s. 1). Kritický tón bol umiernený, Vajanského vnímal ako ikonu národnej kultúry, avšak nie ikonu nespochybniteľnú. B. Pavlů vniesol do tejto diskusie argumenty hlasistov, ktorí v prvom rade polemizovali s ideologickým, nie estetickým rozmerom Vajanského pôsobenia v slovenskom kultúrnom prostredí.³⁰ Vajanského politická pasivita, odpor voči pokroku a strach z modernizácie slovenskej spoločnosti nútili hlasistov podľa autora presadzovať alternatívne, t. j. demokratické koncepcie spoločnosti, orientované na kategóriu „sociálneho“, nie

30 „Časom i hlasisticky bojovný postoj oproti Vajanskému sa miernil, prúdisti, i keď ostávali dosť rezervovaní oproti jeho politickým náhľadom, negatívny pomer mali zväčšia oproti ideovým tendenciám jeho umeleckej tvorby, ale úprimne si ctíli jeho osobnú pohotovosť obetovať sa národným potrebám a nadovšetko s rešpektom prijímali jeho estetické teórie a uznávali šírku jeho vzdelania“ (Mráz, 1937, s. 86).

„národného“. S. H. Vajanský bol v jeho vnímaní od osemdesiatych rokov 19. storočia „skutočne orol vysoko lietajúci, ale nie to, čo bolo treba“ (tamže, s. 2). Polemizoval preto s Chrobákovou intenciou prezentovať Vajanského ako demokrata a sociálne cítiaceho vodcu národného hnutia.³¹

Za polemikou o Vajanskom sa nachádza problematika, ktorá je kľúčová pre vtedajšiu situáciu diskurzu o národnej kultúre. Môžeme ju označiť ako tvarovanie kánonu národnej kultúry. V tomto kontexte je relevantné čítať odpoveď D. Chrobáka na list B. Pavlů, kde autor spor o Vajanského explicitne pomenováva ako kultúrny. Spomenula som, že nové objavovanie Vajanského bolo v Chrobákovom ponímaní dôsledkom zámerného zabúdania tejto osobnosti, vytesňovania jej odkazu z aktuálneho kultúrneho diania hlasistami.³² Rekonštrukcia významu dedičstva 19. storočia v slovenskej kultúre, vrátane rehabilitácie Vajanského, však bola podľa Chrobáka súčasťou viacerých príčin spomalenia slovenského kultúrneho vývinu: „Vysedávaním pri kozube dedov hamujeme pokrok. [...] Ale súčasne cítime, že tu niet pomoci, že musíme nájsť spoľahlivé základy pre vystavenie spoľahlivej budovy. A pri hľadaní týchto základov nemôžeme preskočiť Štúra a Vajanského“ (tamže). Reflexia Vajanského v slovenskom kultúrnom priestore v tridsiatych rokoch 20. storočia nemala preto príležitostný charakter – bola súčasťou vyrovnávania sa s tradíciou a formovania kultúrnej identity medzi dvoma vojnami. Pozornosť, ktorú dobová kritika venovala Štúrovi a Vajanskému, vrátane pozornosti zo strany Chrobáka a Matušku, mala širšie opodstatnenie, keďže jej cieľom bola nová hierarchizácia symbolických prvkov kolektívnej pamäti.³³

31 B. Pavlů si ale uvedomoval výnimočnosť Vajanského v prostredí provincionálneho Martina: „Ostatne už vo svojom článku o Hodžovi som upozornil na to, že Vajanský nie je typickým Martinčanom, že je to dub veľikán, stojaci osve, stranou od húšťavy svojho prostredia“ (tamže).

32 Na pozvdky B. Pavlů, že *Národné noviny* sú takmer nedostupné, D. Chrobák odpovedá: „A čiä je to vina? Ktože ju [publicistiku – pozn. M. B.] tak horlivo zakopával, kamením zavaloval, križ nad ňu staval? Číže nie predne tí, ktorí síce Vajanskému priznávajú ‚bohatosť štýlu‘ a jeho jazyk menujú ‚nevýčerpateľnou studnicou‘, ktorým je však ideová stránka jeho diela ‚tempo passati‘?“ (tamže). Chrobákov list bol preto namierený proti hlasistom, vrátane B. Pavlů.

33 Bogusław Bakula pri skúmaní kánonu, antikánonu a postkánonu v strednej a vo východnej Európe po roku 1989 písal o dôležitosti zmien 1. vo význame národných a náboženských symbolov; 2. v postavení dôležitých textov alebo interpretácií klasikov; 3. v hodnotení historických postáv z oblasti politického, ako aj kultúrneho a literárneho života; 4. v obsahu kolektívnej pamäti, čiže zmien identifikovaných najmä ako návrat k resentmentom alebo odhaľovanie tabuizovaných priestorov/bielych miest; 5. v postavení metatextov určujúcich kultúrny kánon a pod. (bližšie Bakula, 2011, s. 22).

A. Matuška hľadal životnosť odkazu Vajanského v slovenskej poprevratovej kultúre. Demaskoval ho ako umelca, ktorý bol na úrovni poetiky a ideí v tridsiatych rokoch 20. storočia neaktuálny. „Čo sa tu povie, povie sa z hľadiska básnickej nosnosti a životnosti tohto diela; povie sa tu to, čo život povedal už dávno a čo si mnohí tajne myslia. [...] Vracajú sa k nemu, potrebujú ho niektorí? Nemôžu bez neho žiť?“ (Matuška, 2010, s. 148 – 149). Kritické gesto namierené proti Vajanskému generovali u Matušku dobové spory o autora, avantgardná antitradicionalistická revolta odmietajúca Vajanského jazykové prostriedky a sčasti aj literárno-historická objednávka vyrovnáť sa s ikonou národného veľikána. Matuškov rané texty, vrátane pamfletu z roku 1937, podávali aj širšiu diagnózu národnej kultúry a obzvlášť tých, ktorí kultúru tvorili, recipovali, interpretovali a ideologicky zneužívali. V prípade Štúra, Hurbana a Vajanského, ktorých životnosť ako symbolov národnej kultúry v tridsiatych rokoch 20. storočia Matuška mnohokrát okomentoval, sa kritikovi ako problematická javila dekoratívnosť vzťahu Slovákov k vlastnému kultúrnemu dedičstvu.³⁴ Bezobsažný vzťah k Vajanskému bol problémom primárne kultúry národa, čiže reálneho kolektívu ľudí „len z tohto sveta“ (tamže, s. 23),³⁵ čo v roku 1946 správne vystihol Dominik Tatarka v recenzii na Matuškovu monografiu: „Matuška neútočil na literárnu mŕtvolu, ale rozhorčene na náš nevкус, pokrytectvo a lenivosť, s ktorou vystavujeme a ctíme si balzamovanú martinskú mŕtvolu. To predovšetkým“ (Tatarka, 1946). S. H. Vajanský v Matuškovom podaní „nebol skutočným umelcom“ (Matuška, 2010, s. 145). Polemizoval preto v prvom rade s tými, ktorí ho ako umelca obdivovali, a obzvlášť ako umelca národného.

Svojich odporcov A. Matuška presnejšie pomenoval v Upozornení, ktoré koncipoval ako úvodné slovo k prvému vydaniu knihy *Vajanský pro-*

34 Na margo Štúrových osláv z roku 1935 A. Matuška písal: „Pre svoj denný život túto literatúru [Slovák – pozn. M. B.] nepotrebuje a ani ju nepozná; keby chcel byť úprimný, užasli by sme, nakoľko ju nepozná. Ale keď príde jubileum, chová sa ako sa patrí. Celonárodné, ako sa patrí, vyzerá potom takto: je výročie nejakej osobnosti, nejakého dejateľa, napríklad Štúra. Rečník alebo nepozná nič zo Štúra, okrem niekoľkých faktov, ktoré bohorúhavo a nehanebne opakuje po tisíci raz; alebo ak aj pozná, nadarmo pozná, pretože nevediac sa sám zaujať, nezaujme druhých. A v novinách nie je lepšie, ak nie horšie. Vcelku sa jubileum odrečnilo, odfrázovalo, odvívalo; odhalila sa pamätná tabuľa alebo pomník a hotovo“ (tamže, s. 142 – 143).

35 Formulácia zo známej vety z Matuškovy debutovej eseje „Hra na fujaru a pokrok“: „Tri veci, na nešťastie všetky len z tohto sveta, charakterizujú naše súčasno...“

zaik. Písal o zástancoch „Novej Európy“, rodoľuboch vo vyšívaných košeľiach, inteligentoch usadených po redakciách (tamže, s. 139), čiže o svojich protivníkoch z tridsiatych rokov 20. storočia, s ktorých koncepciou zatvoreného modelu národnej kultúry v tom čase polemizoval. Z niektorých dobových ohlasov na fragmenty Matuškovkej monografie, uverejnené v tridsiatych rokoch (dva články v *Prítomnosti* z roku 1937 a *Slovenských smeroch umeleckých a kritických* v roku 1938), sa však dozvedáme, že si už vtedy získal pozornosť ako britký a novátorský kritik: „Není důležité to, že Matuška Vajanského poprel, ale to, že jeho zápor má silnú bázu na hodnotách duchovných, na ktoré nie sme u nás zvyklí. [...] Pre všetko živé a hodnotné, čím uviedol Matuška Vajanského do protikladu, pre všetky ďalekosiahle perspektívy, ktoré z neho naznačil a vyvodil, musí byť jeho slovo vítané“ (Dančová, 1937). Avšak skutočnosť, že Matuškovci sa podarilo aspoň sčasti inovovať recepciu Vajanského v slovenskom kultúrnom prostredí, potvrdzujú až povojnové ohlasy z druhej polovice štyridsiatych rokov.³⁶

V priebehu tridsiatych rokov 20. storočia pritom vidieť, ako sa A. Matuška profiloval z kritika národnej kultúry na kritika literatúry, respektíve ako sa obe polohy kritického gesta začínali koncom tridsiatych rokov výraznejšie prelínať. Už vo svojom prvom článku z roku 1930 nadväzuje na „burčujúcu tvorbu veľkého zemana Vajanského“, ktorý „mal idealizmu na predaj a obšťastňoval ním nielen svoju rodinu, ale celý národ“ (Matuška, 2010, s. 23), aby sa následne k Vajanskému o niekoľko rokov neskôr vrátil ako k autorovi, ktorý „banálne cítil, ale poeticky sa vyjadroval“ (tamže, s. 149). V roku 1937 pritom pristupuje A. Matuška k Vajanskému-prozaikovi nie ako debutant, ale ako absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe s učiteľskou praxou a svojho času aj kritik súdobej slovenskej literatúry v *Prítomnosti*. Nepriamo vykladá aj autorskú koncepciu literárnej kritiky, z hľadiska literárnokritickej metódy nadväzujúcu okrem iného na kritickú činnosť F. X. Šaldu.

Spomenula som, že v porovnaní s kritickými ohlasmi z tridsiatych rokov 20. storočia na pôsobenie Vajanského v slovenskom kultúrnom prostredí bol A. Matuška novátorský najmä v rozbere štylistickej roviny jeho románov. Nebol však jediný, kto ako príslušník mladej generácie odmie-

36 Matuškovka kritika Vajanského bola vtedy hodnotená ako odvážne, aj keď miestami prímelé gesto. Pozri napríklad [bez uvedenia autora], 1970b; stručný prehľad dobových ohlasov na publikácie A. Matušku publikovaný v časopise *Slovenská literatúra* (pozri [bez uvedenia autora], 1970a).

tol snahu rehabilitovať Vajanského. V archívnej pozostalosti Jána Elena Bora, ktorého A. Matuška odhalil ako plagiátora F. X. Šaldu, sa nachádza korešpondencia, ktorú pisateľ viedol v tridsiatych rokoch 20. storočia s J. Smrekom, zaujímavá predovšetkým z hľadiska rekonštrukcie biografie Bora a osobných väzieb medzi ním a šéfredaktorom *Elánu*. Z hľadiska sporov o Vajanského je pozoruhodná stručná poznámka autora: „Rehabilitácia Vajanského! To je vonkoncom pomýlená vec! Vajanský nemá čo hovoriť k nášmu dnešku, k našim vnútorným a duchovným snaženiam. [...] Raz vravím, že V. rehabilitácia není priamo dobrým zjavom, nakoľko jeho dielo oplýva pesimizmom kým doba je aktivistická a my potrebujeme výboj“ (Žatko – Smrek, LA SNK, sign. 181 V 12). Napriek tomu, že J. E. Bor a A. Matuška v tridsiatych rokoch 20. storočia viedli ostrú literárnu polemiku, ktorá napokon vyústila do osobných konfliktov vo vnútri slovenskej kultúrnej obce, z hľadiska estetických preferencií ich spájalo azda viac než fascinácia literárnokritickým dielom F. X. Šaldu.

Záver

A. Matuška sa v sporoch o kultúru v tridsiatych rokoch 20. storočia vyznačoval polemickým naladením, a preto sa mnohokrát nevyhol zjednodušeniam, karikovaniu, ironizovaniu a typizovaniu protivníka. Stret zatvoreného a otvoreného modelu národnej kultúry – základná línia Matuškovkej polemickkej argumentácie a kľúčový moment kultúrnych zápasov slovenského myslenia o národe (pozri Pichler, 2011) – sa cez Matuškovu radikálne koncipovanú publicistiku javil ako ideový konflikt bez možnosti kompromisu. Zaujatosť Matuškovho postoja spolu s jeho ukotvením „v nihilizujúcom ovzduší, v ktorom sa tradičné hodnoty dokonale skompromitovali a stratili autoritatívnu platnosť“ (Čepan, 1977, s. 63), generovali bipolárny obraz sveta a schému protikladov v kritikovom zmýšľaní.

Genézu Matuškovkej optiky a jej spoločensko-ideového zázemia v tridsiatych rokoch 20. storočia je možné, ako výstižne poukázal O. Čepan, hľadať rovnako v blízkosti východísk prostredia *DAV*-u a postojov skupiny R-10, ktoré pre viacerých príslušníkov medzivojnovnej generácie boli „školou dialektického myslenia“ (tamže, s. 70). A. Matuška pri definovaní kultúrneho modelu rozlišoval vskutku dva vylučujúce sa protipóly: „pokrokový“ a „konzervatívny“, „otvorený“ a „zatvorený“, „dobový“ a „nedobový“ a pod., pričom každá jeho myšlienka obsahovala aj svoj opak.

Keď písal o „hlivení národnej kultúry“ (Matuška, 2010, s. 133), apeloval na jej životaschopnosť; keď narážal na „vnútornú neslobodu“ (Matuška, 1980, s. 58), deklaroval potrebu „slobody ducha“ (Matuška, 2010, s. 23); keď karikoval orientáciu na minulosť, postuloval orientáciu na budúcnosť. Týmto A. Matuška určoval jasné kritériá hodnotenia, a to aj napriek tomu, že explicitne nevykladal, aké významové zložky obsahuje v jeho vnímaní koncepcia otvoreného (pokrokového) modelu národnej kultúry. Ľavicové ideové východiská však určovali aj vtedajší Matuškov pohľad na Vajanského, ktorý napokon vyústil do nekompromisnej kritiky a jednoznačného odmietnutia jeho diela.

RESUMÉ

The collective monography titled *Svetozár Hurban Vajanský. Na rozhraní umenia a ideológie / Svetozár Hurban Vajanský. On the boundary of art and ideology* presents an analytical view of literary scholars and historians on the voluminous work and activities of the writer, long-time cultural and national leader S. H. Vajanský (1847 – 1916). He was a historical figure that played a key role in Slovak history between the 1880s and the 1910s. Yet, he kept producing controversial reactions. And it is the controversy that creates his special value for Slovak culture. The truth is, speaking of Vajanský does not only mean speaking of the past of Slovak culture, it means reflecting on the residues of the mental schemes that he once represented. This is what the individual papers included in this volume address presenting various aspects of his literary, cultural and political achievements. The publication is divided into three parts – Literature: between aesthetics and ideology, National and ideological models and Polemics.

The first part tracks interconnections between the poetics of Vajanský's literary work, his views on aesthetics and nationalist ideology, which influenced all aspects of his activities. Literary historian Marcela Mikulová in her paper "Hľadanie modelov národnej reprezentácie" / "Finding models of national representation" examines Vajanský's situation, typical of the late 19th century authors, who were facing the task of preserving the nation dictated by the political circumstances. The „noble“ intentions, however, deformed the natural literary process. Vajanský in the position of the ideologist, a journalist as well as an ambitious writer saw his literary production as a model, which was ideal for Slovak mentality. The ideas about who should lead the Slovak nation reflected in his fictional literary world. Gradual transformations of the models are observable in his works of fiction. First, he sought solutions to the question of the national leader in joining the intelligentsia and the gentry. However, he soon realized the vision was unreal because nationally conscious gentrymen in Slovakia barely existed. Later, he placed accent on patriarchal society, this solution, however, meant abandoning the conception of the author himself. Family in the archaic sense of cohabitation as a haven protecting one from external dangers is his last national concept, but it actually means the end of his efforts to find his own solutions. At the same time he was sceptical about representation of common people in national matters and he relied on the activities of „great spirits“. Within the framework of collective memory, Va-

janský formulated conceptions and models of national representation seeing possible ways of preserving the nation as a whole in coexistence of individual social groups. He could not accept the unfavourable situation of his times and therefore he could not artistically transform it into a universal shape.

Ivana Taranenková in her paper “Vajanského román: romanca, melodráma, tragédia” / “Vajanský’s novel: romance, melodrama, tragedy” draws attention to the essential modes of Vajanský’s novel work, which are also found in his other writings – either in his articles presenting the conception of Slovak culture or the articles about the conception of the nation. The mode is seen here as a genre attribute, which enters into configurations with other genres and modifies them – in the context of Anglophone literary criticism they were researched by Northrop Frye, Terry Eagleton or Frederick Jameson. In case of Vajanský’s novel model, there are identified modes of romance, tragedy and melodrama, which bring characteristic topoi (youth winning against wasteland, a Hamletian character, the intense conflict between good and evil) into these literary texts. At the same time, the manifestation of the modes questions Vajanský’s adherence to the poetics of realism as we know it from the European context. They also lead to a special form of the novel model, which Vajanský tried to implant in Slovak literature from the early 1880s.

Dana Hučková in her paper “Svetozár Hurban Vajanský a nová literatúra” / “Svetozár Hurban Vajanský and new literature” tracks S. H. Vajanský’s confrontations with modernist art movements of the late 19th century. He saw them as threats to the integrity of Slovak culture and fiercely disputed them in both domestic and foreign contexts.

The second part of the publication tracks S. H. Vajanský’s national conception in the historical and ideological context of that time.

The paper “Vajanského koncepcia národných dejín” / “Vajanský’s conception of national history” written by historian Karol Hollý primarily concentrates on those writings by Vajanský that more or less explicitly negate the significance of history for national ideology. It is based on the concept of history as history of national consciousness, which did not de facto exist until the rise of modern nationalism at the end of the 18th century. As for specific themes, the author analyses e.g. the following ones: laying emphasis on national revivalists (literary writers) in history, putting accent on modern history, language as an attribute of the nation. Vajanský also a priori preferred natural law argumentation to that of historical law. The Slovak nation was sometimes seen by Vajanský through the metaphor of „nation-the-juvenile“, who had not

yet had time to have history and that means it is still ahead of him. The author of the paper points out how unorthodox these views of Vajanský's were (although they were also generally present in the Martin centre of the Slovak national party) as part of nationalist reflection on history of that time. On the other hand, this issue is interpreted by the author as a specific way of coping (or struggling) with the official Hungarian interpretations of history. When analysing the conception, the author also points out the existence of parallel motives in Vajanský's thinking, which were not always necessarily in line with the suggested concept of „historylessness“.

Miloslav Szabó points out Vajanský's controversial moments in the cultural and national conception – undeniable antisemitism of his views expressed in his political life as well as literary work. His paper “Vajanský antisemita” / “Vajanský the anti-Semite” brings the problem up to the level of scientific historiography by placing it in the context of anti-Semitic theories along with his domestic (Hungarian) and international speeches at that time. Antisemitism is here analysed as a historical and analytical concept, which has several layers of meaning and is set in the corresponding historical context.

The paper by Roman Holec “Svetozár Hurban Vajanský vo svetle generačnej metódy” / “Svetozár Hurban Vajanský in the light of the generational method” is concerned with alternation of individual generations within the Slovak intellectual elite. The focus is on his conflict with Hlasists (Vajanský's generational struggle with Hlasists was addressed in a significant part of his journalistic activity as well as in his novel *Kotlín* published in 1901), which became a catalyst for the worldview of Vajanský's contemporaries. The systematic interest of Vajanský generation in the younger generation had several characteristic features. One of them was an ultimately apolitical resistance to the consumerist way of life, which young people in morally corrupt towns were inclining to more and more. What was a lot more political was the apprehension that the youth was gaining too much independence and falling under the influence of foreign ideological and political views. One of them, highly ideologically charged, was Charles Darwin and his teachings about struggle as natural selection. Although the aspect was not so strong in the Slovak environment as elsewhere, the conflict potential of the Darwinist teachings was there and was reflected on.

The third part of the publication does not only track the disputes of that time which Vajanský participated in but also later reception of his message.

The collision of S. H. Vajanský and Hlasists is the subject of the paper by Andrea Draganová titled “Vajanský a hlasisti: prípadová štúdia medzigeneračného sporu” / “Vajanský and Hlasists: a case study of an intergenerational dispute”, which is interpreted as one of the modernization phenomena in Slovak society at the turn of the 20th century. The intention of the author is to analyse selected texts of that time, correspondence between the participants, along with secondary literature, and to point out that the generational relationships of the people involved in the dispute and their contemporaries had many layers and were a lot more complicated.

Magdalena Bystrzak in her paper “Alexander Matuška v sporoch o Svetozára Hurbana Vajanského v tridsiatych rokoch 20. storočia. Ideové východiská kritiky” / “Alexander Matuška in the Dispute over Svetozár Hurban Vajanský in the 1930s. Ideological Assumptions of Criticism” attempted at a reconstruction of external circumstances and ideological assumptions of Matuška’s criticism of S. H. Vajanský in the 1930s. The author sees A. Matuška’s attitude to S. H. Vajanský as not only progressive and anti-traditional but also as anti-romantic. A. Matuška finds sources of the closed model of national culture in ideological manipulation of the 19th century legacy, especially the legacy of Slovak romanticism in the nationally conscious circles of the Slovak cultural elite. A. Matuška sees J. M. Hurban as the founding father and S. H. Vajanský as a representative of the closed model of national culture. The paper consists of two thematically related parts. The first part concentrates on the anti-romantic nature of Matuška’s negative attitude to S. H. Vajanský and it compares Matuška’s gesture with the stances of left-wing criticism of that time. The other part presents Matuška’s stance in the disputes over rehabilitation of S. H. Vajanský in the 1930s. As to source material, the research was based on selected cultural, political and literary magazines published in the 1930s, which played the role of the worldview shaping and opinion-forming platform.

The collective monography titled *Svetozár Hurban Vajanský. Na rozhraní umenia a ideológie* / *Svetozár Hurban Vajanský. On the boundary of art and ideology* convincingly shows that it is inevitable to commemorate significant figures of Slovak culture with respect to all aspects of their activities and work. Confronting our ambivalent figures, identifying their questionable personality traits and recalling their failures is the only way to arrive at a relevant message of our cultural history for the present day.

LITERATÚRA

ÚVOD

Literatúra

ČEPAN, Oskár

1984 *Stimuly realizmu* (Bratislava: Tatran)

MATUŠKA, Alexander

1967 „Úvodné slovo“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 16, č. 2, s. 115

HLADANIE MODELOV NÁRODNEJ REPREZENTÁCIE

/Marcela Mikulová/

Pramene

ŠKULTÉTY, Jozef

1883 „Besedy a Dumy“, *Národné noviny*, roč. 14, č. 27, s. 2–3; č. 28, s. 2–4; č. 29, s. 2

1908 „Koreň a výhonky“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 27, s. 445 [rec.]

VAJANSKÝ, Svetozár Hurban

1908 *Sobrané diela Svetozára Hurbana Vajanského*. Sväzok IV. (Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok)

1911 *Sobrané diela Svetozára Hurbana Vajanského*. Sväzok IX. (Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok)

1880a „Kritické listy“, in: *Orol*, roč. 11, č. 1, s. 16–18; č. 3, s. 92–93; č. 6, s. 185–186

1880b „Spevy Jána Bottu“, in: *Národné noviny*, roč. 11, č. 59, s. 1–3; č. 60, s. 1–3; č. 62, s. 1–3; č. 63, s. 2–3 [rec.]

Literatúra

ČEPAN, Oskár

1984 *Stimuly realizmu* (Bratislava: Tatran)

1993 „Rázdelia romantizmu“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 109, č. 1, s. 60–80

GINZBURGOVÁ, Lydia

1983 *Psychologická próza* (Praha: Odeon)

KUSÝ, Ivan

1965 „Svetozár Hurban Vajanský“, in: ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július: *Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

1987 *Mladý Vajanský* (Bratislava: Tatran)

2014 *Starý Vajanský* (Bratislava: Veda)

MRÁZ, Andrej

1950 *Spoločenské otázky v predprevratovom slovenskom románe* (Bratislava: Slovenský spisovateľ)

MRÁZOVI, Marcela a Bohumil

1974 *Secese* (Praha: Obelisk)

TARANENKOVÁ, Ivana

2010 *Fenomén Vajanský: Medzi ideálom umenia a ideou národa* (Bratislava: Ars poetica – Ústav slovenskej literatúry SAV)

WELLEK, René

2005 *Koncepty literárni vědy* (Praha: H & H)

VAJANSKÉHO ROMÁN: ROMANCA, MELODRÁMA, TRAGÉDIA

/Ivana Taranenková/

Pramene

PETRUS, Pavol (ed.)

1967 *Korešpondencia S. H. Vajanského I. (Výber z listov z rokov 1860 – 1890)* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

SLÁDKOVIČ, Andrej

1864 „Naše svojstvo“, in: *Sokol*, roč. 3, č. 2, s. 37 – 39

VAJANSKÝ, Svetozár Hurban

1881 „Slovensko a jeho život literárny“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 1, s. 1 – 4

1882a „Literatúra a národ“, in: *Národné noviny*, roč. 13, č. 49, s. 2

1882b „Umenie a národnosť“, in: *Národné noviny*, roč. 13, č. 56, s. 3

1884 „Národnosť a kultúra“, in: *Národné noviny*, roč. 15, č. 49, s. 1

1889 „Národnia myšlienka“, in: *Národné noviny*, roč. 20, č. 11, s. 1

1894 „Elena Maróthy Šoltéssová ‚Proti prúdu‘“, in: *Národné noviny*, roč. 25, č. 134, s. 3

1904a „Anton Pavlovič Čechov“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 87, s. 2

1904b „Chabé unižovanie“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 53, s. 1

1936 *Podivíni. Sobrané diela Svetozára Hurbana Vajanského*. Sväzok XVIII. (Turč. Sv. Martin: Matica slovenská)

1986 *Letiace tiene. Novely II.* (Bratislava: Tatran)

1987 *Suchá ratolesť. Prózy III.* (Bratislava: Tatran)

Literatúra

AUERBACH, Erich

1968 *Mimesis* (Praha: Mladá fronta)

BOYM, Svetlana

2001 *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books)

BROOKS, Peter

1995 *The Melodramatic Imagination. Balzac, Henry James, Melodrama, and the Mode of Excess* (New Haven and London: Yale University Press)

ČEPAN, Oskár

1964 „K typológii literárnych smerov“, in: *Litteraria. Štúdie a dokumenty*, roč. 7, s. 116 – 131

1967 „Vajanského významotvorný princíp“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 14, č. 2, s. 157 – 162

1984 *Stimuly realizmu* (Bratislava: Tatran)

1991 „Vajanského sémantické gesto“, in: *Tvorba*, roč. 1, č. 10, s. 13 – 15

2001 *Próza slovenského realizmu* (Bratislava: Veda)

ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július

1965 *Dejiny slovenskej literatúry III.* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

ČERVENÁK, Andrej

1968 *Vajanský a Turgenjev* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

- EAGLETON, Terry
2005 *Sladké násilí tragična* (Brno: Host)
- FRYE, Northrop
1976 *A Secular scripture: A study of the Structure of Romance* (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press)
- 2003 *Anatomie kritiky* (Brno: Host)
- FUCHS, Barbara
2004 *Romance* (New York – London: Routledge. Taylor and Francis Group)
- GADAMER, Hans-Georg
2003 *Aktualita krásného. Umění jako hra, symbol a slavnost* (Praha: Triáda)
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich
1966 *Estetika. Svazek 1.* (Praha: Odeon)
- HODROVÁ, Daniela
1989 *Hledání románu* (Praha: Československý spisovatel)
- JAMESON, Frederick
1975 „Magical Narrative: Romance as Genre“, in: *New Literary History*, roč. 7, č. 1, s. 135 – 163
- MACURA, Vladimír
1995 *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ* (Praha: H & H)
- 1998 *Český sen* (Praha: NLN)
- 2015 *Znamení zrodu a české sny. Vybrané spisy Vladimíry Macury I.* (Praha: Academia)
- MIKO, František
1972 „Základné tendencie v štýle prózy na prelome storočia“, in: *Philologia 3. Zborník spoločenských vedy* (Trnava: Pedagogická fakulta Univerzita Komenského v Bratislave so sídlom v Trnave), s. 141 – 150
- MILES, Robert
2009 *Jane Austenová* (Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury – CDK)
- MORETTI, Franco
2013 *The Bourgeois. Between History and Literature* (London – New York: Verso)
- SVATOŇ, Vladimír
2004 *Proměny dávných příběhů. O poetice ruské prózy* (Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta – Ústav slavistických a východoevropských studií)
- ŠIDÁK, Pavel
2017 „Pojem ‚modus‘ a genologická taxonomie“, in: ANTOŠ, Matěj – HRTÁNEK, Petr a kol.: *Přízraky a masky. Gotický modus v české postmoderní próze* (Ostrava: Ostravská univerzita), s. 16 – 45
- ŠTEVČEK, Ján
1979 *Esej o slovenskom románe* (Bratislava: Tatran)

SVETOZÁR HURBAN VAJANSKÝ A NOVÁ LITERATÚRA

/Dana Hučková/

Archívne pramene

THURZO, Ivan

Z práce a z obetí za národ. Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, fond Thurzo Ivan, signatúra 166 D 1

Dobová tlač

S. [Izidor Žiak Somolický]

- 1898 „Dekadentské bláznivosti“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 175 (3. 8. 1898), s. 3
VAJANSKÝ, Svetozár Hurban
1889 „Poznámky o stavbách I“, in: *Národné noviny*, roč. 20, č. 73 (25. 6. 1889), s. 2 – 3
1890a „Hĺbka národného presvedčenia“, in: *Národné noviny*, roč. 21, č. 144 (9. 12. 1890), s. 1
1890b „O sudbe kníh“, in: *Národné noviny*, roč. 21, č. 126 (28. 10. 1890), s. 1 – 2
1890c „Pegasus v jarme“, in: *Národné noviny*, roč. 21, č. 85 (24. 7. 1890), s. 1
1890d „Živá starina I“, in: *Národné noviny*, roč. 21, č. 139 (27. 11. 1890), s. 1
1890e „Živá starina II“, in: *Národné noviny*, roč. 21, 1890, č. 140 (29. 11. 1890), s. 1
1891 „Literatúra a školy literárne“, in: *Národné noviny*, roč. 22, č. 120 (13. 10. 1891), s. 1
1896a „Uctenie starých“, in: *Národné noviny*, roč. 27, č. 229 (12. 10. 1896), s. 1
1896b „Z Písma“, in: *Národné noviny*, roč. 27, č. 129 (12. 6. 1896), s. 2
1897a „Dekadencia“, in: *Národné noviny*, roč. 28, č. 37 (16. 2. 1897), s. 1
1897b „Literatúra a život“, in: *Národné noviny*, roč. 28, č. 108 (12. 5. 1897), s. 1
1897c „Umenie a ‚nová škola‘ maľby“, in: *Národné noviny*, roč. 28, č. 213 (18. 9. 1897), s. 2 – 3;
č. 214 (20. 9. 1897), s. 2 – 3
1898a „Dekadencia vo Francii“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 252 (4. 11. 1898), s. 1
1898b „Krátke lističky I“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 6 (10. 1. 1898), s. 2
1898c „Národnosť a estetika“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 273 (29. 11. 1898), s. 1
1898d „Paradoxa“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 236 (15. 10. 1898), s. 1
1898e „Viera na nebezpečie“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 228 (6. 10. 1898), s. 1
1899a „Jednodňové mušky“, in: *Národné noviny*, roč. 30, č. 130 (4. 11. 1899), s. 1
1899b „Náš optimizmus“, in: *Národné noviny*, roč. 30, č. 75 (29. 6. 1899), s. 1
1900a „Anarchia ducha“, in: *Národné noviny*, roč. 31, č. 32 (17. 3. 1900), s. 1
1900b „Anarchia ducha“, in: *Národné noviny*, roč. 31, č. 35 (24. 3. 1900), s. 4 – 5; č. 38 (31. 3. 1900), s. 4; č. 41 (7. 4. 1900), s. 3 – 4; č. 46 (21. 4. 1900), s. 4 – 5
1901 „Moderna“, in: *Národné noviny*, roč. 32, č. 54 (9. 5. 1901), s. 1
1902a „Či bude obrat?“, in: *Národné noviny*, roč. 33, č. 136 (20. 11. 1902), s. 1
1902b „Či skoro príde obrat?“, in: *Národné noviny*, roč. 33, č. 52 (6. 5. 1902), s. 1
1902c „Nový rok“, in: *Národné noviny*, roč. 33, č. 1 (4. 1. 1902), s. 1
1902d „Paganizácia“, in: *Národné noviny*, roč. 33, č. 109 (18. 9. 1902), s. 1
1902e „Ruský kritik Čumikov píše...“, in: *Národné noviny*, roč. 33, č. 21 (20. 2. 1902), s. 6
1903a „Dobré úkazy“, in: *Národné noviny*, roč. 34, č. 156 (22. 11. 1903), s. 1
1903b „Železné stĺpy“, in: *Národné noviny*, roč. 34, č. 57 (12. 10. 1896), s. 1
1904a „O ženskej otázke“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 111 (15. 9. 1904), s. 1
1904b „Umelé dorábanie – strán“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 85 (14. 7. 1904), s. 1
1904c „Vojna“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 20 (13. 2. 1904), s. 1
1904d „Vznik súčasného úpadku I“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 86 (16. 7. 1904), s. 1
1904e „Vznik súčasného úpadku II“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 87 (19. 7. 1904), s. 1
1904f „Zavrätená lož“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 41 (31. 3. 1904), s. 3
1907 „Slovenská knižnica“, in: *Národné noviny*, roč. 38, č. 134 (12. 11. 1907), s. 4
1908a „Estetika v národnom žití“, in: *Národné noviny*, roč. 39, č. 131 (5. 11. 1908), s. 1
1908b „Krajinský snem“, in: *Národné noviny*, roč. 39, č. 138 (21. 11. 1908), s. 2
1908c „Vybrádneme z bahna?“, in: *Národné noviny*, roč. 39, č. 3 (7. 1. 1908), s. 1
1909a „Ivan Krasko: Nox et solitudo“, in: *Národné noviny*, roč. 40, č. 88 (29. 7. 1909), s. 4

- 1909b „Slovenskosť myseľ a tvorby“, in: *Národné noviny*, roč. 40, č. 75 (29. 6. 1909), s. 1
 1910a „Charaktery!“, in: *Národné noviny*, roč. 41, č. 78 (5. 7. 1910), s. 1
 1910b „Kde je nepriateľ?“, in: *Národné noviny*, roč. 41, č. 5 (11. 1. 1910), s. 1
 1910c „Vnútrotný rozpor“, in: *Národné noviny*, roč. 41, č. 143 (6. 12. 1910), s. 1
 1910d „Vzácná charakteristika „modernizmu““, in: *Národné noviny*, roč. 41, č. 11 (25. 11. 1910), s. 3
 1911a „Azda už svitá“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 5 (12. 1. 1911), s. 4
 1911b „Český spisovateľ F. X. Šalda“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 107 (12. 9. 1911), s. 3
 1911c „Chmeľ a otriezvenie“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 6 (14. 1. 1911), s. 1 – 2
 1911d „Kladný národ“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 9 (21. 1. 1911), s. 1; č. 12 (28. 11. 1911), s. 1.
 1911e „Moderné kritikasterstvo“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 128 (31. 10. 1911), s. 2 – 3
 1911f „Vôľa k životu“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 54 (9. 5. 1911), s. 1

Pramenné edície

VAJANSKÝ, Svetozár Hurban

2008 *Koreň a výhonky: Články*. Výber zostavila, komentár, vysvetlivky, kalendárium života a diela a doslov napísala Ivana Taranenková (Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV)

Literatúra

ANGYAL, Endre

1965 „Konzervatívny modernista“ Svetozár Hurban Vajanský“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 12, č. 2, s. 175 – 184

BECKER, Sabina – KIESEL, Helmuth (Hrsg.)

2007 *Literarische Moderne. Begriff und Phänomen* (Berlin: De Gruyter)

BECKEROVÁ, Karin

2013 *Literární dandysmus 19. století ve Francii* (Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum)

BUJNÁK, Pavol

1957 *Zo slovenskej estetiky* (Bratislava: Slovenský spisovateľ)

CASANOVA, Pascale

2012 *Světová republika literatury* (Praha: Karolinum)

GÁFRIK, Michal

2001 „Vajanský a Slovenská moderna (Čriecky k jeho osobnostnému profilu)“, in: tenže: *Na pomedzí moderny* (Bratislava: Slovenský spisovateľ), s. 111 – 130

GRAMACCINI, Norberto – RÖSSLER, Johannes (Hrsg.)

2012 *Hundert Jahre Abstraktion und Einfühlung. Konstellationen um Wilhelm Worringer* (München: Wilhelm Fink Verlag)

HAMADA, Milan

2011 *Kritické komentáre*. Zväzok 1. (Levice: K. K. Bagala)

HILSKÝ, Martin

1995 *Modernistické* (Praha: Torst)

HOLLÝ, Karol

2011 *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia* (Bratislava: Historický ústav SAV)

KODAJOVÁ, Daniela

2011 „Rusko v slovenskej politike na prelome 19. a 20. storočia: Vajanský verzus Masaryk“, in: IVANTYŠYNOVÁ, Tatiana (ed.): *Mýtus – stereotyp – obraz. Rusko v slovenských dejinách a kultúre* (Bratislava: Pro Historia), s. 15 – 28

- KOVÁČ, Ladislav
2008 „Nutnosť a náhoda v ultimátnom storočí. Variácie na jednu tému Jacquesa Monoda“, in: MARKOŠ, Anton (ed.): *Náhoda a nutnosť. Jacques Monod v zrcadle dnešnej doby* (Praha: Mervart), s. 213 – 248
- MARTINKOVIČ, Marcel
2013 „Kultúra a národ v politickom myslení Svetozára Hurbana Vajanského. Analýza ich vzťahu vo vybraných článkoch Národných novín“, in: *Forum historiae*, roč. 7, č. 2, s. 76 – 94 [Slovenské politické myslenie 1848 –1914]. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/191412/martinkovic.pdf>
- MED, Jaroslav
2006 *Od skepse k nádeji. Studie a úvahy o české literatuře* (Praha: Trinitas)
- MENŠÍK, Jan
1920 *Črty zo slovenskej literatúry* (Martin: KÚS)
- PROSS, Caroline
2013 *Dekadenz: Studien zu einer grossen Erzählung der frühen Moderne* (Göttingen: Wallstein Verlag)
- ŠIMKOVIČ, Alexander – VOTRUBOVÁ, Štefana
1961 *Korespondencia Františka Votrubu (1902 – 1944)* (Bratislava: Vydavateľstvo SAV)
- ŠMATLÁK, Stanislav
1964 „Slovenské pohľady 1881 – 1916“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 80, č. 6, s. 6 – 16
- ŠTĚDRŇOVÁ, Eva
1987 „Příspěvek k pojmové aktualizaci adjektiva ‚moderní‘ v české kultuře 19. století a počátku 20. století“, in: *Česká literatura*, roč. 35, č. 1, s. 46 – 55
- TARANENKOVÁ, Ivana
2008 „Svetozár Hurban Vajanský – medzi ideou národa a ideálom umenia“, in: VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Koreň a výhonky. Články*. Výber zostavila, komentár, vysvetlivky, kalendárium života a diela a doslov napísala Ivana Taranenková (Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV), s. 562 – 583
- 2010 *Fenoménu Vajanský. Medzi ideálom umenia a ideou národa* (Bratislava: Ars Poetica)
- 2016 „Paradigmy prózy slovenského literárneho realizmu“, in: MIKULOVÁ, Marcela – TARANENKOVÁ, Ivana (eds.): *Konfigurácie slovenského realizmu. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu* (Brno: Host), s. 143 – 171
- URBAN, Otto
2006 *V barvách chorobných. Idea dekadence a umění v českých zemích 1880 – 1914* (Praha: Obecní dům – Arbor vitae)
- VOJVODÍK, Josef
2010 „První dvacetiletí aneb fyziognomie moderny“, in: PAPOUŠEK, Vladimír a kol.: *Dějiny nové moderny. Česká literatura v letech 1905 – 1923* (Praha: Academia), s. 55 – 68
- WALAS, Teresa
1986 *Ku otchlani. Dekadentyzm w literaturze polskiej 1890 – 1905* (Kraków – Wrocław: Wydawnictwo Literackie)
- WORRINGER, Wilhelm
2001 *Abstrakce a vctění* (Praha: Triáda)

VAJANSKÉHO KONCEPCIA NÁRODNÝCH DEJÍN

/Karol Hollý/

Pramene

[bez uvedenia autora]

1911 „Rukopisná tragédia“, in: *Slovenský denník*, roč. 2, č. 240 (21. 12. 1911), s. 1

[b.]

1911 „Smrť prof. Dra Piča“, in: *Slovenský denník*, roč. 2, č. 241 (22. 12. 1911), s. 2 – 3

BOTTO, Julius

1923 *Slováci. Vývin ich národného povedomia*. Sväzok I. (Turčiansky Sv. Martin: Nákladom kníhtlačiarkeho účastinárskeho spolku) [druhé, nezmenené vydanie, prvé vydanie: 1906]

HURBAN, Svetozár

1881a „Slovenské zemanstvo“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 2, s. 97 – 101

1881b „Slovensko a jeho život literárny“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 1, s. 1 – 4

VAJANSKÝ, Svetozár Hurban

1890 „Živá starina I“, in: *Národné noviny*, roč. 21, č. 139 (27. 11. 1890), s. 1

[VAJANSKÝ, Svetozár Hurban]

1897 *Náklady a výhľady. Pokus znázorniť terajší slovenský myšlienkový obzor s rozpomienkami na minulosť* (Odtisk z „Národných novín“) (Turčiansky Sv. Martin: Tlačou a nákladom Kníhtlačiarkeho účastinárskeho spolku)

1902a „Národnosť“, in: *Národné noviny*, roč. 33 č. 11 (28. 1. 1902), s. 1

1902b „Nezabúdajme!“, in: *Národné noviny*, roč. 33, č. 108 (16. 9. 1902), s. 1

1903a „Dobré úkazy“, in: *Národné noviny*, roč. 34, č. 156 (22. 12. 1903), s. 1

1903b „Fantasmagorické základy“, in: *Národné noviny*, roč. 34, č. 127 (15. 10. 1903), s. 1

1904a „Rozpomienky“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 144 (1. 12. 1904), s. 1

1904b „Večné zákony! I“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 104 (30. 8. 1904), s. 1

1904c „Večné zákony! II“, in: *Národné noviny*, roč. 35, č. 105 (1. 9. 1904), s. 1

1905a „Ako tvorí sa historia“, in: *Národné noviny*, roč. 36, č. 51 (2. 5. 1905), s. 2

1905b „Memorandum“, in: *Národné noviny*, roč. 36, č. 67 (8. 6. 1905), s. 1

1908a „Faloš v historii“, in: *Národné noviny*, roč. 39, č. 145 (8. 12. 1908), s. 1

1908b „Historické právo“, in: *Národné noviny*, roč. 39, č. 124 (20. 10. 1908), s. 1

1911 „Vôľa k celku. Polvekové jubileum „Memoranda““, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 65 (22) (3. 6. 1911), s. 1

PÍČ, L[adislav] J[osef]

1881a „Historické drobnosti“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 3, s. 219 – 223

1881b „O methode dejepisu Slovenska“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 1, s. 29 – 36

1881c „Starodávne sriadenie krajinské na Slovensku“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 6, s. 544 – 549

1882 „Anonymus Belae notarius“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 2, č. 5, s. 401 – 404

ŠKULTÉTY, Jozef

1989 *Dielo 6. História* (Martin: Matica slovenská)

ŠTEFÁNEK, Anton

[1911] „Obrodienie na Slovensku“, in: *Slovenská čítanka. Oddíl I. Část obecná* (Praha: Moravsko-slezská Beseda – Nakladatelství Emil Šolc), bez vročenia [1911], s. 204 – 234

Literatúra

HOLLÝ, Karol

2009a „Historická narácia ako politický program. Analýza obrazov minulosti v programových textoch slovenského národného hnutia z rokov 1848 a 1861“, in: *Forum Historiae*, roč. 3, č. 2, s. 1 – 15. Dostupné na internete: http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2009/texty_2_2009/holly.pdf

2009b „Negácia udalostnej histórie a historický optimizmus: historická ideológia Svetozára Hurbana Vajanského (1881 – 1897)“, in: *Historický časopis*, roč. 57, č. 2, s. 243 – 269

2013 „Východiská slovakofilskej ideológie K. Kálala na prelome 19. a 20. storočia“, in: HORÁK, Pavel – HRADECKÝ, Tomáš (eds.): *České, slovenské a československé dejiny 20. století VIII.* (Ústí nad Orlicí: Oftis), s. 285 – 296

2014 „K historickej ideológii Antona Štefánka pred prvou svetovou vojnou“, in: MICHÁLEK, Slavomír (ed.): *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikov Milanovi Zemkovi* (Bratislava: Historický ústav SAV v Prodama), s. 36 – 48

HUTCHEON, Linda

2004 „Nový pohľad na národný model“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 51, č. 2, s. 132 – 148

MACHO, Peter

1994 „Konceptia historicko-politickej individuality Slovenska v kontexte štátoprávných hnutí národov Habsburskej monarchie v 60. rokoch 19. storočia“, in: *Historické štúdie* 35, s. 23 – 48

MARTINKOVIČ, Marcel

2013 „Kultúra a národ v politickom myslení Svetozára Hurbana Vajanského. Analýza ich vzťahu vo vybraných článkoch Národných novín“, in: *Forum Historiae*, roč. 7, č. 2, s. 76 – 94. Dostupné na internete: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/326431/martinkovic.pdf>

PODRIMAVSKÝ, Milan

1974 „Kollárovska a štúrovska koncepcia národného vývinu v ideovom spore medzi hlasistami a vedením Slovenskej národnej strany“, in: *Historický časopis*, roč. 22, č. 4, s. 565 – 573

POTEMRA, Michal

1978 „Právněhistorická argumentácia v slovenskom národnom programe v polovici 19. storočia“, in: *Právněhistorické studie* 21, s. 145 – 181

1980a „K niektorým otázkam slovenskej historiografie v rokoch 1901 – 1918“, in: POTEMRA, Michal (ed.): *Slovenská historiografia v rokoch 1901 – 1918. Tematická bibliografia v rámci Bibliografie zo slovenských novín a časopisov v rokoch 1901 – 1918* (Košice: Štátna vedecká knižnica v Košiciach), s. 19 – 297

1980b *Slovenská historiografia v rokoch 1901 – 1918. Tematická bibliografia v rámci Bibliografie zo slovenských novín a časopisov v rokoch 1901 – 1918* (Košice: Štátna vedecká knižnica v Košiciach)

1994 „Vajanský ako novinár v rokoch 1901 – 1916“, in: KOCÁK, Michal (ed.): *Literárny archív 29/92, 30/93* (Martin: Matica slovenská), s. 68 – 73

TARANENKOVÁ, Ivana

2010 *Fenomén Vajanský. Medzi ideálom umenia a ideou národa* (Bratislava: Ars Poetica – Ústav slovenskej literatúry SAV)

VAJANSKÝ ANTISEMITA

/Miloslav Szabó/

Archívne pramene

HURBAN, Svetozár

[?] list Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi, 14. 5. (?). Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, signatúra M 23 C 12

1864 Denník Svetozára Hurbana vedený v Stendale nad Labom roku 1863 – 1864. Úryvok z cesty do Uhár 1864. Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, signatúra 138 AD 15
VAJANSKÝ, Svetozár Hurban
1904 list Jánovi M. Hroboňovi, 5. 2. 1904. Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, signatúra 44 DD 5a
1906 list Jozefovi Škultétymu, 22. 4. 1906. Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, signatúra 49 M 34

Pramene

[bez uvedenia autora]
1896a „Antiszemitizmus!“, in: *Magyar Állam*, roč. 37, č. 73 (29. 3. 1896)
[bez uvedenia autora]
1896b „Pohľad časopisov“, in: *Národné noviny*, roč. 27, č. 72, s. 3
[bez uvedenia autora]
1907 „Dopisy“, in: *Národné noviny*, roč. 38, č. 92, s. 3
[bez uvedenia autora]
1910/1911 „Z prednášky prof. dr. T. G. Masaryka v Pešti 23. februára 1911“, in: *Prúdy*, roč. 2, č. 6, s. 240 – 244
DECKERT, Jozef
1893 *Kann ein Katholik Antisemit sein?* (Dresden: Glöb)
HROBOŇ, Ján M.
1887 „Pohľad na priebeh kultúrnych dejín zo stanoviska ethnologie“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 6, č. 2, s. 32
HURBAN, Svetozár
1881a „Slovenské zemanstvo“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 2, s. 98 – 101
1881b „Židovská otázka na Slovensku“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 1, č. 4, s. 289 – 292
K. K. [Karl Kautsky]
1893 „Literarische Rundschau“, in: *Die Neue Zeit*, roč. 11, č. 26, s. 832
PETRUS, Pavol (ed.)
1972 *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského II (výber z listov z rokov 1890 – 1916)* (Bratislava: Vydavateľstvo SAV)
1976 „Listkový denník Svetozára Hurbana Vajanského z vacovského väzenia“, in: *Literárny archív*, roč. 12 (Martin: Matica slovenská)
ROHLING, August
1876a *Židia podľa talmudu. Na rozváženie kresťanom a židom všetkých stavov* (Praha: [A. Rohling?])
1876b *Žid dľa talmudu* (Skalica: [Jozef Škarniel])
1876c *Židia podľa talmudu* (Skalica: Jozef Škarniel)
TIMRAVA, Božena Slančíková
1956 *Zobrané spisy II* (Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry)
[VAJANSKÝ, Svetozár Hurban]
1896 „Asemitism“, in: *Národné noviny*, roč. 27, č. 27, s. 1 – 2; č. 28, s. 1 – 2; č. 29, s. 1 – 2
1899 „Úžernický merkantilizmus“, in: *Národné noviny*, roč. 30, č. 80, s. 1
VAJANSKÝ, Svetozár Hurban
1875 „Slovenská matica“, in: *Národné noviny*, roč. 6, č. 6, s. 1
1906 „Karlovarské šumy II. Prechádzka“, in: *Národné noviny*, roč. 27, č. 56, s. 4
2008 *Koreň a výhonky. Články* (Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV)

Literatúra

[bez uvedenia autora]

1942 „Židia pozor na zadné kolesá! Svetozár Hurban Vajanský o židovskej otázke. Prorocký hlas, ktorý sa splnil“, in: *Gardista*, roč. 4, č. 5, s. 9

[bez uvedenia autora]

2016 „Rebel rodokmeňom aj presvedčením“, in: *Slovenské národné noviny*, 6. 2. 2016. Dostupné na internete: <http://snn.sk/news/rebel-rodokmenom-aj-presvedcenim/> (27. 7. 2016)

BAUMAN, Zygmunt

1998 „Allosemitism: Premodern, Modern, Postmodern“, in: *Modernity, Culture and „The Jew“*. Bryan Cheyette a Laura Marcus (eds.) (Stanford: Stanford University Press)

2002 *Modernosť a holokaust* (Bratislava: Kalligram)

BEIN, Alex

1964 „The Jewish Parasite: Notes on the Semantics of the Jewish Problem, with Special Reference to Germany“, in: *Leo Baeck Institute Yearbook*, roč. 9, s. 3 – 40

BUCHEN, Tim

2010 „Asemitismus“, in: BENZ, Wolfgang (ed.): *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. Bd. 3: Begriffe, Theorien, Ideologien* (Berlin: De Gruyter Saur), s. 32 – 34

CONNELLY, John

2012 *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933 – 1965* (Cambridge, MA: Harvard University Press)

FRANKL, Michal – SZABÓ, Miloslav

2015 *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurs loajality a vznik Československa* (Praha: Nakladatelství Lidové Noviny)

FRANKL, Michal – TOMAN, Jiří (eds.)

2012 *Jan Neruda a Židé: texty a kontexty* (Praha: Akropolis)

FRANKL, Michal

1998 „Can We, the Czech Catholics, Be Antisemites?‘ Antisemitism at the Dawn of the Czech Christian-Social Movement“, in: *Judaica Bohemiae*, roč. 33, s. 47 – 71

GBÚROVÁ, Marcela

2002 *Dotyky s politikou. Ján Kollár, Ľudovít Štúr, Pavol Hečko, Ján Palárik, Jonáš Záborský, Svetozár Hurban Vajanský, Milan Hodža* (Trenčín: Q-EX)

GETTING, Peter

2016 „Učia sa naše deti o rasistoch? Štúrovec Vajanský nazýval Židov tchormi“, in: *Plus 7 dní*. Dostupné na internete: <http://www.pluska.sk/plus-7-dni/domov/ucia-nase-deti-rasistoch-sturovec-vajanský-nazyval-zidov-tchormi.html> (27. 7. 2016)

GEULEN, Christian

2004 *Die Wahlverwandschaften. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert* (Hamburg: Hamburger Edition), s. 28 – 29

HAMAN, Aleš

2014 *Tři stálice moderní české prózy: Neruda, Čapek, Kundera* (Praha: Karolinum)

HOLZ, Klaus

2001 *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung* (Hamburg: Hamburger Edition)

JURÍČEK, Ján

1988 *Vajanský. Portrét odvážneho* (Bratislava: Obzor)

KRŠÁKOVÁ, Dana

2014 „S túžbou po ideáli. Svetozár Hurban Vajanský: Kotlín (1901)“, in: ZAJAC, Peter (ed.): *Sondy. Interpretácie kľúčových diel slovenskej literatúry 20. storočia* (Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV), s. 23 – 37

LANGMUIR, Gavin I.

1990 *Toward a Definition of Antisemitism* (Berkeley: University of California Press)

MAREŠ, Jan – RANDÁK, Jan

2013 „Nenávist není řešení – Jan Neruda, antisemitismus a Židé“, in: *Česká literatura*, roč. 51, č. 5, s. 769 – 782

NIRENBERG, David

2013 *Anti-Judaism: The Western Tradition* (New York: Norton)

PEAL, David

1987 „Antisemitism by Other Means? The Rural Cooperative Movement in Late Nineteenth-Century Germany“, in: *Yearbook of the Leo Baeck Institute*, roč. 32, s. 135 – 152

PRAŽÁK, Albert

1923 *Hurbanovia vo väzeniach* (Žilina: Trávníček)

PURSCHWITZ, Anne

2013 „Von der ‚bürgerlichen Verbesserung‘ zur ‚Judenfrage‘. Die Formierung eines Begriffs zwischen 1781 und 1843, in: HETTLING, Manfred – MÜLLER, Michael G. – HAUSMANN, Guido (eds.): *Die „Judenfrage“ – ein europäisches Phänomen?* (Berlin: Metropolis), s. 25 – 35

RÜRUP, Reinhard

1975 *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht)

RYBÁŘOVÁ, Petra

2010 *Politický antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia* (Bratislava: Prodama)

SZABÓ, Dániel

1991 „A magyar Néppárt ‚hosszú menetelése‘. A politikai katolicizmus előtörténetéből“, in: *Társadalmi Szemle*, roč. 46, č. 8 – 9, s. 128

SZABÓ, Miloslav

2014a „Antisemitismus und Überraschung. Das Gedicht ‚Der blutige Kahal‘ des slowakischen Dichters Svetozár Hurban-Vajanský“, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, roč. 23, s. 275 – 278

2014b *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)* (Bratislava: Kalligram)

ŠROBÁR, Dr. Vavro

1930 „Vliv prof. Masaryka na Slovákov“, in: BENEŠ, Edvard (ed.): *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám* (Praha: Čin) [reedícia zborníka z roku 1910], s. 251 – 263

TARANENKOVÁ, Ivana

2008 „Doslov“, in: VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Koreň a výhonky. Články* (Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV), s. 562 – 584

TOKARSKA-BAKIR, Joanna

2013 „The Figure of the Bloodsucker in Polish Religious, National and Left-Wing Discourse, 1945 – 1946: A Study in Historical Anthropology“, in: *Dapim: Studies on the Holocaust*, roč. 27, č. 2, s. 75 – 106

TOURY, Jacob:

1966 „The Jewish Question: A Semantic Approach“, in: *Leo Baeck Institute Yearbook*, roč. 11, s. 92

VOLKOV, Shulamit

2006 *Germans, Jews, and Antisemites: Trials in Emancipation* (Cambridge: Cambridge University Press)

WEINDLING, Paul

2000 *Epidemics and Genocide in Eastern Europe* (Oxford: Oxford University Press)

SVETozÁR HURBAN VAJANSKÝ VO SVETLE GENERAČNEJ METÓDY

/Roman Holec/

Pramene

[bez uvedenia autora]

1896 „Najväčšia vada modernej školy“, in: *Dom a škola*, roč. 12, č. 1, s. 6 – 8

[bez uvedenia autora]

1898/1899a „Mladá kňazská generácia a národné poklady“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 9, s. 263 – 269

[bez uvedenia autora]

1898/1899b „Myšlienky k organizácii práce medzi ľuďom“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 6, s. 161 – 167

[bez uvedenia autora]

1899/1900 „Povinnosti katolíckeho slovenského kňaza“, in: *Hlas*, roč. 2, č. 2, s. 49 – 66

[bez uvedenia autora]

1901/1902 „Naše Doba“, in: *Hlas*, roč. 4, č. 2 – 3, s. 83 – 87

[bez uvedenia autora]

1903 „Hlas pred súdom slovenských teológov“, in: *Hlas*, roč. 5, č. 6, s. 184 – 188

[bez uvedenia autora]

1909 „Monistická falsifikácia“, in: *Národné noviny*, roč. 40, č. 40, s. 2

BLAHO, Pavel

1898/1899 „Mládež a drobná práca“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 11, s. 321 – 326

DODEL, A.

1903 „Mojžiš či Darwin“, in: *Hlas*, roč. 5, č. 3, s. 90 – 91, 122 – 124

I. K.

1845 „Denník domáci. I. K.: Z Turca“, in: *Slovenské národné noviny*, roč. 1, č. 17, s. 3

JEHLIČKA, František

1903 „Novoveká filozofia a Slováci“, in: *Národné noviny*, roč. 34, č. 46 – 50

PETRUS, Pavol (ed.)

1967 *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského I.* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

1972 *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského II.* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

1978 *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského III.* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

S.

1901/1902 „Naše doba v I. čísle...“, in: *Hlas*, roč. 4, č. 2 – 3, s. 83 – 87

ŠROBÁR, Vavro

1898/1899a „O vzdelávaní ľudu a sebazvedení inteligencie“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 9, s. 257 – 263

1898/1899b „Pár slov o Národných novinách“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 5, s. 129 – 133

1901/1902 „Kotlín“, in: *Hlas*, roč. 4, č. 2 – 3, s. 76 – 82

VAJANSKÝ, Svetozár Hurban

1904 „Otcovia a deti a beletria“, in: TURGENEV, Ivan Sergejevič: *Otcovia a deti* (Turčiansky Sv. Martin), s. 339 – 342

Literatúra

BOKES, František (ed.)

1972 *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu III.* (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied)

ČERVENĀK, Andrej

1968 *Vajanský a Turgenev* (Bratislava: SAV)

DEMMEĹ, József

2014 *Panszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története* (Bratislava: Kalligram)

FASORA, Lukáš

2015 *Stáří k poradě, mládí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900 – 1920* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury)

HODŹA, Milan – ŠKULTÉTY, Jozef

2009 *Polemika o československom rozkole* (Bratislava: Vydavateľstvo SSS, s. r. o.)

HORNSTEIN, Walter

1966 *Jugend in ihrer Zeit. Geschichte und Lebensformen des jungen Menschen in der europäischen Welt* (Hamburg: Marion von Schröder)

CHROBĀK, Dobroslav

1932a „Jubilejný Sborník Detvana (Detvan. 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy. Praha 1932)“, in: *Elán*, roč. 3, október 1932, s. 5 – 6

1932b „Vráťte nám Vajanského!“, in: *Elán*, roč. 3, október 1932, s. 1 – 2

JANŠĀK, Štefan

1947 *Život Dr. Pavla Blahu I* (Tmava: Spolok svätého Vojtecha)

JESZENSZKY, Géza

1994 *Az elveszett presztíz. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894 – 1918)* (Budapest: Magyar Szemle)

KUSÝ, Ivan

2014 *Starý Vajanský* (Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV)

VAJANSKÝ A HLASISTI: PRÍPADOVĀ ŠTÚDIA MEDZIGENERAČNÉHO SPORU

/Andrea Draganová/

Archívne pramene

Fond Anton Štefánek, Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív

M. I.

Nové smery v mládeži. Starý fond: história literárna, Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, signatúra C562

Pramene

[bez uvedenia autora]

1898a „Hlas“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 150, s. 3

[bez uvedenia autora]

1898b „Obzor sociálny“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 1, s. 22 – 24

- [bez uvedenia autora]
 1898c „Slovenské časopisectvo – Časopisy politické“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 1, s. 19 – 20
 [bez uvedenia autora]
 1899 „Hyperkriticizmus“, in: *Národné noviny*, roč. 30, č. 19, s. 1
 BLAHO, Pavel
 1898 „Obrana a odpoveď“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 2, s. 35 – 40
 1900 „Pokrytectvo a či len nedôslednosť?“, in: *Hlas*, roč. 2, č. 9, s. 336
 BUDAY, Ján
 1900 „Pokrytectvo a či len nedôslednosť?“, in: *Národné noviny*, roč. 31, č. 33, s. 3 – 4
 CIEKER, Jozef
 1935 „Striedanie generácií“, in: *Kultúra*, roč. 7, č. 5, s. 212 – 215
 FRÝDECKÝ, František
 1920 *Slovensko literárni od doby Bernolákovy* (Moravská Ostrava: Perout Adolf)
 HAMALIAR, I. J.
 1925 „Hana Gregorová (K jej štyridsiatke)“, in: *Národné noviny*, roč. 56, č. 114, s. 5 – 7
 KRÍŽKA, Alex
 1920 „Otcovia a deti“, in: *Mladé Slovensko*, roč. 3, október 1920, č. 1, s. 2 – 3
 STAREC
 1898 „Starí a mládež“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 2, s. 47 – 50
 ŠMATLÁK, Stanislav (ed.)
 1962 *Korešpondencia P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultéty* (Bratislava: Veda)
 ŠROBÁR, Vavro
 1898a „Naše snahy“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 1, s. 1 – 6
 1898b „Obrana a odpoveď“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 2, s. 33 – 35
 1898c „Hyperkriticizmus“, in: *Hlas*, roč. 1, č. 9, s. 276 – 277
 1946 *Z môjho života* (Praha)
 ŠTEFÁNEK, Anton
 1920 *Masaryk a Slovensko* (Bratislava: Vatra)
 V.
 1911 „Odveta. M. I.“, in: *Národné noviny*, roč. 42, č. 10, s. 4
 VAJANSKÝ, Svetozár Hurban
 1898 „Divný rok“, in: *Národné noviny*, roč. 29, č. 290, s. 1
 1957 „Otcovia a deti a beletria“, in: PAŠTEKA, Július (ed.): *State o svetovej literatúre* (Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry), s. 211 – 226
 WAGNER, Alojz Ján
 1897 „Práca mládeže“, in: *Národné noviny*, roč. 28, č. 248, s. 1 – 2

Literatúra

- BALOWSKI, Mieczysław
 2012 „Konflikt pokoleń a różnice cywilizacyjne w języku czeskim“, in: *Konflikt pokoleń a różnice cywilizacyjne w języku i w literaturze czeskiej* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Słowiańskiej – Wydawnictwo PRO)
 DOLNÍK, Juraj
 2007 „Diskusia/polemika a hľadanie pravdy“, in: *Eurolinga & Eurolitteraria* (Liberec: Technická univerzita), s. 19 – 25

- ECO, Umberto
 2014 *Výrobití si nepriateľa a iné príležitostné písanky* (Bratislava: Slovart)
- GENETTE, Gérard
 2014 *Paratexte: Das Buch vom Beiwerk des Buches* (Frankfurt am Main: Suhrkamp)
- HIRSCHOVÁ, Milada
 2007 „Polemika jako řečový akt“, in: *Eurolinga & Eurolitteraria* (Liberec: Technická univerzita), s. 26 – 31
- HOFMANNOVÁ, Jana
 1997 *Stylistika a...* (Praha: Trizonia)
- CHMEL, Rudolf
 1991 *Dejiny slovenskej literárnej kritiky* (Bratislava: Tatran)
- CHMEL, Rudolf (ed.)
 1983 *Hlasy v prúdoch času* (Bratislava: Tatran)
- LIEHM, Antonín Jaroslav
 1988 *Generace* (Praha: Československý spisovatel)
- LIPTÁK, Lubomír
 1998 *Slovensko v 20. storočí* (Bratislava: Kalligram)
- NÜNNING, Ansgar
 2006 *Lexikon teorie literatury a kultury* (Brno: Host)
- PATOČKA, Jan
 1990 *Kacířské eseje o filosofii dějin* (Praha: Academia)
- PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František
 2002 *Lexikon literárních pojmů* (Olomouc: Nakladatelství Olomouc)
- VLAŠÍN, Štěpán
 1984 *Slovník literární teorie* (Praha: Československý spisovatel)

ALEXANDER MATUŠKA V SPOROCH O SVETozÁRA HURBANA VAJANSKÉHO
 V TRIDSIATYCH ROKOCH 20. STOROČIA. IDEOVÉ VÝCHODISKÁ KRITIKY

/Magdalena Bystrzak/

Archívne pramene

ŽATKO, Ernest – SMREK, Ján

Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, signatúra 181 V 12

Pramene

[bez uvedenia autora]

1932 „Dav: Kto pôjde na barikády?“, in: *DAV*, roč. 5, č. 11, s. 150

BAKOŠ, Mikuláš – ŠIMONČIČ, Klement

1938 „Áno a nie“, in: *Áno a nie* (Bratislava: Eos)

[bez uvedenia autora]

1970a „Bibliografia ohlasov na prvé literárnokritické práce, knižné publikácie a životné jubilea A. Matušku“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 17, č. 1, s. 117 – 122

[bez uvedenia autora]

1970b „Dialóg kritiky s kritikou“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 17, č. 1, s. 102 – 106

BUCHARIN, Nikolaj

1934 „O vlastenectve“, in: *DAV*, roč. 7, č. 6, s. 81 – 85

- ČULEN, Konštantín
1935 „Ludevít Štúr“, in: *Nový svet*, roč. 10, č. 38, s. 8 – 9
- DANČOVÁ, Zlata
1937 „Čím bol Vajanský Slovensku“, in: *Prítomnosť*, roč. 34, č. 14, s. 223 – 224
- DRUG, Štefan (ed.)
1990 Štúrov program na našich zástavách. Davisti o štúrovcoch (Bratislava: Smena)
- CHMEL, Rudolf (ed.)
1983 *Hlasy v prúdoch času* (Bratislava: Tatran)
- CHORVÁTH, Michal
1979 „Romantická tvár Slovenska“, in: *Cestami literatúry: Zväzok 1.* (Bratislava: Slovenský spisovateľ)
- CHROBÁK, Dobroslav
1932 „Vrátte nám Vajanského“, in: *Elán*, roč. 3, č. 2, s. 1 – 2
- KLINGER, Eugen
1934 „Odpoveď na anketu o vlastenectve“, in: *DAV*, roč. 7, č. 6, s. 86 – 90
- KOSTOLNÝ, Andrej
1930 „Na margo Vlčkových dejín slovenskej literatúry“, in: *LUK*, roč. 1, č. 3 – 4, s. 34 – 38
- KRČMÉRY, Štefan
1933 „Vajanský“, in: *Slovenské smery umelecké a kritické*, roč. 2, č. 8, s. 311
- MATUŠKA, Alexander
1937 „Čím bol Vajanský Slovensku“, in: *Prítomnosť*, roč. 14, č. 12, s. 185 – 187
- 1938 „K Vajanského slovníku“, in: *Slovenské smery umelecké a kritické*, roč. 5, č. 6 – 8, s. 302 – 306
- 1972 „Štúrovci“, in: ROSENBAUM, Karol (ed.): *Profily a portréty* (Bratislava: Slovenský spisovateľ) s. 69 – 80
- 1980 „Ideológia J. M. Hurbana a jej vzťahy k slovenskej súčasnosti“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 96, č. 6, s. 44 – 59
- 2010 *Dielo I* (Bratislava: Tatran)
- MEČIAR, Stanislav
1936 „Nad duchovným dedičstvom Štúrovým“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 52, č. 1, s. 27 – 33
- MRÁZ, Andrej
1926 *Svetozár Hurban Vajanský: Štúdia* (Bratislava: Knihy slovenského národa)
- 1931 „Romány a ich autori. Prehľad slovenskej románovej produkcie od prevratu“, in: SMREK, Ján (ed.): *Slovenská prítomnosť literárna a umelecká* (Praha: L. Mazáč), s. 63 – 105
- 1937 „Kraso a Vajanský“, in: *Slovenské smery umelecké a kritické*, roč. 4, č. 3, s. 85 – 90
- N. B. [Mikuláš Bakoš]
1938 „Poznámka k článku A. Matušku: K Vajanského slovníku“, in: *Slovenské smery umelecké a kritické*, roč. 5, č. 6 – 8, s. 319
- NOVÁK, Ľudovít
1933 „Ľud. Štúr a M. M. Hodža ako jazykospytci. Oneskorené poznámky s nenáhodnou paralelou k diskusi o Vajanskom“, in: *Elán*, roč. 3, č. 6, s. 1 – 2
- 1935 „K ostatným príspevkom o československej otázke. Na margo troch kníh: Dérerovej, Ciekrovej a Kroftovej“, in: *Slovenské pohľady*, roč. 51, č. 6 – 7, s. 353 – 370
- NOVÁK, Mirko
1938 „Rozklad idey národa ako duchovej hodnoty“, in: *Slovenské smery umelecké a kritické*, roč. 5, č. 5, s. 210 – 220

- PAŇÁK, Fero
 1930 „Lud a národovci“, in: *LUK*, roč. 1, č. 7, s. 105 – 107
 PÁNIK, F. [Michal Chorváth]
 1933 „Otrávená generácia“, in: *DAV*, roč. 6, č. 11 – 12, s. 167 – 168
 PAVLŮ, Bohdan
 1983 „Pokrokovosť a konzervatizmus na Slovensku“, in: CHMEL, Rudolf (ed.): *Hlasy v prírodch času* (Bratislava: Tatran), s. 117 – 134
 PAVLŮ, Bohdan – CHROBÁK, Dobroslav
 1932 „Dva listy k debate o Vajanskom“, in: *Elán*, roč. 3, č. 3, s. 1 – 2
 TATARKA, Dominik
 1946 „Naše, a či Matuškovovo vyrovnanie? Nová slovenská kritická osobnosť“, in: *Národná obroda*, roč. 2, č. 99, s. 4

Literatúra

- BAKUŁA, Bogusław
 2011 „Kanon, antykanon, postkanon w dyskursie o tożsamości kultur w Europie Środkowej i Wschodniej (1991 – 2011)“, in: *Porównania*, roč. 9, č. 1, s. 13 – 43
 BYSTRZAK, Magdalena
 2016 „K recepcii kultúrno-kritických textov A. Matušku za tridsiatych rokov 20. storočia v slovenskom a českom kultúrnom prostredí (Tido J. Gašpar, Ferdinand Peroutka)“, in: *Slovenská literatúra*, roč. 63, č. 2, s. 81 – 103
 ČEPAN, Oskár
 1977 *Kontúry naturizmu* (Bratislava: Slovenský spisovateľ)
 MIKULOVÁ, Marcela
 2011 „Povinnosť k ideálu alebo romantizmus v slovenskom realizme“, in: MIKULOVÁ, Marcela – TARANENKOVÁ, Ivana (eds.): *Reálna podoba realizmu* (Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV), s. 105 – 113
 PICHLER, Tibor
 1998 *Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí* (Bratislava: Veda)
 2006 „Národ, národnosti, štát“, in: *Historický časopis*, roč. 54, č. 4, s. 569 – 590
 2011 *Etnos a polis: zo slovenského a uhorského politického myslenia* (Bratislava: Kalligram)
 RYCHLÍK, Jan
 2012 „Vývoj SNS a zvolenský pakt“, in: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992* (Praha: Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů), s. 128 – 131
 TARANENKOVÁ, Ivana
 2010 *Fenomén Vajanský. Medzi ideálom umenia a ideou národa* (Bratislava: Ars poetica – Ústav slovenskej literatúry SAV)
 ZAJAC, Peter
 2016 *Slovenské kargo* (Bratislava: Kalligram)

O AUTOROCH

Mgr. Magdalena Bystrzak, Ph.D., vedecká pracovníčka v Ústave slovenskej literatúry SAV. Zaoberá sa stredoeurópskymi spormi o národnoobrodenecký model národnej kultúry. Preklady umeleckej a odbornej literatúry, ako aj vlastné odborné a popularizačné texty publikovala vo viacerých poľských, slovenských a českých časopisoch.

Mgr. Andrea Draganová je interná doktorandka Ústavu slovenskej literatúry SAV s výskumným zameraním na problematiku slovenskej literatúry na prelome 19. a 20. storočia (téma dizertačnej práce: Programy a polemiky v slovenskej literatúre – časopis Hlas a hlasistické hnutie).

Prof. PhDr. Roman Holec, DrSc., profesor histórie na Filozofickej fakulte UK a samostatný vedecký pracovník na Historickom ústave SAV v Bratislave. Zaoberá sa dejinami „dlhého“ 19. storočia so zreteľom najmä na hospodárske a sociálne dejiny, dejiny šľachty a environmentálne dejiny. Je autorom sedemnástich monografií, spoluautorom dvadsiatich dvoch syntetických prác a autorom takmer dvesto vedeckých štúdií, ktoré vyšli v dvadsiatich krajinách.

Mgr. Karol Hollý, PhD. pracuje ako samostatný vedecký pracovník v Historickom ústave SAV. Svoj výskum zameriava najmä na analýzu diskurzu slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia (historické myslenie, ženská emancipácia, snahy o vedecké aktivity), dejiny inštitucionalizácie vedy na Slovensku v medzivojnovom období a dejiny slovenskej komunity v Nadlaku na prelome 19. a 20. storočia. Prehľad publikačnej aktivity je dostupný tu: <http://portaro.eu/husav/authorities/3351>.

Mgr. Dana Hučková, CSc., pracuje v Ústave slovenskej literatúry SAV, od roku 2003 ako samostatná vedecká pracovníčka a od roku 2007 ako riadiateľka inštitúcie. Vo svojej vedeckej práci sa zaoberá výskumom dejín slovenskej literatúry na prelome 19. a 20. storočia, najmä tvorbou Slovenskej moderny. Je autorkou monografií *Dušan Dušek* (2002), *Hľadanie moderny* (2009) a *Kontexty Slovenskej moderny* (2014). V rámci výskumu Slovenskej moderny edične pripravila výber *Ivan Krasko: Básnické dielo* (2005) a antológiu *Slovenská moderna* (2011).

PhDr. Marcela Mikulová, DSc., pracuje ako samostatná vedecká pracovníčka Ústavu slovenskej literatúry SAV. Je autorkou knižných monografií *Próza Timravy medzi realizmom a modernou* (1993), *Tajovského obrodenecká moderna* (2005), *Paradoxy realizmu* (2010) a *Tri spisovateľky – Šoltéssová, Vansová, Timrava* (2015) a spoluautorkou monografie *Konfigurácie slovenského realizmu* (2016). Participovala na *Slovníku slovenských spisovateľov* (1999, 2005), *Slovníkoch diel slovenskej literatúry 19. a 20. storočia* (2006, 2009). Edične pripravila výbery z diela J. G. Tajovského, B. S. Timravy a J. Jesenského, je tiež editorkou komentovaných antológií *Slovenský literárny realizmus 2, 3* (2006) a spolueditorkou zborníka štúdií *Kapitoly zo slovenského realizmu* (2010).

Mgr. Miloslav Szabó, PhD., pôsobí v Historickom ústave SAV v rámci projektu SAS PRO. Zaoberá sa dejinami rasizmu, antisemitizmu a nacionalizmu v Nemecku a strednej Európe v 19. a 20. storočí, ako aj intelektuálnymi dejinami. Je autorom monografií *Boh v ofsajde, Rasa a vôľa. Alfred Rosenberg a Mýtus 20. storočia* a *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)* (všetky 2014).

Mgr. Ivana Taranenková, PhD., pôsobí ako samostatná vedecká pracovníčka v Ústave slovenskej literatúry SAV. Zaoberá sa výskumom slovenskej literatúry druhej polovice 19. storočia a reflexiou súčasnej slovenskej literatúry, predovšetkým prózy. Aktívne sa venuje literárnej kritike a kultúrnej publicistike. Je autorkou monografie *Fenomén Vajanský* (2010), spoluautorkou a spolueditorkou publikácie *Hľadanie súčasnosti: Slovenská literatúra začiatku 21. storočia* (2014) a kolektívnej monografie *Konfigurácie realizmu* (Brno, 2016). Pripravila dve edície slovenskej prózy 19. storočia – výber z diela S. H. Vajanského *Koreň a výhonky. Články* (2008) a antológiu *Podoby autobiografickej literatúry 19. storočia* (2012).

Menný register

A

Adorno, Theodor W. 94
Angyal, Endre 67, 179
Antoš, Matěj 177
Arendtová, Hannah 94
Auerbach, Erich 39
Augustiny, Gustáv 20
Austenová, Jane 38, 177

B

Bachát, Daniel 35
Bakoš, Mikuláš 161, 189, 190
Bakuła, Bogusław 165, 191
Balowski, Mieczysław 137, 188
Balzac, Honoré de 45, 176
Barthes, Roland 18
Baudelaire, Charles 62
Bauer, Bruno 105
Bauman, Zygmunt 96, 99, 184
Bayer, Josef 63
Bazovský, Ľudovít 118, 136
Becker, Sabina 179
Beckerová, Karin 64, 179
Bein, Alex 105, 184
Bielek, Anton 124
Blaho, Pavel 116, 124, 134, 142, 146, 150, 186 – 188
Bluntschli, Johann Kaspar 143
Böckel, Otto 109
Bor, Ján Elen 168
Botto, Ján, pozri Krasko, Ivan
Botto, Július 72, 181
Boym, Svetlana 37, 176
Bráf, Albín 119
Brooks, Peter 45, 46, 176
Buday, Ján 145, 146, 188

Bucharin, Nikolaj 155, 189
Bujnák, Pavol 11, 179
Burenin, Viktor Petrovič 51, 58,
Bystrzak, Magdalena 14, 151, 157, 174, 189, 191, 192

C, Ć

Carlyle, Thomas 61
Casanova, Pascale 49, 179
Cieker, Jozef 133, 137, 188
Connely, John 94, 184
Čajda, Juraj 67
Čech, Svatopluk 63
Čepan, Oskár 9, 18 – 20, 31, 33, 35, 38, 41, 43, 46, 47, 151, 168, 175,
176, 191
Černiansky, Andrej 102
Červeňák, Andrej 44, 126, 176, 187
Čulen, Konštantín 156, 190

D

Dančová, Zlata 167, 190
Darwin, Charles 13, 118, 173, 186
Daxner, Štefan Marko 115
Deckert, Josef 108, 183
Demmel, József 129, 187
Dickens, Charles 45
Dodel, A. 119, 186
Dohm, Christian 104
Dolník, Juraj 139, 188
Dostojevskij, Fjodor Michajlovič 45
Draganová, Andrea 14, 133, 174, 187, 192
Drug, Štefan 157, 190
Dula, Matúš 119

E

Eagleton, Terry 44, 172, 177
Eco, Umberto 142, 189
Eötvös, József 128

F

- Fajnor, Štefan 107
Fasora, Lukáš 115, 117, 119, 187
Ferienčík, Mikuláš 35
Fichte, Johann Gottlieb 19
Fonvizin, Sergej 58
Foucault, Michel 112
Francisci, Ján 115, 120
Frankl, Michal 108, 111, 113, 184
František Jozef I. 129
Frye, Northrop 36 – 39, 42, 43, 45, 172, 177
Frýdecký, František 149, 188
Fuchs, Barbara 36, 177

G

- Gadamer, Hans Georg 34, 177
Gáfrik, Michal 52, 53, 179
Gall, Ivan 66
Gašpar, Tido J. 157, 191
Gbúrová, Marcela 93, 184
Genette, Gérard 149, 189
Getting, Peter 93, 184
Geulen, Christian 112, 184
Ginzburgová, Lydia 19, 175
Goethe, Johann Wolfgang von 88
Gramaccini, Norberto 179
Gratz, Gusztáv 128
Grice, Herbert Paul 139

H

- Hamada, Milan 50, 56, 179
Hamaliar, Ján Igor 149, 188
Haman, Aleš 113, 184
Hartmann, Eduard von 53
Hausmann, Guido 185
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 40, 177
Herczeg, Ferenc 61

Hettling, Manfred 185
Hilský, Martin 56, 179
Hirschová, Milada 150, 189
Hlinka, Andrej 117, 157
Hodrová, Daniela 35, 38, 177
Hodža, Michal Miloslav 115
Hodža, Milan 117, 119, 121, 128, 134, 184, 187, 190
Hoffmannová, Jana 139
Holec, Roman 13, 115, 173, 186, 192
Hollý, Karol 13, 71 – 75, 81 – 83, 172, 179, 181, 182, 192
Holz, Karl 96, 99, 102, 106, 184
Horák, Pavel 182
Horkheimer, Max 94
Hornstein, Walter 117, 187
Houdek, Fedor 116, 125, 134
Hradecký, Tomáš 182
Hroboň, Ján M. 99, 100, 183
Hrtánek, Petr 177
Hrušovský, Štefan 119
Hučková, Dana 12, 49, 93, 172, 177, 185, 192
Hurban, Jozef Miloslav 9, 10, 35, 115, 119, 120 – 122, 152, 153, 159, 166, 174, 182, 190
Hurban, Pavel 19, 20, 55
Hurbanová, Ida 97
Hutcheon, Linda 84, 182
Hviezdoslav, Pavol Országh 140, 141, 147, 188

Ch

Chamberlain, Houston Stewart 100, 101
Chmel, Rudolf 36, 137, 139, 140, 150, 189, 190, 191
Chorváth, Michal 130, 156, 162, 163, 190, 191
Chrobák, Dobroslav 130, 163 – 165, 187, 190, 191

I

Ivanko, Milan 125, 134

J

James, Henry 45, 176
Jameson, Fredrick 36, 38, 39, 41, 45, 172
Janšák, Štefan 184
Jászi, Oszkár 128
Jehlička, František 117, 118, 186
Jeszenszky, Géza 128, 187
Juríček, Ján 93, 184
Juriga, Ferdiš 117
Jurkovič, Dušan 29, 30

K

Kautsky, Karl 110, 183
Kiesel, Helmuth 179
Klinger, Eugen 155, 190
Kmet', Andrej 123
Kocák, Michal 182
Kodajová, Daniela 179
Kollár, Ján 75, 79, 83, 84, 121, 184
Korvín, Matej (Corvin, Matiaš) 86
Kostolný, Andrej 155, 156, 190
Kováč, Ladislav 65, 180
Krasko, Ivan 66, 178, 190
Krčméry, Štefan 162, 190
Križka, Alex 133, 137, 188
Kršáková, Dana, pozri Hučková, Dana
Kukučín, Martin 10, 22, 30, 31, 41
Kusý, Ivan 20, 23 – 25, 29, 33, 47, 127, 175, 176, 187

L

Langmuir, Gavin I. 94, 95, 99, 185
Liehm, Antonín Jaroslav 133, 134, 189
Lipták, Ľubomír 135, 189

M

Macura, Vladimír 39, 177
Mach, Alexander 111

Machar, Jan Svatopluk 65
Macho, Peter 71, 182
Makovický, Dušan 134
Malý-Dusarov, Ján 117
Mareš, Jan 113, 185
Maróthy-Šoltésová, Elena 18, 22, 41, 176
Martinkovič, Marcel 73, 180, 182
Marx, Karl 96, 105
Masaryk, Tomáš Garigue 94, 110, 111, 123, 125, 127, 135, 136, 164,
179, 183, 185, 188
Matuška, Alexander 9, 11, 14, 47, 151 – 156, 158 – 163, 165 – 169, 174,
175, 189 – 191
Mečiar, Stanislav 155, 190
Med, Jaroslav 62, 180
Menšík, Jan 67, 180
Michálek, Slavomír 182
Miko, František 38, 177
Mikulová, Marcela 11, 17, 152, 171, 175, 180, 191, 193
Milecová, Margita 119
Miles, Robert 38, 177
Milkin, Tichomír 22
Morawski, Maryan 108
Moretti, Franco 39, 40, 177
Mráz, Andrej 23, 160, 161, 162 – 164, 175, 190
Mrázovi, Marcela a Bohumil 30, 175
Müller, Michael G. 185

N

N. B., pozri Bakoš, Mikuláš
Nádaši, Anton 25, 34
Neruda, Jan 113, 184, 185
Nietzsche, Friedrich 52, 53, 62
Nirenberg, David 95, 99, 101, 185
Nordau, Max 63
Novák, Ľudovít 155, 164, 190
Novák, Mirko 159, 160, 190

P

Pacák, Bedřich 64
Palacký, František 119
Palárik, Ján 117, 184
Paňák, Fero 158, 191
Pánik, F., pozri Chorvát, Michal
Papoušek, Vladimír 180
Pašteka, Július 188
Patočka, Jan 144, 189
Paulíny-Tóth, Viliam 119, 177
Pavera, Lubomír 138, 189
Pavlů, Bohdan 164, 165, 191
Peal, David 109, 185
Peroutka, Ferdinand 191
Petrus, Pavol 34, 93, 101, 107, 121, 123, 126, 127, 176, 183, 186
Píč, Ladislav Jozef 71, 72, 181
Pietor, Ambro 67, 116, 124
Pichler, Tibor 154, 157 – 159, 168, 191
Podrimavský, Milan 84, 182
Pokrovskij, A. I. 54
Potemra, Michal 71, 73, 74, 182
Pražák, Albert 101, 185
Pross, Caroline 60, 180
Rössler, Johannes 179
Purschwitz, Anne 104, 185

R

Raiffeisen, Friedrich Wilhem 109
Randák, Jan 113, 185
Rázus, Martin 157
Renan, Ernest 101
Rieger, František Ladislav 119
Ritter, Wiliam 29
Rohling, August 102, 183
Rojko, Andrej 113

Rosenbaum, Karol 190
Rosenfeld, Morris 103
Rürup, Reinhard 95, 185
Rychlík, Jan 157, 191

S

Salva, Karol 125
Sasinek, Franko V. 102, 126
Schopenhauer, Arthur 62
Sidor, Karol 112
Sirotnin, Andrej 148
Sládkovič, Andrej 33, 176
Slávik, Juraj 127
Smetanay, Ján 116, 134
Smrek, Ján 168, 189, 190
Somló, Bódog 128
Somolický, Izidor Žiak 178
Sontagová, Susan 21
Struve, Henryk 52 – 54
Svatoň, Vladimír 44, 177
Szabó, Dániel 109, 185
Szabó, Ervin 128
Szabó, Miloslav 13, 93, 98, 103, 108, 110, 111, 173, 182, 184, 185, 193
Széchenyi, István 128

Š

Šafárik, Pavol Jozef 75, 79
Šalda, František Xaver 51, 63, 167, 168, 179
Šidák, Pavel 36, 177
Šimkovič, Alexander 66, 180
Šimončíč, Klement 161, 189
Škarvan, Albert 134
Škultéty, Jozef 10, 24, 25, 29, 67, 71, 73, 93, 97, 116, 121, 134, 175,
181, 183, 187, 188
Šmatlák, Stanislav 33, 55, 141, 147, 176, 175, 180, 188
Šrobár, Vavro 110, 111, 116, 124 – 127, 134 – 138, 140 – 146, 185, 186,
188

Štědroňová, Eva 60, 180
Štefánek, Anton 72, 134, 135, 181, 182, 187, 188
Štefanovič, Miloš 119
Števček, Ján 44, 47, 177
Štúr, Ľudovít 10, 75, 83, 115, 116, 155 – 157, 159, 165, 166, 174, 184, 190
Šujanský, František 126

T

Tajovský, Jozef Gregor 10, 66, 134, 193
Taranenková, Ivana 12, 17, 19, 33, 41, 50, 56, 73, 93, 159, 172, 176,
179, 180, 182, 185, 191, 193
Tatarka, Dominik 166, 191
Thurzo, Ivan 67, 177
Timrava, Božena Slančíková 10, 93, 183, 193
Tokarska-Bakir, Joanna 105, 185
Toman, Jiří 113, 184
Toury, Jacob 104, 105, 185
Turgenev, Ivan Sergejevič 125, 135, 160, 177, 187
Urban, Otto 50, 180

V

Vajanský, Svetozár Hurban 9 – 14, 17 – 31, 33 – 35, 38 – 48, 49 – 68,
71 – 91, 93, 97 – 104, 106 – 109, 111 – 113, 115, 116, 118 – 127, 129,
130, 133 – 141, 143 – 145, 147 – 153, 159 – 169, 171 – 191, 193
Valluš, Ján Krstiteľ 102
Vansová, Terézia 93, 193
Verlaine, Paul 63
Vlašín, Štěpán 138, 189
Vlček, Jaroslav 23, 25, 119, 190
Vojvodík, Josef 63, 180
Volkov, Shulamit 105, 186
Votruba, František 11, 23, 47, 66, 127, 160, 180
Votrubová, Štefana 66, 180
Vrchlický, Jaroslav 55
Všetička, František 138, 189

W

Wagner, Ján Alojz 119, 136, 143, 188
Walas, Teresa 62, 180
Weindling, Paul 105, 186
Wellek, René 18, 176
Werner, Anton von 55
Wilde, Oscar 53
Whitman, Walt 53
Worringer, Wilhelm 56, 57, 179, 180
Wrzesień, Witold 137

Z, Ž

Zajac, Peter 156, 185, 191
Zangwill, Israel 103
Zemko, Milan 182
Žatko, Ernest 168, 189

Svetozár Hurban Vajanský. Na rozhraní umenia a ideológie

Editorka: Ivana Taranenková

Preklad resumé: Vladislav Kmec

Jazyková redaktorka: Adelaida Mezeiová

Na obálke boli použité fotografie z Archívu literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine.

Obálka: spravne, s. r. o.

Zalomenie: spravne, s. r. o.

Vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, CSC SAV, Dúbravská cesta 5820/9, 841 04 Bratislava, v roku 2018 ako svoju 4 380. publikáciu.

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho písomného súhlasu autorov a vydavateľa.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1697-9

